

2 | 2014

Slpř

Slovanský přehled

Slavonic Review

Ročník 100 / Založen 1898

2 | 2014

Slovanský přehled

*Časopis pro dějiny střední, východní
a jihovýchodní Evropy*

Slavonic Review

*Journal for the History of Central, Eastern
and Southeastern Europe*

Ročník 100 / Založen 1898

Upozornění redakce / Notice of the Editorial Board:

Redakční rada neodpovídá za obsahovou náplň jednotlivých příspěvků.

The views expressed herein are those of the authors and are not necessarily shared by the Editorial Board.

Od roku 2009 jsou abstrakty článků *Slovanského přehledu* uveřejňovány v databázi The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl>. pl společně se jménem autora, adresou zaměstnavatele a e-mailovou adresou. Časopis je také registrován v databázi European Reference Index for the Humanities (ERIH) jako časopis kategorie INT2 a v rámci Seznamu recenzovaných neimpaktovaných časopisů vydávaných v České republice.

Since 2009, all abstracts of *Slovanský přehled* are published in The Central European Journal of Social Science and Humanities (CEJSH) – <http://cejsh.icm.edu.pl/>, along with the author's name, institutional affiliation, address and e-mail. *Slovanský přehled* is also registered in European Reference Index for the Humanities (ERIH) as INT2 Sub-Category (international publications with significant visibility and influence in the various research domains in different countries).

Vážení čtenáři,

jistě jste si všimli, že při příležitosti vydání 100. ročníku vyšel v tomto roce *Slovanský přehled* v nové, modernější a pro uživatele i komfortnější grafické podobě. Napříště budou vycházet v průběhu roku dvě standardní čísla *Slovanského přehledu* a v závěru roku číslo 3 – *Slovanské historické studie*.

Redakce

Dear Readers

You have certainly noticed that on the occasion of issuance of the 100th volume, this year's journal, *Slavonic Review* was published in a newer, more modern and more user-friendly graphical form. From now on, two standard issues of *Slavonic Review* will be published every year and issue no. 3 – *Slavonic Historical Studies* will be released at the end of the year.

Editorial board

© Historický ústav AV ČR, v. v. i., Praha 2014

ISSN 0037–6922

OBSAH | CONTENTS | СОДЕРЖАНИЕ

Studie | Studies | Статьи

HNILICA Jiří

Francouzský slavista Jules Legras a jeho (znovu)objevený deník 247

French Slavist Jules Legras and his (re)discovered diary

ГНИЛИЦА Йиржи

Французский славист Жюль Легра и его (снова) найденный дневник

HRABCOVÁ Jana

Československo-jugoslávské vztahy v přelomovém roce 1929 271

Czechoslovak-Yugoslav Relations in the Crucial Year 1929

ГРАБЦОВА Яна

Чехословацко-югославские отношения в переломном 1929 г.

SOVILJ Milan

Otázka identity Čechů a Slováků v Jugoslávii v letech 1939–1941 297

The Question of Identity of Czechs and Slovaks in Yugoslavia

in the Years 1939–1941

СОВИЛЙ Милан

Вопрос идентичности Чехов и Словаков в Югославии в 1939–1941 гг.

FRIEDL Jiří

Plán z let 1946–1947 na usídlení židovských uprchlíků z Polska
v Československu 323

*The Plan from the Years 1946–1947 for Settling Jewish Refugees
from Poland in Czechoslovakia*

ФРИЕДЛ Йиржи

*План 1946–1947 гг. по поселению еврейских беженцев из Польши
в Чехословакии*

ŽÍLA Ondřej
Žonglování s čísly: odhady počtu obětí občanské války v Bosně
a Hercegovině a jejich odlišná interpretace 343

*Juggling with Numbers: Estimates of the Number of Victims
in the Civil War in Bosnia and Herzegovina and their Differing
Interpretations*

ЖИЛА Ондřej
*Жонглирование цифрами. Оценки количества жертв гражданской
войны в Боснии и Герцеговине и их разные интерпретации*

HORÁK Slavomír
Bitva u Gökdepe v turkmenském historickém diskurzu 371

The Battle of Geok Tepe in Turkmen Historical Discourse

ГОРАК Славомир
Битва при Геок-Тепе в туркменском историческом дискурсе

**Materiály a dokumenty | Contributions and documents | Материалы
и документы**

PATEK Arthur
The Circumstances Surrounding the Deaths of Witold Hulanicki,
Former Polish Consul-General in Jerusalem, and Stefan Arnold,
Polish Journalist 389
(February 1948)

ПАТЕК Артур
*Обстоятельства смерти Витолда Гуланицкого, бывшего генерального
консула в Иерусалиме, и Стефана Арнолда, польского журналиста
(февраль 1948)*

Recenze | Reviews | Рецензии

ARDELEANU Constantin, International Trade and Diplomacy
at the Lower Danube. The Sulina Question and the Economic Premises
of the Crimean War (1829–1853)
(Miroslav Šedivý) 409

ŁAZUGA Waldemar, Kalkulować... Polacy na szczytach c.k. monarchii (Pavel Cibulka)	412
SMITH Douglas, Former People. The Last Days of the Russian Aristocracy (Zbyněk Vydra)	415
KUCÍK Štefan – VACULÍK Jaroslav a kol., Slovenské a české krajanské hnutie v USA (do roku 1918) (Miroslav Jireček)	419
HORNYÁK Arpád, Hungarian-Yugoslav Diplomatic Relations, 1918–1927 (Pavol Jakubec)	422
VOMLELA Lukáš, Svaz komunistů Srbska v procesu tranzice a dezintegrace Jugoslávie (Václav Štěpánek)	425

Zprávy | Notices | Сообщения

429

Zprávy z vědeckého života | Reports from the scholarly life | Сообщения из научной жизни

Mezinárodní vědecké konference v Bělehradu a Sarajevu ke 100. výročí vzniku první světové války <i>The International Scholarly Conference in Belgrade and Sarajevo on the Centennial of the Outbreak the First World War</i> (Ladislav Hladký) <i>Международные научные конференции в Белграде и Сараеве к столетию начала первой мировой войны</i> (Ладислав Гладки)	439
--	-----

Rok 2013 v Kašubsku <i>The Year 2013 in Kashubia</i> (Dariusz Szymikowski) <i>2013 г. в Кашубии</i> (Дариуш Шимиковский)	451
Medzinárodná vedecká konferencia Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945–1948 <i>International Scholarly Conference on The Decisive Years: Slovakia 1945–1948</i> (Martin Vitko) <i>Международная научная конференция Переломные годы. Словакия в 1945–1948 гг.</i> (Мартин Витко)	454
Josef Kolečka devadesátiletý <i>Josef Kolečka Ninety Years Old</i> (Vladimír Goněc) <i>Йосеф Колейка девяностолетний</i> (Владимир Гонец)	456
Odešel historik Vladislav Šťastný <i>Historian Vladislav Šťastný Passed Away</i> (Radomír Vlček) <i>Ушел от нас историк Владислав Штястный</i> (Радомир Влчек)	458

STUDIE

Francouzský slavista Jules Legras a jeho (znovu)objevený deník

JIŘÍ HNILICA

Katedra dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Karlovy univerzity v Praze

French Slavist Jules Legras and his (re)discovered diary

Ego-documents rank among the most important alternative sources that enable understanding of events and the motivations for people's actions in the past. The study herein submitted draws attention to the existence of heretofore unknown diary of the distinguished Slavist Jules Legras. Legras' fate and works are not well known to the Czech public, and therefore his career, professional publishing activities and also the place he occupied among his generational cohorts are also sketched out. Legras "entered" Czech history in several different ways. First of all, he took part as a representative of the French military mission in the Russian Civil War in Siberia. Content analysis of his diary also yields undisclosed and considerably critical testimony on the Czechoslovak legions and M. R. Štefánik. On the basis of study of this source we can begin to disclose the difficulties encountered in the development of a French Slavist who was positioned in this period between scholarship and politics. Legras, however, also taught in Dijon, which was one of the cities with a significant Czech presence in France (secondary school, university), which is another reason his testimony is of interest. Finally, the last subject treated is one which stems from Le-

gras' recurrent stays in Czechoslovakia is an analysis of his again frequently critical view of Czech-French relations during the "golden age" of Czech Francophilia.

Key words: Jules Legras, Louis Eisenmann, Maurice Janin, Milan Rastislav Štefánik, French Slavic studies, Czech-French relations, Czechoslovak-French relations, Dijon

Ego-dokumenty patří k hlavním pramenným nástrojům, na nichž se historik pokouší opět rozehrát příběh dějin. Vzpomínky, korespondence, deníky díky své bytostně osobní povaze dodávají historické látce potřebný „život“. Studium kontinuálně vedeného deníku (jenž nebyl primárně určen ke zveřejnění) nabízí jedinečný způsob jak pozorovat života běh jedince, jeho pohled na proměňující se dobu a aktery událostí. Autor obvykle nastiňuje celou paletu témat, jejichž kontury nelze nikde jinde poznat (tudíž ani verifikovat). Konkrétní deník se stává tím významnějším zdrojem informací, čím výraznější absenci pramenů osobní povahy pro dané téma pociťujeme. Dosud neznámý Legrasův deník je cenným pramenem pro zkoumání proměn francouzského pohledu na slovanský svět, má též nezastupitelnou hodnotu pro výzkum vývoje slavistiky a v neposlední řadě je zajímavý i pro studium geneze československo-francouzských vztahů.

Proč deník (znovu)objevený? O existenci textu se vědělo již za autorova života. Pierre Pascal v Legrasově nekrologu napsal, že zesnulý byl vzorem pečlivé práce, „o čemž svědčí jeho sešity, kam si každý den zapisoval svá pozorování: o Rusku a Rusech v době starého režimu, ve válce a v revoluci, v emigraci. [...] Tyto poznámky psané s láskou poskytnou jednoho dne bohatou sklizeň“.¹ Málokdo však tušil, že Legrasův deník byl nakonec uložen spolu s vědcovou pozůstalostí v Městské knihovně v burgundském Dijonu.²

Jules Legras (1867–1939) patří mezi známé postavy francouzské slavistiky.³ Narodil se v roce 1867, střední školu absolvoval z části na výběrovém gymnáziu Louis-le-Grand dodnes sídlícím naproti Sorbonně, mezi lety 1886–1889 studoval

1 Pierre PASCAL, *Nécrologie de Jules Legras*, Revue des études slaves 19, 1939, s. 214.

2 Na existenci deníku upozornil autora této studie bývalý student Carnotova lycea Lukáš Macek, za což mu patří upřímné poděkování. Deník je veden v Bibliothèque municipale de Dijon ve fondu Jules Legras pod signaturou Ms 3036–3047. Pozůstalost v tuto chvíli není uspořádána.

3 Stojí za to poznamenat, že Legrasovo jméno překvapivě vynechávají významná česká slovníková díla první poloviny 20. století ať jsou to doplňky *Ottova slovníku naučného*, či *Masarykův slovník naučný* a *Komenského slovník naučný*.

pařížskou Ecole normale supérieure a po dosažení „agregace“ z němčiny (1890) se nejprve vydal na dráhu středoškolského profesora německého jazyka, aby následně přešel – tak jako např. Ernest Denis – na filozofickou fakultu univerzity v Bordeaux; v roce 1897 zakotvil na dlouhých 32 let na univerzitě v Dijonu. Zde byl nejprve pověřen výukou němčiny, vzápětí přednášel na místní katedře „zahraniční literatury“, po tři roky byl děkanem filozofické fakulty (1910–1912) a několik let městským zastupitelem (1908–1914). Na konci dvacátých let 20. století byl povolán do Paříže, aby na Sorbonně až do svého definitivního odchodu do důchodu (1936) držel přednášky o ruském jazyku, ruské literatuře a kultuře.

Legras se generačně řadí ke skupině francouzských slavistů, kteří vstupovali do veřejného života, jak poznamenala Marcelle Ehrhard, v době, kdy ve Francii byl „zájem o slovanské studie ještě vzácností“.⁴ Mezi jeho vrstevníky je možno řadit Paula Boyera (1864–1949), který působil téměř padesát let na katedře ruštiny pařížské Školy východních jazyků a který jejich vzájemný vztah později charakterizoval jako „kamarádství“, Antoina Meilleta (1866–1936), zakladatele srovnávací lingvistiky a výraznou postavu Ecole pratique des hautes études.⁵ Legras svým životním balancováním mezi politikou a vědou, zájmem upřeným nejen na Rusko, ale i Slovany střední a východní Evropy však stojí blíže generačním druhům jako Emile Haumant (1859–1942), jenž od roku 1892 vedl vůbec první katedru ruštiny na území Francie, v Lille. Institucionalizovaná nabídka tohoto slovanského jazyka se po Lille a Paříži objevila právě na zmiňované univerzitě v Dijonu.⁶ K Legrasovým nejbližším generačním druhům je však nutno vřadit především nástupce E. Denise na „slovanské“ katedře pařížské Sorbonny, historika Louise Eisenmanna (1869–1937).

Nejen že jejich narození dělily pouhé dva měsíce a od roku 1905 se potkávali na chodbách téže instituce a působili v témže městském zastupitelstvu, ale jejich kariéry a směřování výrazně ovlivnila 1. světová válka a působení v rámci Francouzské vojenské mise v Rusku či v Československu. Byl to beze vší pochybnosti právě Eisenmann, naprosto klíčová postava pro rozvoj československo-francouzských vztahů v meziválečném období, jenž otevřel Legrasovi cestu do Prahy. Legras se stal také jeho blízkým spolupracovníkem v organizaci Slovanského ústavu v Paříži či v redakční práci na revue *Le Monde slave*. O jejich přátelských vazbách (není však růže bez trní) dobře hovoří studovaný deník. Legras o Eisenmannovi 18. ledna 1923 píše:

4 Marcelle EHRHARD, *Nécrologie de Jules Patouillet*, Revue des études slaves 21, 1944, s. 179.

5 *Mélanges en l'honneur de Jules Legras*, Paris 1939, s. VII.

6 Michel ESPAGNE, *Le paradigme de l'étranger, les chaires de littérature étrangère au XIXe siècle*, Paris 1993, s. 330–332.

„Potřebuje peníze a nerad vrátí ty, které dluží. Copak my křesťané vždy potřebujeme nějakého žida, aby nás dráždil? Je to přítel, ale o některých stránkách, těch, které nekorespondují se zbytkem, toho mnoho nevím. Na druhou stranu mi oplácí sympatie, které k němu cítím; v mnohém mi pomohl. Je nutno ho brát s chybami.“ V den Eisenmannovy smrti si pak zapsal: „14. července 1937, pátek ráno. Ve chvíli kdy mi vlepovali ex-libris, obdržel jsem lístek od p[an]í Eisenmannové, ve kterém mi oznamovala, že její manžel trpí, byv připoután na lůžko. [...] Hodinu poté, co jsem dostal tento dopis, mi Jacques oznámil smrt svého otce. Nedokážu popsat co se dělo v mém nitru. Ačkoliv jsem byl již delší dobu upozorňován [...], byl to pro mne naprostý šok. 15. července, sobota. Získal jsem zpět svou rovnováhu, ale zatímco píši pár biografických řádků, nemohu se ubránit slzám. S tímto přítelem odešlo i mnohé ze mne. Nyní bude zapotřebí organizovat vše bez něj, bez znalostí, téměř bez možností...“⁷

Legras byl svým původním zaměřením germanista. První dobově značně populární knihu věnoval svému berlínskému pobytu v letech 1890–1891 (*L'Athènes de la Sprée par un Béotien* – Athény nad Sprérou viděny Boiótanem), disertaci z roku 1897 zaměřil na postavu básníka Heinricha Heina. Německou literaturu pak sledoval (a přednášel o ní) celý život. Navíc – jak ukazuje vyměněná korespondence s Alfredem Fichellem – se Legras po roce 1933 snažil cíleně do Prahy posílat francouzské studenty germanistiky. Viděl v tom dobrou cestu, jak se vyhnout dohledu nacizující se Říše, ale současně neslevit z požadavku dobré znalosti mluveného jazyka u svých studentů.⁸

Na počátku devadesátých let však Legrase oslovila nová kulturní oblast: Rusko. V roce 1895 vydal v tomto ohledu prvotinu *Au pays russe* (V ruské zemi).⁹ Tato nekonečná Rus, kterou autor poznal díky třem delším pobytům, mu učarovala.

7 Pokud není uvedeno jinak, všechny citace vycházejí ze zmiňovaného deníku uloženém v Městské knihovně města Dijon. Stránky deníku jsou paginovány dvojím způsobem, jednotlivé sešity (v některých případech vázané) nesou čísla od jedničky a v rámci nich se vždy na první straně začíná jedničkou i u stránky, současně jsou stránky číslovány jako celek. V našem případě preferujeme odkazovat na jednotlivé dny, neboť deník je veden přísně chronologicky. Přesto zdůrazňujeme, že pozornost ve studii zaměříme na deníkové části označované jako Journal 61–67, 70–77, 87–95, 96–105 a 106–107. Všechny překlady z deníku (jako i z další citované literatury) byly provedeny autorem studie.

8 Centre des Archives diplomatique de Nantes, Prague, Institut français de Prague, karton 14, červen 1933 až leden 1934. Srov. též Jiří HNILICA, *Francouzský institut v Praze. Mezi vzděláním a propagandou*, Praha 2009, s. 110–114.

9 Jules LEGRAS, *Au pays russe*, Paris 1895. O značné popularitě svědčí skutečnost, že kniha se do roku 1910 dočkala čtyř vydání.

„Dojem, který jsem z ní získal, byl hluboký a sladký, nevěřím, že bych na ni někdy mohl zapomenout“, napsal v úvodu své knihy.¹⁰ Vlastní obsah textu je charakterizován především záznamem dojmů, komentáři k viděnému a krátkými historkami. Autor staví do kontrastu Německo a Rusko, Moskvu a venkov.¹¹ Legras usiloval o to poskytnout čtenáři jiný, přesnější obraz země, která byla ve Francii obklopena četnými mýty. Chtěl se záměrně vyhnout „moskevským krásám“ a „politickým hodnocením“; to v době, kdy ve Francii dostupoval vrcholu jeden z prvních novodobých zájmů o tuto slovanskou velmoc. Připomeňme, že Mikuláš II. v říjnu 1896 navštívil Paříž, v téže době se přes Seinu začal pnout monumentální most cara Alexandra III.

Legrasova kniha je svým formátem – přes četné literární odbočky – cestovním deníkem. Autor si toho byl vědom a čtenáře na to upozornil v předmluvě své další knihy *En Sibérie* (Na Sibiři) z roku 1898, která je v jistém směru zeměpisným rozšířením prvního titulu.¹² Cestu na dálný východ učinil tentokrát na popud francouzského ministerstva školství, záměrem bylo studium dopadu stavby transsibiřské magistrály na etnografické a sociální složení obyvatelstva.

Legras v nastoleném směru pokračoval i později. O své zápisky se opíral i ve své další tvorbě, hojně z nich čerpal v četných článcích v *Annales de Géographie*, v *Revue des deux mondes* či v *Le Monde slave*.

Osobní zkušenosti a vydané publikace ho předurčily k tomu, aby se stal ve Francii předním znalcem této velmoci rozprostírající se na dvou kontinentech. Jeho odjezd do Ruska v průběhu války tudíž nebyl překvapením. Do Petrohradu přijel v únoru 1916 s úkolem pracovat na „propagandě“. V jarních a letních měsících měl přednést na 48 přednášek, jež vyslechlo 4 500 důstojníků a na deset tisíc vojáků.¹³ V srpnu 1916 ve chvíli, kdy ukončil plánovanou přednáškovou činnost, jej generál Maurice Janin (1862–1946) navrhl mezi francouzské důstojníky určené pro štáb ruské armády. V něm – nejprve na Sibiři, posléze na ukrajinské frontě – Legras působil až do počátku roku 1918, aby se po bolševické revoluci a uzavření brestlitevského míru dostal přes Murmansk, vyčerpán a nemocný, 8. května 1918 zpátky do Paříže. V roce 1921 vyšly jeho *Mémoires de Russie* (Ruské paměti), v nichž sumarizoval zážitky z války. Ve svém deníku (8. února 1920) zaznamenal autokritickou autorskou pochybnost o výsledném žánru této knihy: „Pro vojáky je

10 Tamtéž, s. V.

11 Cestovatel hlavní město rychle opouští, aby se „vydal naproti hladomoru a tyfu“. Ruské vesnici se věnuje na téměř sto stranách, jde na lov, putuje pěšky.

12 Jules LEGRAS, *En Sibérie*, Paris 1898.

13 *Mélanges en l'honneur de Jules Legras*, s. XII.

v knize příliš mnoho literatury, pro ty, kteří mají literaturu rádi, příliš mnoho vojenských záležitostí“. O Čechoslovácích v knize v podstatě mlčí.¹⁴ Je to dáno i tím, že tyto paměti „v nonšalantní formě deníku“ končí květnovým návratem do vlasti a k francouzské vojenské misi Maurice Janina, který si jej jako jazykového odborníka opět vyžádal, se připojil na Sibiři – jak vzápětí uvidíme – počínaje zářím 1918.

Svůj zájem Legras autorsky obrátil na východ ještě v roce 1934 v *Ruské duši* (*L'âme russe*).¹⁵ Kniha vyšla v rámci edice nazvané *Knihovna vědecké filozofie*. První zde publikovaný text nesl název *Jak vidím svět* od Alberta Einsteina, Louis Reynaud zde publikoval studii o „německé duši“, následně hrabě Sforza o „duši italské“. Všechny tři tituly jsou zajímavým dobovým příspěvkem k (sebe)reprezentaci „mentalit“ tří evropských velmocí třicátých let. Legras se ve svém textu pokouší shrnout více než čtyřicetileté zkušenosti s Ruskem a ruskou literaturou. Postupuje chronologicky, pozornost věnuje francouzským záznamům od „starých“ postřehů k poznámkám 18. a 19. století. Vybírá témata hodnotící ruskou povahu negativně i pozitivně, charakteristiky dokládá citacemi. Ve druhé části knihy komparuje komentář se svým pozorováním, pokouší se je vysvětlit na základě novodobých politologických a sociologických studií. Ve výsledku je zajímavá především usilovná snaha uváděné vlastnosti utřídit. Vytváří pět základních kategorií – pro přehlednost je sestavuje dokonce do tabulky – jež podle něj mají zásadní vliv na formování ruské mentality. Jsou to: země, cizí vliv, nedostatek kultury, mládí a konečně „ty nejpůvodnější prvky povahy“ (*caractères irréductibles*).¹⁶ Samozřejmě že by se s podobnou klasifikací dalo polemizovat, ale nic to neubírá na skutečnosti, že zde máme k dispozici promyšlený způsob nazírání „na toho druhého“, který, přestože není bez stereotypních prvků vidění, se pokouší o přehlednost a důkaznost. Nabízí se

14 Jules LEGRAS, *Mémoires de Russie*, Paris 1921.

15 TÝŽ, *L'âme russe*, Paris 1934. Roku 1929 vychází jeho *Literatura v Rusku* (*La littérature en Russie*, Paris.). Knihu je možno považovat za příručku o ruské literatuře především 19. století. Legras v ní ukazuje jak svůj přehled, tak současně neskrývá preference pro některé z autorů. Legras je též autorem gramatiky ruštiny, z ruštiny i překládal.

16 Země ovlivňuje základní ruské vlastnosti, jimiž jsou: fatalismus, snový pohled na svět, netečnost a pasivita, nepořádek, vynalézavost, pýcha, opilství, poslušnost. Vliv cizí kultury vytváří v ruské duši: abstrakci, komplikovanost, život v přítomnosti, licoměrnost. Nedostatek kultury: pověrčivost, rezignaci, hrubost, nečistotu, opilství, pudovost, pýchu, sebelásku, lstivost, zlodějinu, velkodušnost, „nedotaženost“. Mládí: veselost, zvědavost, lež, nestálost v úsilí, impulsivitu, bezstarostnost, sociabilitu a individualismus, prudkost citů, sebelásku, nedodržování slibů. „Nejpůvodnější prvky povahy“, tedy ta nejpůvodnější vrstva ruské duše dle něj utváří: eleganci, půvab, lásku k dětem, obratnost, inteligenci a duchaplnost, hudebnost, lehkost slova a lásku k němu, oblibu v pasivních zájmech, humánnost, velkorysost a velkodušnost. J. LEGRAS, *L'âme russe*, s. 272.

tak jeden z klíčů jak studovat jeho deník. Tímto prismatem Legras totiž pohlížel i na Čechy.

Legras svůj deník neplánoval publikovat nikdy v úplnosti. Dne 2. června 1919 si na Sibiři poznamenal: „Nebudu moci napsat pro veřejnost to, co si píši pro sebe“ a 6. května 1923 při dojmech z pročitání své ruské válečné zkušenosti doplnil, že: „Nikdy nebudu moci nechat vytisknout má hodnocení ze Sibiře, z nichž však některá jsou tak správná“. V každém případě zanechal do deníku dojmy z jednání, debat a návštěv, vedl si ho jako doplňující postřehy při svých cestách, svěřoval mu své pocity, starosti, touhy. Svůj deník, jak si v Rusku poznamenal, miloval, „protože je to můj život“. Takřka každodenní záznamy nejsou rozsáhlé, charakterizuje je jistá stručnost. Zdá se, že text psal najednou, v některých případech mírně retrospektivně, nejspíše na základě poznámek. Zápisky si začal vést od 2. listopadu 1890. Jednou z možných motivací bylo časté střídání míst a zemí, jež se stalo jeho novým životním rytmem. Rok 1890 trávil v Německu, v červenci 1893 byl v Bělehradě, v listopadu a prosinci 1893 v Moskvě, první část následujícího roku pobýval v Paříži, druhou opět v Německu, do Ruska zavítal opět v listopadu 1895, na Sibiř se dostal poprvé v říjnu 1896 (celkem se tam vrátil ještě dvakrát), do Evropy se vracel přes Japonsko. Působíště v té době střídal často i ve Francii. Deník si vedl takřka do konce života, poslední zápis učinil jen pár měsíců před smrtí: „23. března 1939, hubnu a nemám chuť k jídlu. Ztrácím důvěru. [...] Nemocnice mám již dost. Raději zemřít doma.“

Jak tedy využít několik tisíc stran Legrasova deníku? V našem příspěvku se na něj zaměříme v několika rovinách. Za prvé především jako na významný complementární pramen k poznání činnosti Francouzské vojenské mise na Sibiři mezi lety 1918–1920, za druhé kvůli absenci obdobných pramenů, jako doplnění našeho poznání o koncipování francouzské kulturní politiky a rozvoje francouzské slavistiky mezi světovými válkami, za třetí je pak jako příspěvek k vnímání „toho druhého“, kritický pohled cizince, který nevnímá český kontext jako zcela nový svět, ale který jej neustále srovnává s ruskými a polskými realitami. Při své první cestě do Prahy si 7. prosince 1922 Legras poznamenal: „Jsem ve vlaku. Pojedu přes Štrasburk do Prahy. Ještě nikdy mne žádný odjezd předem tolik nerozesmutnil. Plakal bych. Odkud to pramení? Z únavy? Je to předtucha? Je to sněhem, který bude padat a z něhož je mi zima? Je to nedostatkem spánku?“ A o den později při přejezdu státní hranice v Chebu se ve svém deníku dokonce přepsal (což je u jeho rukopisu velkou vzácností) a místo La Tchèque (Čechy či Česko), poznamenal: „Přijíždíme do Chebu. Jsme zasypani sněhem a náhle jsme v Rusku“. A konečně za další tři dny

při prvních pokusech hovořit česky si zapsal lakonicky: „11. prosince, pondělí. Již nebudu mluvit německy. Začínám se orientovat, sledovat pomalý rozhovor, vyjádřit pár slov. Musím se odrušit a odpočít.“

Obraťme naši pozornost tedy nejprve k Legrasovu ruskému pobytu v období občanské války. Státy Dohody sledovaly pozorně její průběh a z vojenských i ekonomických důvodů do něj (velmi vážavě) zasáhly. Britský expediční sbor se vylodil v Murmansku 9. března 1918 (v srpnu obsadili Britové i Archangelsk), 5. dubna stanul japonský expediční sbor ve Vladivostoku, v srpnu se k nim připojili Američané. Od poloviny května se proti bolševikům postavily i československé legie. Francouzi obsadili 18. listopadu 1918 Oděsu. Téhož dne v Omsku svrhl bolševickou vládu admirál Kolčak. V té době se v rámci Francouzské vojenské mise na Sibiř vrátil i Jules Legras, který přijel přes New York a Japonsko. Svému deníku se později svěřil, že se vracel jako dobrovolník, který chtěl uplatnit své zkušenosti a jazykové dovednosti, ale také z citové angažovanosti: „vrátil jsem se kvůli Rusku samému, styděl bych se ho opustit bez donucení“.

Jak deník jasně ukazuje, Legras byl jednoznačným zastáncem spojenecké intervence v občanskou válkou zmítané zemi. Důvodem byly nejen francouzské finanční zájmy, ale i její budoucí politické směřování. Nebyl monarchistou a k přílišnému konzervativnímu složení spojenecké mise v Rusku se stavěl negativně. Radikální komunismus však jednoznačně odmítal. Bolševismus se dle něj nemohl v zemi prosadit bez násilí. V tomto ohledu zůstal kritický i nadále: 5. ledna 1923 si během pražského pobytu poznamenal k atentátu na Aloise Rašína: „Právě byl zavražděn ministr financí, to naučí Masaryka, aby rušil trest smrti. Všichni tito snílci jsou tak vzdáleni od společnosti...“. Legras si také uměl z počátku představit osamostatnění Sibíře pod Kolčakem. Rozporuplné admirálovo působení hodnotil nejprve neutrálně jako přešlapy patriotismem prodchnutého vojáka. V průběhu března 1919 však začal být mnohem kritičtější vůči tomuto „muži, který si chce hrát na Napoleona, nechybí mu snad odvaha, ale smysl pro diplomacii a vládnutí“. O tři týdny později pro něj byl pak již pouze „samozvancem podporovaným buržoazií a částí armády, která zůstala buržoazní a reakční“. A konečně v říjnu projevoval uspokojení, že Kolčak padl. Než takovou vládu, představoval si i dohodu s bolševiky.

V této souvislosti lze říci (a pro pochopení Legrasových tehdejších názorů je to i důležité), že u něj od února 1919, snad i pod dojmem dlouhé a kruté zimy, začíná převládat pesimismus nad dalším vývojem. Dne 19. února 1919 si napsal: „Sněhová bouře mě rozesmutnila, stejně tak jako samota, jež se kolem mne hroma-

dí, stejně tak jako pesimismus, který zde vládne, ale jehož opodstatnění je nutné z části uznat. Jsem smutný, že vidím Rusko ztracené a nehledající nápravu, smutný z toho všeho a ještě z dalšího tisíce věcí. Špatně jím. Špinavé město, tahle díra, která se jmenuje Omsk. [...] Pojdme spát.“ Pod dojmem postupující Rudé armády směrem na východ si 18. července 1919 již jen rezignovaně poznamenal: „zoufám si nad touto špinavou zemí“.

Izolovanost, na níž naráží, vycházela i z jeho osobního postavení typického pro situaci univerzitního profesora, rezervisty, angažovaného ve válce. Poněkud žárlivě se ohlížel po vojácích a jejich dekoracích a kariérním růstu. Sám totiž nebyl dlouho francouzskou vládou za své zásluhy oficiálně oceněn, čímž se trápil. „13. února 1919, věřím, že rosetu jsem si vysloužil za svou práci na šíření lásky a respektu pro Francii, a to v to nepočítám můj věk, zdraví a celý život. Příště mi ji musí dát.“ Jeho pozice byla však ambivalentní a v průběhu první zimy byl přerazen z vojenské mise do diplomatických služeb. Své jmenování na post francouzského generálního konzula v Irkutsku označil za „svou nejkrutější nominaci v průběhu celé války“. Zastupoval zde dalšího francouzského vědce a příležitostného vojáka Paula Pelliota (1878–1945), v čase míru lingvistu, sinologa a tibetologa. Jejich vztahy nebyly nijak přátelské.

O poznání lépe hodnotil dalšího představitele Francie na Sibiři, plukovníka Pichona. Záznam jejich setkání 11. dubna 1919 dobře ukazuje na celkovou vyčerpanost a pocitovanou bezmocnost cizinců v pokračující občanské válce. „A velký pokoj a v něm konečně Pichon, který našim křičícím žaludkům naservíroval šálek čaje. Je hubený, vypadá unaveně, jen jeho dvě černé oči zůstaly stejné. Jí už jen jednou denně. [...] Je nervozní, mluví váhavě, přeskakuje z jednoho tématu na druhé. Ale tolik se snaží [...] a je opravdu sympatický.“ Legrasova pozice „officier-interprète“ při Francouzské vojenské misi se nepřestala zhoršovat spolu s postupem Rudé armády na východ. S pocitem nedocení a jisté zatrpklosti ustupoval před frontou a přes Vladivostok se dostal na počátku jara 1920 do Šanghaje, následovalo čekání na loď a cesta do Evropy, v listopadu téhož roku začal opět přednášet v Dijonu. Tím jeho „Odysea někdy komických peripetií“ v Rusku skončila.¹⁷ V každém případě se Legras po září 1918 opět dostal do kontaktu s československými legiemi. Bylo řečeno, že ve svých *Ruských pamětech* o nich (snad záměrně) nezanechal jedinou zmínku, mlčel i o Masarykově zahraniční akci. S jistou dávkou ironie zde pouze k 30. dubnu 1916 poznamenal. „Vyprávěli mi následující událost. Jednoho dne dezertovalo osm rakouských vojáků (Čechů), kteří s sebou pod dohledem bajonetů

17 *Mélanges en l'honneur de Jules Legras*, s. XIII.

vedli dva pečlivě svázané maďarské vojáky. Musí to být pro Rakousko velmi příjemné válčit s armádami, jejichž jednotky si mezi sebou provádí tak šarmantní legrácky.“¹⁸ Ve svém deníku se však otázce Čechoslováků – na rozdíl od publikací určitých ke zveřejnění – věnoval o něco častěji. Jsou to nicméně zmínky spíše příležitostné při zprávách o nových událostech či při průjezdu československých esalonů. Československé regimenty vnímal jako nejpevnější bojovou jednotku na Sibiři. Jeho názor se však výrazně proměnil ve chvíli, kdy se protibolševická fronta začala hroutit, do rukou „Rudých“ padlo hlavní město Sibiře Omsk. Dne 2. prosince 1919 si v Irkutsku napsal: „To, co nám zůstane z této kampaně, je vzrůstající nechut k Čechům, tak rozmazlovaných Generálem [Janinem, pozn. JH], kteří se stali arogantními a neúspěšnými vykořisťovateli. Je to odporná rasa a Skopčáci měli pravdu, když je drželi v porobě, snad jen, že by tato poroba byla příčinou jejich očividného mravního úpadku.“ Nicméně vzhledem k tomu, že měl Legras na starosti na Sibiři organizaci „neruských“ elementů, mnohem více pozornosti soustředil na Lotyšy, Jihoslovany, Rumuny.

O poznání častěji se však zaměřil na vůdčí osobnosti, s nimiž se setkával.¹⁹ Portréty zúčastněných osob jsou v jeho deníku přirozeně velmi odlišné od toho, jak je sám publikoval. Velmi dobře to lze pozorovat především na příkladu dvou osob: Maurice Janina a Milana Rastislava Štefánika.

Právě na příkladu francouzského generála Janina je možné ukázat, s jakou rezervou je nutno přistupovat k vydaným pamětím. V *Ruských pamětech* Legras načrtává nesmírně pozitivní portrét generála „mocné postavy“, „šedivější kšticе a knírů“, „vojáka, nemilujícího přílišné slavnosti“, jehož tvář je ozářena „párem očí, z nichž vyzařuje inteligence a radost“, jeho projev je „brilantní“, je „obdařen nevyčerpatelnou dobrou náladou“, jeho „myšlení je výjimečně přesné“, „soudy jisté“.²⁰ „Tento velitel mise je skutečně někým; zcela bez námahy, aniž by o to dokonce usiloval, se stal středem spojeneckých misí při ruském generálním štábu, všichni mu naslouchají“.²¹

18 J. LEGRAS, *Mémoires de Russie*, s. 42.

19 Ať již je to Radola Gajda, o kterém 27. května 1919 se značnou dávkou jízlivosti poznamenal: „Tento 29-letý generál, Čech, bývalý poddůstojník zdravotnické služby, který vstoupil do ruských služeb, kde se stal generálajtnatem a odmítl se podrobit Kolčakovým rozkazům.“ Rozepři vnímá jako počátek pádu protibolševické fronty.

20 Tento popis odpovídá přesně záznamu v deníku z 18. července 1919, kdy si poznamenal, že ve své budoucí knize nesmí opomenout poznamenat generálovy husté vlasy, jeho neuvěřitelně živé, usměvavé, černé oči, paměť.

21 J. LEGRAS, *Mémoires de Russie*, s. 147.

Ale 22. února 1919 v deníku napsal: „Ptám se, zda tím jak dlouho žil mezi cizinci, ještě generál [Janin, pozn. JH] dokáže dobře odlišit své krajany.“ Při ústupu z Irkutsku (25. září 1919) již považoval Legras Janinovu kariéru blížkou konce, neboť měl dle něj chybně vsadit na svou českou budoucnost. Přestože si francouzský generál tykal se Štefáníkem, podlehl „neuvěřitelnému lichocení těchto drsných horalů, neviděl, že pro ně nebyl ničím víc než cizí komodou; a čím víc jim lichotil, tím víc se nafukovali a tím se na něm stávali nezávislejšími. [...] Před rokem snil o tom, že bude velícím generálem na Slovensku. Dnes tuto roli obsadil Pellé a on [Janin, pozn. JH] je snížen k tomu, aby se tu otravoval bez prospěchu a beze slávy a před sebou vidí už jen svou malou usedlost u La Mure“.

A tak Legras nakonec vykreslil ve svém deníku v roce 1924 obraz přesně opačný tomu, který publikoval ve svých výše citovaných *Ruských pamětech*: „4. listopadu, úterý. Četl jsem hodně od gen[erála] Janina o Sibiři. Naprostá průměrnost stylu, myšlení, zpracování, jež jsou k pláči. Není stránky, která by vystupovala. Je to výčet detailních informací bez ladu a skladu, nic, co by osvětlilo, nic, co by žilo. Pasivní osobnost na místě, kde bylo zapotřebí jednat a hromada nicotností a darebáctví o nejlepších přátelích. Štefáník usazen jak mu patří. Ale je vůbec nějaký způsob, jak mu to říci?“

Nejen na tomto místě, ale i v dalších pasážích studovaného pramene velmi rychle probleskne averze, již Legras pocítoval ke generálu Štefáníkovi. Při svých prvních pražských pobytech (ale i při setkání s Čechy ve Francii) si často se zřejmou radostí zaznamenával překvapené reakce posluchačů, když jim otevřeně sděloval své postřehy ze Sibiře a velmi kritické hodnocení právě Štefáníka.²² Dne 27. prosince 1922 měl profesor Jan Jakubec (1862–1936) zhodnotit Štefáníka jako „směs génia a hochštaplera“. Legras promptně doplnil, že „nelze lépe charakterizovat tuto odpornou postavu“. Dne 30. července 1923 si zaznamenal výrok Julia Pichona, že „Milan zemřel právě včas, aby se stal legendou a nebyl dějinami přiveden na pravou míru.“ Legrasovy soudy byly nesmírně nepřátelské: „Stal se ministrem války [Štefáník, pozn. JH] země bohémů (cikánů), vleče s sebou jednotku složenou z Čechů a 40 mužů námořní pěchoty“, je mu „Makakem převlečeným za francouzského ge-

22. Povšiml si toho i Ferdinand Špišek, jenž ve svých (také zatím nevydaných) pamětech učinil na adresu Legrasova vztahu ke Štefáníkovi poznámku, ve které shrnul základní výtky: „Tam [na Sibiři, pozn. JH] dostal se, jak mně Legras vypravoval, do přímého služebního styku s naším Štefáníkem, na něhož neměl dobré vzpomínky. Štefáník byl prý nervově vyčerpan, trpěl vleklou žaludeční chorobou, byl prý mužem s podlomeným zdravím, jednal často tvrdě“. Tato hodnocení přikládá tomu, že Legras, „byl příliš citlivý a méně jemný, společenský“. Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, fond Ferdinand Špišek, *Moje paměti a úvahy*, díl 3., s. 64.

nerála.“ V deníku averze vrcholí při popisu jednoho ze společných setkání (23. listopadu 1918) na sibiřské železniční stanici Čita I: „Vlak přijel v půl páté, obrovský a majestátní. [...] Napřed On. Ve špatně odpruženém služebním voze, ale pohodlném, aby izoloval Svou osobnost. Přijímá nás. Navlékl si mírovou uniformu francouzského generála. [...] Je vážnější než papež, milý jak medvědí kokot, vypadá jako ostrovan odpavený v příliš velkých kalhotách a v tunice koupené u vetešníka. Je nestoudný jako nikdo Svou povýšeností, důrazem, který klade na každé Své slovo, důležitostí, jíž přiznává každému Svému gestu. [...] Francouzsky mluví bez členů, jako by se vylodil odněkud z Madrasu či ze Sendvičových ostrovů. A to on neodpouští. Nevěří, a v tom má pravdu, našim zdvořilostem, nemá nás rád, my jeho také ne. Musí o nás vědět, že jsme přími, my o něm víme, že je falešný. [...] A zapomněl jsem, narazil si 3 hvězdičky brigádního Gene[rála] a ani jeden český odznak. Tudíž je to gen[erál] Janin, který bude vypadat jako generál z čokolády s tím svým důstojnickým křížem, co nosí na krku, místo aby nosil kříž velitelský a hlavně českými odznaky, jimiž prolhaný Štefánik zneuctil límec poctivého francouzského generála. [...] Člověk neví jak vysvětlit tuhle maškarádu. A Štefánik nám praví: vaše pozice zde je nebezpečná...“ Dne 7. května 1919 si pak poznamenal: „Obrovská novina: Štefánik je mrtvý. Samozřejmě že toho nikdo nelituje, kromě generála [Janina, pozn. JH]. Jeho plány v Čechách se takto hroutí. Sám jsem si nemohl přát nic lepšího. Štefánik byl můj nepřítel. Škodil mi a nenáviděl mne. Jeho odchod ve mně nebudí žádnou lítost, je to úleva“. Tato předčasná smrt mu byla naplněním pravidla o rychlém konci těch, kteří vedou nepřiměřený život.

Co se skrývá za tímto nepřátelstvím? Legras velice kriticky pohlížel na působení cizinců ve francouzské armádě v Rusku, jejich rychlou kariéru. Obdobně jako o Štefánikovi psal o holandském novináři Lodewijku Grondijsovi (1878–1961). Byl mu „tlustochem“, který „sice není hloupý, ale je neuvěřitelný otrava, protože současně pochlebuj a vede přednášky o svých hrdinských činech“ (18. dubna 1919). Navíc využívá neutrality Nizozemí, aby mohl zůstat v Rusku; pohrdá Francouzi, stejně jako Rusy. Legras byl pobouřen skutečností, že je navíc akreditovaným novinářem francouzské vlády.²³

23 Lodewijk H. Grondijs byl znám svým antibolševismem a dobrodružným životem válečného zpravodaje. Zúčastnil se jak španělské občanské války, tak maďarského obsazení Podkarpatské Rusi v roce 1938. Působení československých legií na Sibiři hodnotil velmi negativně, vinil je z Kolčakovy smrti. Polemiku s Legrasem vedl i později. Srov. Lodewijk Hermen GRONDIJS, *Le Cas-Koltchak. Contribution à l'histoire de la révolution russe*, Leiden 1939. „Odpověď“ Legrasovi autor zařadil na závěr své knihy, s. 295–297. Legrasovu důvěryhodnost zpochybňuje upozorněním,

Je patrné, že v obou případech je Legrasův značně kritický pohled formován něčím, co můžeme označit za francouzský šovinismus, přísně soudící cizince, prosazující se dle něj neoprávněně v jeho zemi. Vytyká jim „hraní“ si na Francouze, nedostatečnou znalost jazyka. Generála Janina měl Štefánik pouze využít. Svou roli může ale u kritiky hrát i osobní žárlivost stárnoucího profesora vůči mladým úspěšným čtyřicátníkům. Konečně mohl působit i pocit, že jiní ruskou občanskou válku využívají ke své osobní kariéře a ve výsledku jim nejde o nezištný prospěch hostitelské země. O nezměrném Štefánikovu egoismu a jeho kariérismu – zapřičiněném mj. „maďarskou ješitností a slovanskou snivostí“ snoubícími se v jeho osobnosti – hovoří opět v roce 1923 v Bratislavě; tehdy mu sice neupírá značnou inteligenci, nezamlčuje, jaké popularity se na Slovensku těší, ale Legrasův osobní soud je opět naprosto záporný. Stojí za zmínku, že Legrasovo svědectví je velice obdobné kritickému feuillotonu Ferdinanda Peroutky z prosince 1933.²⁴ Nejedná se tedy o pohled izolovaný. O to důležitější se jeví potřeba kritického výzkumu role francouzské vojenské mise na Sibiři, jenž dosud chybí a k němuž bude Legrasův deník vhodným pramenem.

Narážka na „slovanskou snivost“ umožňuje přikročit k dalšímu rozboru. Jak vlastně Legras pohlížel na slovanské národy? Legras posuzoval Slováky (především Rusy) prizmatem „mladého národa“, národa, který má sice četné chyby, ale před sebou budoucnost. Tento pohled se objevuje hned na několika místech deníku. Literárně však myšlenku Legras ztvárnil již před první světovou válkou. „Uprostřed polí se klikatí šedivá a blátivá cesta. Směřuje vzhůru, stále vzhůru, stoupá pomalu až tam, za obzorem jako by mizela v nebi. Na jejím počátku stojí mužik s koníkem ve starém oblečení, v dřevácích, stojí rovně a dívá se do dálky.“ Popsaný obraz pro něj byl natolik významný, že dle něj vytvořil i své *ex libris*.

Legras měl pochyby o správnosti osamostatnění některých národů střední Evropy. Sváděl ho k tomu názor o jejich jisté nevyzrálosti. Dne 23. prosince 1918 si poznamenal: „Doplňme, že tyto národy, které všechny bojovaly za svou nezávislost

že slavista byl „na Sibiři přikrčen ke svému pracovnímu stolu“ a žádných důležitých jednání se neúčastnil.

- 24 Ferdinand PEROUTKA, *Štefánikova smrt*, Lidové noviny, 2. 12. 1933. Peroutka v tomto článku do jisté míry parafrázuje známou knihu Maurice JANINA, *Milan Rastislav Štefánik. Příspěvky k poznání jeho života a povahy*, Praha 1932. Janinovým záměrem bylo ale ukázat na důležitost a význam Štefánikovy mise, upozornění na rozporuplnost jeho postavy nemělo být „očerněním“. Na Peroutkovu „křivdu“ Štefánikovi upozornil ještě v roce 2001 Dušan KOVÁČ (*Štefánik a Janin. Příběh přátelstva*, Bratislava 2001). Ke kritickému a objektivnímu hodnocení Štefánikova pobytu na Sibiři (či vůbec k proměně jeho osobnosti na konci války) však tato kniha nepřispívá.

– Židé, Poláci, Češi – nedokáží rozhodně využít nabité svobody.“ V tomto pohledu se ostatně nelišil od dalších francouzských komentářů: „Je nutno pevně podpořit začínající český národ. Je zapotřebí, aby vzal vážně existenci své republiky a nenechal se odnést závanem demagogie, která zničila sousední národ na východě. Musí si přestat hrát na velký národ a přestat si hrát na vojáka.“²⁵ Můžeme říci, že Legrasův postoj stál v souladu s názorem, který byl o Československu ve Francii všeobecně rozšířen. Lze jej souhrnně označit za mnohovýznamový kontrapunkt mezi „starým národem“ a „mladým státem“.

Dokladujme to ostatně na Legrasově deníku. Záznam z 31. července 1923: „Viděl jsem nastupovat do vlaku českou ženu kolem šedesátky, dříve velmi krásnou, ještě dnes pěkně stavěnou, ale s obličejem plným vrásek; elegance, vkus a jednoduchost v prostředí, kde elegance chybí. A spatřil jsem v tom symbol toho, co se může stát s touto zemí, pokud se stane sama sebou a zralou prací se zušlechťí. Jsou to lidé milí, ale neotesaní. Je to ještě mazaný venkovan, který když si hraje na buržu, nabírá hned břicho, což je ta nesnadnější cesta jak postoupit z jedné sociální třídy do druhé. Proto je jim Francie tak ku prospěchu.“²⁶ Francie byla ve střední Evropě po válce vnímána nejen jako osvoboditelka národů, ale i jako civilizační vzor. Tímto prizmatem na poslání své vlasti pohlížela značná část Francouzů, kteří přišli do kontaktu s nově konstituovanou střední Evropou.

Ruku v ruce s poválečným vývojem se také rodil ve Francii odborný zájem o střední Evropu či lépe řečeno o širší „slovanský svět“. Ne náhodou první francouzská revue tohoto zaměření nesla titul *Le monde slave* (Slovanský svět), a *études slaves* (slovanská studia) jsou ve Francii používány zásadně v plurálu. Znásobeno utvářejícími se politickými vazbami a tudíž politickou podporou institucionalizace odborného zajištění objevuje se nutný kontext, ve kterém se rodí a organizuje francouzská slavistika. Jules Legras se stal jejím důležitým představitelem a skrze ni se dostával do užšího kontaktu s Československem.

Francouzská slavistika (ale nejen ona, vzpomeňme na obdobné počátky londýnské School of Slavonic Studies) se začala výrazněji upevňovat v průběhu světové války a v prvních poválečných letech. Je dobře známo, že Ernest Denis začal od 1. července 1917 vydávat první specializovaný časopis zaměřený na tuto oblast zmiňovaný *Le Monde slave*. Slovanský ústav v Paříži byl sice oficiálně založen až v roce

25 Archives du Ministère des Affaires étrangères, Tchécoslovaquie, 25, 15. července 1920, zpráva o cestě do Československa, podepsán „commandant Buchsenschutz“. Tento velitel byl také spojen s Francouzskou vojenskou misí na Sibiři.

26 O českém učiteli Bohuši Tenorovi, jemuž šel v Dijonu za svědka, si poznamenal: „Kromě toho, že je inteligentní, vyzrál výjimečným způsobem v kontaktu s námi.“

1923 (první valná hromada se sešla 9. března 1920), ale jeho zárodky je možno vysledovat již v letech 1915 a 1916 a o rok později, kdy neoficiálně spatřil světlo světa Institut slovanských studií řízený zmiňovaným Denisem.²⁷ Vedle vzniku zastřešující instituce se však začaly objevovat i nové katedry na francouzských univerzitách. Známý je opět příklad založení stolice „slovanských dějin a kultury“ na pařížské Sorbonně, oficiálně pojmenované „Stolice Ernesta Denise, založení Československé republiky“, kde působil až do své smrti Louis Eisenmann.²⁸ Ale tato fundace byla jen jednou v řadě.

V srpnu 1919 oslovil Julia Legrase Christian Pfister (1857–1933), děkan vznikající filozofické fakulty velmi progresivní francouzské univerzity ve Štrasburku (v ovzduší této fakulty se o několik let později zformovala francouzská škola Annales), zda by zde nechtěl vést rodící se katedru slovanských studií. Jak ukazuje deník, Legras nabídku promptně odmítl a poznamenal si, že za centrum svého směřování považuje Paříž, Alsasko mu navíc nikterak kulturně neimponuje a vnímá jej na rozdíl od Dijonu za cizorodý prvek. Nutno říci, že později o svém rychlém rozhodnutí přeci jen poněkud zapochyboval (sám se na stránkách deníku nad tímto pocitem podivil). O budoucnosti štrasburského vysokého učení (stejně tak jako jiných regionálních francouzských univerzit) měl vážné pochybnosti.

„Alsaskou“ katedru slavistiky obsadil André Mazon (1881–1967), po něm Lucien Tesnière (1893–1954). Snad někde zde se začala rodit Legrasova silná averze vůči prvně jmenovanému. V deníku Mazona často hodnotil nelichotivě přídomkem: „jezuitský prcek“ či „vlez do prdelista mocných“. Z deníku vyplývá, že se napětí otupilo až o tři roky později. Při cestě zpátky do Evropy si tak Legras 24. ledna 1920 o své budoucí kariéře poznamenal: „Jsem celkově spokojen, že tam [do Štrasburku, pozn. JH] nejdu. Pokud se na mne usměje štěstí s Collège de France, bude to dobré, jinak mohu bez lítosti dokončit život v Dijonu“. Jisté však je, že ambice měl, po Paříži toužil a zdá se, že deníkem přesvědčoval sám sebe o opaku. Dne 10. února 1920 poznamenal, že Collège vnímá „jako poslední možnost, jak se dostat do Paříže“, jako cestu k tomu nebýt „odsouzen na svou malou, umírající univerzitu v Dijonu“.

V souvislosti s Collège de France se opravdu zanedlouho vyrojila celá řada otázek. V roce 1923 zemřel dlouholetý představitel stolice slovanské literatury a jazyka Louis Leger. Rozeběhlo se jednání o volbě nástupce. Legras, jak jsme viděli

27 Pramenně doloženo díky fondu Institut des études slaves (karton 175), uloženém v Národním archivu v Paříži (Fontainebleau). Srov. též Ernest DENIS, *Ústav pro studium Slovanstva. Paříž středisko slavistiky v cizině*, Praha 1921.

28 Oficiální zřízení katedry bylo manifestačně umožněno dotací jednoho milionu korun, odhlasovaných za tímto účelem československým parlamentem v srpnu 1921.

výše, o kandidatuře uvažoval. Již 16. listopadu 1918 na Sibiři v tomto ohledu přehlížel své silné stránky: „Je zapotřebí mne považovat nikoliv za úzkého specialistu, který se chce uzavřít a napsat každý rok vědeckou gramatiku toho či onoho jazyka, toho či onoho slovanského dialektu, ale za muže, jenž dokáže pro vlastní výzkum velkého slovanského jazyka využít všech jazyků ostatních, umí je číst a rozumí jim, protože cestoval po zemích, kde se jimi mluví. [...] Nebudete mít o jednoho filologa navíc, to je jisté. Samozřejmě, ne že bych ignoroval či pohrdal filologií, ale protože mne život orientoval jiným směrem, směrem k živému studiu mnohem více současnosti, než minulosti těchto tak zajímavých a fantaskních národů [peuples, pozn. JH], jejichž psychologie se tolik liší od té naší.“ Tím vlastně ukázal na zásadní překážky vedoucí nakonec k zamítnutí jeho kandidatury. Vlastní jednání ohledně obzazení uvolněné katedry probíhalo v květnu 1923. Legras se za tímto účelem vypravil do Paříže, sondoval situaci. Dne 11. května 1923 si do deníku poznamenal, že známý fyzik Paul Langevin (1872–1946) „míní, že je nutno slovanský svět studovat do hloubky, poněvadž nabízí zajímavé sociální zkušenosti“. O den dříve však zazoufal: „Považují mne za talentovaného, ale pravděpodobně líného.“ Nakonec shrnul: „Boj se rozhoří mezi Mazonem a mnou, Meillet se bude snažit, aby prosadil u Vědců svůj výběr, nejprve jako oplacení služeb, následně ve jménu významných kompetencí. Jistě řekne, Legras není vědec, je to diletant. Bude na tom něco pravdy, ale je potřeba vědět, zda můj diletantismus neobsahuje více aktivní metody a vědecké užitečnosti než slepý automatismus nějakého Mazona.“ André Mazon byl nakonec na Collège zvolen. Postupně se navíc stal klíčovou postavou nastupující generace francouzské slavistiky a jejím důležitým organizátorem po smrti Louise Eisenmanna. Na tomto poli jeho význam vzrostl především po roce 1945. Jeho dcera Jacqueline žila a učila v Praze do roku 1949.²⁹

Tento spor však neukazuje pouze na konkurenční prostředí slavistiky jako vědy, uplatňování zájmových vlivů a skupin při obsazování institucionalizovaných míst – což je ostatně téma konstantní – ale odkrývá přinejmenším další dvě důležité roviny. Na prvním místě je dobře patrný posun kladený na hodnotu odbornosti kandidáta, důraz upřený na filologii, což bylo přesně v souladu s konstituováním se slavistiky jako vědního oboru. V době Louise Legera by o tomto přístupu nemohla být vůbec řeč.

29 Postavě André Mazona se věnoval především Tomáš Chrobák. Srov. např. Tomáš CHROBÁK, *Pour la patrie, pour les Slaves. Les slavissants français et leur rôle publique (1863–1920)*, thèse de doctorat, obhájena roku 2008 v Paříži, zde zejména s. 260–290. Srov. TÝŽ, *André Mazon – intelektuál ve válce*, in: *Slovanské historické studie* 32, 2007, s. 341–350.

Na druhé straně je možno konflikt vnímat jako spor mezi slavistikou (vědním oborem) a slavistikou (všeobecným zájmem o oblast slovanského světa). Tento rozdíl v pojetí se výrazně začal prosazovat i v chodu výše uvedeného Slovanského ústavu v Paříži. Dobře to dokazuje rok 1930, kdy došlo ke kompetenčnímu sporu při volbě do výkonné rady ústavu a „filologové“ odmítli kandidaturu Fusciena Dominoise (1888–1938) známého „jako novináře a nikoliv vědce“, figurujícího navíc na výplatní pásce československého státu.³⁰ Louis Eisenmann, který s Dominoisem a Legrasem podnikl společnou cestu na Podkarpatskou Rus, dokonce tehdy pohrozil odchodem z instituce, jež by v této fázi své existence nemohla bez československé státní podpory existovat, a která byla do jisté míry vázána právě na něj.³¹

Věda tehdy v mezinárodním kontextu balancovala mezi kulturní politikou a nezávislou odborností. Na tomto „dvojím voze“ se Jules Legras dostal nakonec i do Československa.

Bylo řečeno, že Legrasův pohled na Čechy byl velmi skeptický a kritický. Dne 29. dubna 1920 při komentáři své účasti na pařížském česko-slovanském večírku si poznamenal o milých slovech, které na jejich adresu pronesli Denis a Pellé: „Ptám se, jestli si to v dnešní chvíli zaslouží a jestli toho budou hodni v budoucnosti. Jsem názoru, že tento národ [peuple, pozn. JH] není jistý“. Podotkněme, že podobná slova jsou v jasném kontrastu s tím, jak bylo psáno o Legrasovi a česko-francouzských vztazích v jeho nekrolozích: „Od války roku 1914 se po boku přítele Eisenmanna, horlivě věnoval francouzsko-československému sblížení...“³²

Legrase přivedlo do mnohem užšího kontaktu s českým prostředím působení v Dijonu a především založení zdejší československé sekce. Nedoložený názor tvrdí, že sekce byla založena mj. právě díky Legrasově přítomnosti, deník to však nijak nedokládá (tudíž spíše vyvrací). Když tedy bylo v říjnu 1920 založeno na místním Carnotově lyceu československé středoškolské oddělení, bylo jeho organizační zajištění ještě velmi „improvizováno“ a instituce dostávala jasnější konturu pouze postupně.³³ Zásadní neznámá byla spojena s examinační češtinou jako maturit-

30 Mimochodem o tom, že je Dominois „politickým agentem Beneše“ píše Legras v deníku po jejich setkání 15. srpna 1923. Dominois ho tehdy zasvětil do vývoje československo-francouzských relací a osobních vztahů jejich protagonistů, což „nás“ dijonský profesor se zájmem ocenil.

31 Centre des Archives diplomatiques de Nantes, Prague, IFP, karton 1, krize Ústavu slovanských studií, 6. června 1930.

32 Georges CHABOT, *Nécrologie de Jules Legras*, Annales de Géographie 41, 1940, č. 277, s. 65. Autor rozvíjel dále: „Francouzi nesmí zapomenout na toho, kdo dokázal skvěle reprezentovat Francii v těchto vzdálených zemích“.

33 Více srov. Jiří HNILICA, *La France dans la formation des élites tchécoslovaques*, thèse de doctorat, obhájena roku 2012 v Paříži, zde zejména s. 290–308.

ního předmětu, který byl pro československou stranu samozřejmě zásadní. Ve Francii však výuka češtiny zajištěna nebyla. Jules Legras díky svému odbornému profilu rusisty na univerzitě v Dijonu se mohl stát vlastně jediným garantem uznání češtiny jako „druhého živého jazyka“ u francouzské maturity, která měla hodnotu přijímací zkoušky na univerzitu, a examinátoři se tedy rekrutovali z tohoto prostředí.³⁴ Legras ve zkušební komisi zůstal až do svého odchodu do důchodu a díky vynikajícím úspěchům prvních československých maturantů (v červnu 1922 a 1923) se bezpochyby změnil i jeho názor na Československo.³⁵ Deník ukazuje, že některým studentům věnoval opravdovou péči, s některými rodinami byl v úzkém, přátelském kontaktu i během dalších pobytů v Čechách, na Moravě či na Slovensku.

Jeho první pobyt na přelomu roku 1922/1923 tak byl z české strany vlastně propagační, byl hrazen z fondů ministerstva školství. Dne 14. prosince 1922 si Legras poznamenal: „Oběd u Špiška s Tibalem a jeho ženou. Po jídle si mne vzal Š[píšek] stranou a ujistil mne, že čs. vláda mne zde považuje za svého hosta a uděluje mi náležitou částku k pobytu. Uvedlo mne to dost do rozpaků, protože jim za to oplátkou nemohu nic poskytnout. [...] Ale rozumím jejich politice, uvědomují si důležitost intelektuálních reprezentantů své země ve Francii a nechtějí se vůči nim cítit jako skrblici. Počítají s našimi výdaji a chtějí být nad nimi, hodně nad nimi. Je mi v nitru trochu nepříjemně a jsem nekonečně dotčen tímto gestem.“

Mimo „roztomilého“ Ferdinanda Špiška (1878–1969), vysokého státního úředníka na ministerstvu školství a naprosto klíčové osoby pro rozvoj česko-francouzských školských vztahů, se seznámil díky soukromým hodinám češtiny i s „kulturním mužem, znajícím dobře francouzsky“ Janem Inderkou. Je dobré zmínit, že Legras během svých pobytů v Praze byl přirozeně v kontaktu s kulturní diplomacií. Dne 19. prosince 1922 ho Tibal provedl nově zřízeným Francouzským institutem, jehož knihovnu a koncepci Legras ocenil. Živě diskutovaným tématem v roce 1923 bylo tehdy zřízení středo a východoevropské informační kanceláře a založení jejího „mocného nástroje“ v podobě deníku. V této věci jednal Legras s Julem

34 „Z češtiny jako řeči zkoušel dijonský univerzitní slavista, vlastně rusista, profesor Jules Legras, ve své době dosti známý, autor předválečné knihy o Sibiři, po válce na ní navštívil i naše legie v misi generála Janina. [...] Ta zkouška byla formální záležitost, dal mi ex abrupto ústně do češtiny přeložit úryvek z Madame de Sévigné.“ Takto vzpomínal na první část francouzského „bachot“ Václav Černý. Srov. Václav ČERNÝ, *Paměti I*, Praha 1992, s. 41.

35 Svědčí o tom jeho vzpomínkový text: Jules LEGRAS, *Mes jeunes „poulains“ tchécoslovaques*, in: Jaroslav Trnka, *Československá oddělení na lyceích ve Francii*, Praha 1931, s. 60–64. Do roku 1925 se československým studentům věnoval též v odpoledních hodinách. Tyto přesčasové lekce hradilo pražské ministerstvo školství, které z finančních důvodů od nich následně ustoupilo.

Pichonem, který si mu v červenci stěžoval na spory mezi *Prager Presse* a francouzskou *Gazette de Prague*, jež nedostávala náležitou finanční podporu od československého státu. Představitel III. sekce Černínského paláce, Otakar Butter plánoval v téže době v Paříži dokonce vydávat panslavistickou revui. Při společné diskuzi (10. září 1924) mu měl Butter na toto téma sdělit „Utrácíme 70 % našich prostředků určených na propagandu za francouzské věci, protože cítíme, že ve Francii, s její pomocí a s jejím prostředkováním děláme to nejlepší a nejužitečnější [...] pro slovanské národy.“ Legras poznamenal dále: „Toto je zajímavé, zdá se, že Francie hraje roli ochránce a spojovatele Slovanů, což chtělo hrát Rusko.“

V této souvislosti můžeme upozornit na jeho hodnocení představitelů francouzské kulturní politiky v Praze, kteří díky deníku získávají „lidskou tvář“, tak velmi těžce sledovatelnou na základě jiných zachovaných pramenů. André Tibal „je milý chlapec, inteligentní, uměřený, bystrý, předčasně zestárl“. Jules Patouillet „se tváří tak strašně, že jsem to u něj ještě nikdy neviděl, je hrozný, nikdy mi nepřišel tak hloupý“. Léopold Lewtow, „polský žid, konvertita, za ženu má Francouzsku. Milý hoch, který se vyzná v politice a v jazycích“. Alfred Fichelle, „velký obličej, jak uměle natažený mezi dvěma prkny, jeho žena je milá Ruska modrých očí, která se zdá být starší než on. Zdá se být velmi milý, hodně čte, vše přečetl, vše si zapamatoval. Dobrý dojem.“ Či Fernand Couget, „krásný člověk, milý, byť ho má návštěva nezajímá“. Stranou konečně nezůstal ani generál Maurice Pellé, o němž hovořili 10. července 1921 s Eisenmannem. „Nechal se v Praze uchvátit jednou nijak zvláštní blondýnkou a přes všechny připomínky svého okolí a jeho silných snah neustoupil. [...] Chudák, starý generál!“

Skutečným přítelem v Čechách mu pak byl profesor Francouzského institutu Louis (Vikovitch) Brun, o němž napsal: „Velká radost znovu vidět toto dítě, které se stalo mužem, uklidněné, stále se svým skepticismem.“

Smyslem Legrasova pobytu měla být mj. výuka češtiny. Jeho soud o Čechách vyvěral z jazyka. K jazyku se stále ve svém deníku vracel. Skutečnost, že ovládal kromě ruštiny i polštinu (a němčinu) mu počátky velmi usnadnila. Dne 12. prosince 1922: „Začínám zachycovat věty, vyprávění, celek, který drží pohromadě a základní gramatické vazby.“ Posléze 25. prosince: „Začal jsem mluvit, ale opravdu mluvit jako malé dítě, které dělá své první krůčky. Je to k neuvěření. Ach. Jen kdybych neměl tolik práce do Dijonu.“ Nicméně i v tomto ohledu převládla v deníku Legrasova skepse a jeho kritický pohled. Při druhém pobytu v létě 1923 si napsal: „Český jazyk je jako zanedbaná čelist a když konečně přišel zubař, musil plombovat a vkládat falešné zuby. Z tohoto pohledu je tento jazyk zábavný a vhodný ke studiu.“ Později

zazoufal (20. srpna) „Ale opravdu se mi nechce věřit, že bych se nikdy nenaučil tento ošklivý jazyk.“ Dne 13. srpna 1923 si poznamenal, že „od dnešního dne opona padla, rozumím skutečně a dokonce začínám vyjadřovat drobnosti bez přílišných chyb“, ale následně, 27. srpna 1924, napsal dopis Brunovi, ve kterém stálo „že učním poslední pokus a jestli se potom ještě vrátím zpět do této země, bude to jen pro mou radost a budu zde mluvit jazykem, který bude pro mne nejpohodlnější.“ A při svém posledním doloženém pobytu v roce 1926 na český hovor často skutečně rezignoval a vracel se k francouzštině a němčině. Češi mu ostatně přišli milí, ale cizincům se vyhýbající.

Legras si samozřejmě všimal i svého okolí. „Průjezd československými, ex-rakouskými městy činí dojem prosperity, jíž se Rakousko nepřibližuje. Tomuto lidu se jistě dobře daří“, poznamenal Legras 22. července 1923 o západních Čechách při své druhé návštěvě. Ale již první prosincový pobyt na něj udělal výborný dojem: „9. prosince 1922, sobota, prohlídka Hradčan, je to úžasné. Překrásné město s temnými paláci a zámky, se skvělou řekou a kopci a domy do nekonečna. Následuje shopping a procházka po Národní třídě“. Doplníme, že pražskou Stromovku shledal „nádhernou“. Dne 6. ledna 1923 zašel do kavárny: „Kavarna [česky v textu, pozn. JH], sál je plný. Každý mužský si dal po kávě a rozjímali nad sklenicemi vody, aniž by mnoho mluvili.“ A 8. srpna 1923 do pivnice: „Je to přesně taková pivnice jako ve Stuttgartu. Zábavné a bezvýznamné historky, plané diskuse. Lidé přicházejí povečeřet do pivnice jako Němci. Právě jsem objevil kus jejich života. Pouze, už mi není 22 let!“

Legras prožil první Vánoce v Čechách a pečlivě si zaznamenal: „21. prosince 1922, čtvrtek, večer mi přinesli do mé vany 4 kapry. Je to lepší než koupel, která přehřeje všechny místnosti. Celá Praha v těchto dnech kupuje živé kapry a schová si několik šupin, aby v průběhu roku nechyběly peníze.“ Na Štědrý den ho pohostili polévkou z bažanta s jikrami, poté pečenou štikou, přídatkem smaženými kapry s kůrkou z těsta, posléze různými „excelentními suchými zákusky“. Všeobecně si na stravu v Čechách nestěžoval, kromě knedlíků, jež v deníku zmiňuje česky. Byly mu „nejobyčejnějším jídlem naprosto bez chuti“. Nejstrašlivějším jídlem, které vůbec kdy pozřel, byl studený králík na smetaně. „Člověk musí být Čech, aby to jedl. Já z toho měl průjem celou noc“, poznamenal si 26. srpna 1923. Shrnul, že „Češi žijí v tuku a z tuku. Čím tučnější jídlo je, tím víc jim chutná.“

Nad kulturou stolování se také pozastavil kriticky, což jde ruku v ruce s jeho celkovým odstupem pociťovaným k zaostalosti české kultury. Dne 21. srpna 1924 si poznačil: „Večeřel jsem U Šnellů. [...] Nalezl jsem tam sympatickou sbírku Profe-

sorů, Presidentů, Vrchních [česky v originále, myšlen vysoký úřednický post, pozn. JH], Dr. atd. Tito lidé si zachovali způsoby venkovana. Tak přinášejí nebo objednávají žranici, zhltnou to (viděl jsem jednoho profesora, jak to spolkl za 5 vteřin) a zbytky a kosti si dávají do papíru, který dává jeden „ředitel“ do své kapsy pravděpodobně pro psa. Zamažou se mastnotou, ale je jim to jedno. Nemají finesu Rusů ani materiální kulturu Němců, ale jsou to dobří kumpáni. [...] Profesori mají velmi průměrného ducha.“ Naproti tomu po zkušenosti důrazně odsuzuje administrativu, s níž se setkal. Dne 18. prosince 1922 uvedl: „Morálka slovanských úředníků nikdy nebyla velká, morálka úředníků německých v kontaktu s nimi také ne, mimo to bída zničila u mnohého z nich čest.“

Při svých opakovaných pobytech, měl ale Legras možnost navštívit i další části země. Brno „se zajímavými místy, kostely“, „krásným Špilberkem“, „děsivými, temnými kasematy bez světla a vzduchu, kam se zavírali lidé, kterým zbývalo jen zemřít.“ Do Karlových Varů zajíždět nechtěl kvůli ceně (125 Kč na den). Váhal. Nakonec „toto německé hnízdo“ shledal „nepřátelským“. Bratislava mu byla po špatné noci „citadelou štěnic“. České hotely šmahem odmítal, neboť měli „slovanské vady, jsou špinavé a nedbalé a bez skrupulí nad způsoby jak vydělat peníze. Hlavně jsou ještě ve vesnickém stadiu, ale je to jejich charakter, nevyčítám jim to“ (7. srpna 1923). V roce 1925 při srpnové návštěvě Slovenska a Podkarpatské Rusi si poznamenal, že s Eisenmannem vstávali ve vlaku velmi brzo ráno, aby mohli obdivovat zalesněná údolí cestou do Košic, pohled na Tatry ho opakovaně uchvacoval a konečně Užhorod popsal jako „prazvláštní a pitoreskní město se silným podílem židovské populace“.

Ale Legras žil v Praze a v Československu vůbec kulturním životem. Se značnou pečlivostí popsal 15. prosince 1922 boxerský zápas na Žofině. Již při prvním pobytu ho vzal Špíšek na představení *Prodané nevěsty*. Při druhém chodil do divadla v Praze každý večer z důvodu progresu své češtiny. Poznamenal si, že viděl ve Vinohradském divadle Pláč satyra, hru *Ořechy*, Jiráskovu *Lucernu*, ale zašel i na frašky, vždy připojoval hodnocení obsahu díla, herců. Smetanovu *Hubičku* vnímal jako „pitomou s krásnou hudbou“. Kritický byl ke Karlu Horkému: „Ten darebák napsal ubohou komedii, která rozesmává snadnými slovy a vynikajícím provedením herců.“ A v neposlední řadě i ke Karlu Čapkovi: „Strávil jsem večer ve Stavovském divadle. Viděl jsem R. U. R. [...] Představení je bez zajímavosti. Akce přicházejí z venku a herci se pouze zjevují. Čapek má mnoho představitivosti, ale zcela mu chybí psychologie. Jeho hlavní myšlenka je velmi zajímavá, čte se to samo, ale v divadle to nestojí za mnoho. Jedinou reakcí publika bylo, že se tu a tam smálo na

místech, která nebyla veselá. [...] Celkově vzato, toto není divadlo a rozumím nyní, proč se to nezalíbilo pařížskému publiku.“ Nakonec 27. srpna 1924 dodal: „Poslední pokus mne vyléčil ze zdejšího divadla. Myslím, že se napříště bez něj obejdu. Ostatně k čemu by to bylo dobré, nemluví a mluvit nebudu.“ Poslední pobyt v Československu uskutečnil v létě roku 1925.

Závěrem je možno shrnout, že Legrasovo svědectví je cenné svou bezprostředností. Z podstaty osobního deníku jako literárního útvaru vyplývá, že je plný postřehů daných pouhým okamžikem, mnohé jsou psány na základě pouhého hnutí mysli, dokonce si protiřečí. Sám autor si toho byl ostatně velmi dobře vědom, když hodnotil možnosti publikování záznamů z deníku do knižní podoby a uvědomil si „povrchnost“ svých postřehů. Možná právě proto četba tohoto textu klade před čtenáře obraz živé lidské bytosti, která časem stárne, mnohem více se věnuje svému tělesnému stavu, rozborům svých nálad, své únavě, ale která nepřestává pracovat, pozorovat a hodnotit. Nutno říci, a je to snad i dědictvím studií na *Ecole normale supérieure*, že Legrasův soud je velmi věcný, myšlenky jasně strukturované.

Je samozřejmé, že takto koncipovaný deník je v podstatě nekonečným zdrojem drobných informací, nezbytným základem k životopisu Julia Legrase, jenž bude dobré stejně tak jako kritickou monografii dějin francouzské slavistiky jako celku jednou napsat.

SUMMARY

His friend and colleague Paul Boyer characterized the life of Jules Legras with five differing professions: writer, professor, traveler, man of action, and soldier. His multifarious activities are also well documented in his preserved diary. For the purposes of this study we selected three basic axes to analyze in the text. Legras' stay in Siberian in the years 1918–1920 was certainly for him, as before his eyes the country he had associated most of his professional life with was changing right before his eyes, but he nonetheless preserved direct testimony about his expedition during the Civil War in which he describes, among other things, his contact with Czechs and with the Czechoslovak legions. By contrast with the passed-down idea of his close cooperation with Czechoslovakia, the diary demonstrates how critical his view of this Central European nation that was new and unknown for the French was, as well as his surprisingly disparaging judgment of M. R. Štefánik. Through the diary it is also possible to take a look into the scene of French Slavic studies of the period, which was characterized by competitive relations among its representatives, as well as into the history of how the discipline took shape in France. We also draw attention to the different approaches of “philologists” and “culturally-oriented” researchers. Along with Louis Eisenmann, Jules Legras unconditionally belongs to the second group. Finally we have dedicated due attention to Legras as an observer of Czech society, one who despaired over the Czech language, and who got to know not only Prague, but also Moravia and Slovakia. Thanks to the diary it was also possible to enter the backstage of the nascent cultural diplomacy. Legras' testimony is in many regards unrepeatable, for only a very few records with comparable value for research into Czech-French relations have been preserved. The study herein submitted is the first ever to draw attention to the existence of this source as well as to the life and work of this interesting figure from French Slavic studies.

STUDIE

Československo-jugoslávské vztahy
v přelomovém roce 1929¹

JANA HRABCOVÁ

*Historický ústav AV ČR, v. v. i., pobočka Brno***Czechoslovak-Yugoslav Relations in the Crucial Year 1929**

This study examines bilateral political relations between Czechoslovakia and Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes during the year 1929 when the royal dictatorship in Yugoslavia was proclaimed. The author focuses on mutual political relations and on the Czechoslovak attitude toward the Yugoslav dictatorship during its first year. This study is based upon numerous sources from the Czech and Yugoslav archives as well as literature and the Czechoslovak and Yugoslav press from 1929.

Key words: political relations, Czechoslovakia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Kingdom of Yugoslavia, Royal Dictatorship

Následující studie je první částí autorčiny připravované dizertační práce, jejímž cílem je zmapovat československo-jugoslávské politické vztahy v letech 1929–1934, tedy v období, kam spadají i léta tzv. královské diktatury v Jugoslávii (1929–1931). Studie vznikla na základě rozsáhlého výzkumu pramenů československé i jugoslávské provenience a snaží se zmapovat hlavní mezníky československo-jugoslávských

1 Tato studie vznikla za podpory grantu GA ČR č. P410/12/1136, T. G. Masaryk a Slované.

politických vztahů v průběhu zlomového roku 1929, kdy byla v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců (dále Království SHS) diktatura vyhlášena a Československo k ní jako spojenecká a zároveň demokratická země bylo nuceno zaujmout postoj.

Velmi bohatým materiálem pro studium československo-jugoslávských vztahů oplývají české archivy. Při přípravě studie byly využity zejména dokumenty uložené v Archivu Ministerstva zahraničních věcí v Praze (dále jen Archiv MZV), nejvíce materiálů k dané problematice můžeme nalézt ve fondu Politické zprávy, který obsahuje zprávy vyslanectví v Bělehradě a částečně také československých konzulátů v Jugoslávii, především v Záhřebu. Tyto zprávy jsou velmi cenným a nenahraditelným zdrojem informací nejen o vzájemných vztazích s ČSR, ale i o vnitropolitickém a zahraničněpolitickém vývoji Jugoslávie v meziválečné době obecně. Dále byly využity fondy Telegramy došlé a Telegramy odeslané, fondy Kroftův archiv, Prezidium ministerské rady a další. Doplňující materiály pocházejí také z Archivu Ústavu T. G. Masaryka (dále jen Archiv Ústavu TGM), fondu Edvard Beneš I, a dále z Archivu Kanceláře prezidenta republiky (dále jen Archiv KPR), fondu Kancelář prezidenta republiky.

Výzkum byl proveden také v Archivu Jugoslávie v Bělehradě. Bohužel, velká část pramenů k dějinám československo-jugoslávských vztahů v meziválečném období se nedochovala. Za druhé světové války byla např. zničena většina materiálů Vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, takže nemáme k dispozici zprávy vyslanců ani konzulů, tak jako je tomu na české straně. Přesto i v archivních pramenech jugoslávské provenience lze najít řadu zajímavých informací, které mohou alespoň pomoci rekonstruovat a dokreslit pohled jugoslávské strany na vzájemné vztahy s Československem a na tamní dění. Jedná se zejména o zprávy tiskového attaché v Praze, které se dochovaly ve fondu Centralni presbиро (Ústřední tisková kancelář). Tyto materiály u nás doposud nebyly pro studium meziválečných styků ČSR a Jugoslávie využity.

V odborné literatuře můžeme najít několik kratších studií, které se částečně zabývají daným tématem. Jedná se o starší práce Todora Stojkova a Veselina Starčeviče a z novějších prací nelze opomenout krátkou studii Tomáše Chrobáka.² Ani v jednom případě však nebyl využit materiál jugoslávské provenience a taktéž vyu-

2 Todor STOJKOV, *O nastojanju jugoslavenskih vladajućih krugova da obezbede režimu monarho-diktature podršku čehoslovačke vlade (1929–1931)*, in: Jozef Hrozič (red.), *Československo a Juhoslávia. Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*, Bratislava 1968, s. 269–284; Veselin STARČEVIČ, *Oblas nastolení diktatury krále Alexandra v Československu*, Slovanský přehled 65, 1979, s. 483–491; Tomáš CHROBÁK, *Diktatura krále Alexandra a československá diplomacie (1929–1931)*, Slovanský přehled 94, 2008, s. 81–91.

žití československého archivního materiálu není dostatečné, zcela opomenuty zůstaly materiály Archivu KPR a také Archivu Ústavu TGM. Starší práce navíc trpí ideologickým zatížením komunistického období.

* * *

Vnitropolitická situace v Království SHS se během dvacátých let zejména z důvodu narůstání národnostních problémů neustále zhoršovala.³ Vlády se střídaly jedna za druhou (za deset let existence Království SHS se pro střídalo na dvacet vlád) a skupština často nebyla vůbec schopná jednat. Situace dospěla tak daleko, že v parlamentu dokonce v červnu 1928 došlo k použití střelných zbraní proti politickému protivníkovi. Výsledkem byli tři mrtví.⁴ Politická krize se nadále stupňovala, ani vláda zkušeného slovinského politika Antona Korošce ji nedokázala zvládnout.

Král Alexandr Karađorđević proto počátkem roku 1929 přistoupil k radikálnímu a snad jedinému možnému řešení. Po dohodě s Francií zveřejnil 6. ledna 1929 manifest, kterým byl rozpuštěn parlament (skupština), byla pozastavena platnost tzv. vidovdanské ústavy z roku 1921, zakázána činnost politických stran a ještě více byla okleštěna svoboda tisku. Zrušení ústavy znamenalo také zrušení listovního tajemství, což s sebou přineslo řadu praktických problémů pro jugoslávské občany, ale např. i pro cizí diplomatická zastoupení, včetně československého, panovaly poměrně odůvodněné obavy, že se důvěrné informace dostanou do nepovoláných rukou.⁵ Vláda měla být napříště odpovědná přímo králi a pouze jemu. Král zdůvodňoval vyhlášení diktatury snahou ukončit vleklou politickou krizi v Království SHS a prezentoval sám sebe jako ochránce národních zájmů a zachránce státní jednoty. Mezi králem a národem neměl napříště stát žádný prostředník, tedy parlament. Za hlavního viníka krize byly označeny politické strany.

3 K politickému vývoji Království SHS ve dvacátých letech 20. století srov. např. Jože PIRJEVEC, *Jugoslávie 1918–1992. Vznik, vývoj a rozpad Karađodjevićovy a Titovy Jugoslávie*, Praha 2000; Miroslav ŠESTÁK a kol., *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 1998. Ferdo ČULINOVIĆ, *Jugoslavija između dva rata I, II.*, Zagreb 1961.

4 Srbský radikální poslanec Puniša Račić po vyhrčené debatě několikrát vystřelil na poslance Chorvatské selské strany. Pavle Radić a Đuro Basariček byli mrtví na místě, Stjepan Radić zemřel na následky zranění o několik týdnů později. Ranění byli také poslanci Ivan Pernar a Ivan Grandić. Puniša Račić byl odsouzen k dvaceti letům vězení. Blíže srov. Zvonimir KULUNDŽIĆ, *Atentat na Stjepana Radića*, Zagreb 1967.

5 Archiv Ministerstva zahraničních věcí (dále AMZV) Praha, fond (f.) Politické zprávy (dále PZ) – Konzulát Záhřeb 1929, čís. 3 /dův./ 29, Mimořádná politická zpráva. Státní převrat, 9. I. 1929.

Alexandrův razantní způsob řešení vnitropolitické krize nebyl pro zasvěcené příliš velkým překvapením. Československý vyslanec v Bělehradě Jan Šeba⁶ uváděl ve své zprávě, že král o diktatuře uvažoval už na jaře roku 1928, ale v té době jej prý ještě od tohoto úmyslu odvrátili tehdejší předseda vlády Velimir Vukičević a vůdce slovinských klerikálů Anton Korošec.⁷ Řešit situaci povoláním vojenské vlády se král podle Šebových informací rozhodl 3. ledna. Dvůr původně vypustil dezinformaci, že předsedou nové vlády bude dosavadní ministr a armádní generál Stevan Hadžić, již 5. ledna večer ale byla jmenována vláda v čele s Petrem (Perou) Živkovićem,⁸ která téhož večera rovnou složila i přísahu. Generál Hadžić se v této vládě nakonec stal ministrem války.

Vyústění vleklé politické krize v Království SHS ve vyhlášení královské diktatury československé politické kruhy přesto poněkud překvapilo, byť československé vyslanectví v Bělehradě na možnost diktatury upozorňovalo už koncem roku 1928. Přesto začátkem ledna 1929 nevěděly, jaké stanovisko mají k novému nedemokratickému režimu v jedné z nejbližších spojeneckých zemí zaujmout. Váhaly, zda mají jakožto zastánci demokracie a parlamentního systému králův radikální krok odsoudit a riskovat narušení důležitých spojeneckých vztahů, nebo kvůli ohledům na spojence mimořádně citlivé na jakoukoliv kritiku zaujmout neutrální postoj či se snažit československé veřejnosti události v Království SHS nějakým způsobem vysvětlit a podat je jako jediné možné a nezbytné řešení obtížné vnitropolitické situace v Království SHS.⁹

Otázkou také bylo, jaký postoj bude mít nová vláda v Bělehradě ke svému československému spojenci. Vyslanec Šeba v telegramu z 6. ledna, kterým do Prahy oznamoval vyhlášení diktatury v Království SHS, ujišťoval, že „změn vůči nám není

6 Jan Šeba (1886–1953) – československý diplomat a politik, v letech 1923–1929 byl československým vyslancem v Království SHS, od roku 1932 do roku 1937 vykonával funkci vyslance v Rumunsku. Blíže srov. AMZV Praha, f. Osobní spisy do r. 1945, karton Š1, Osobní spis Jana Šeby; dále srov. J. DEJMEK, *Diplomacie Československa. Díl II., Biografický slovník československých diplomatů (1918–1992)*, Praha 2013, s. 230–231.

7 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 3, 8. 1. 1929, s. 1–2.

8 Petar (Pera) Živković (1879–1947) – srbský generál a politik. V roce 1903 se podílel na převratu, během nějž byl zavražděn král Alexandr Obrenović s manželkou Dragou a na trůn se dostala dynastie Karađorđevićů. Později se stal členem organizace Bílá ruka a důvěrníkem tehdejšího regenta Alexandra, jemuž pomohl během tzv. Soluňského procesu zlikvidovat členy teroristické organizace Černá ruka v čele s Dimitrijem Dimitrijevičem Apisem, kteří stáli za atentátem na Františka Ferdinanda d'Este v Sarajevu v roce 1914.

9 Srov. V. STARČEVIĆ, *Oblas nastolení diktatury krále Alexandra v Československu*, s. 483.

se třeba báti, nepříznivý nám bude asi jen Chorvat Frangeš,¹⁰ jenž nás napadal pro agrární cla.“¹¹ Ovšem Šebovy první informace, byť se jednalo o zkušeného diplomata a člověka znalého bělehradského prostředí, nebyly vždy stoprocentně přesné. Původně informoval Prahu, že byla sestavena vláda v čele s generálem Stevanem Hadžićem a ministrem zahraničních věcí generálem Danilem Kalafatovićem, což se záhy ukázalo jako fáma, která se v Bělehradě rozšířila 5. ledna večer a Šeba jí spolu s jinými uvěřil. Zároveň uváděl, že po složení přísahy mluvil s většinou ministrů, což ale jen těžko mohla být pravda, když tato vláda jmenována nebyla.¹² Díky Šebovým nepřesným informacím a následné poruše na šifrovacím zařízení se československá vládní místa o vyhlášení diktatury a skutečné aktuální situaci v SHS dozvěděla se zpožděním, zřejmě ze zprávy jugoslávské tiskové kanceláře Avala.¹³

Zatímco vyslanec Šeba od počátku zaujal vůči jugoslávskému režimu, jehož mnohé představitele znal osobně a byl s nimi v dobrých stycích, loajální postoj, druhý významný zástupce Československa v Království SHS, záhřebský konzul Jindřich Andriál,¹⁴ se netajil značnou skepsí k novému režimu i ke složení vlády. Ve své zprávě z počátku února 1929 nešetřil kritikou vůči některým jejím členům a také se domníval, že král schválně sestavil vládu z velmi různorodých osobností s často do slova protichůdnými politickými názory, aby spory mezi nimi vládu oslabovaly a zároveň umožňovaly udržet jeho vlastní vliv co největší.¹⁵

Ani na Šebovi ani na Andriálovi však postoj ČSR vůči novému zřízení v Království SHS nezávisel. Hlavní postavou a tvůrcem československé zahraniční politiky byl především ministr zahraničních věcí Edvard Beneš, a proto se oficiální reakce ČSR na vyhlášení Alexandrovy diktatury odvíjela především od jeho názoru. A Beneš byl jako vždy velmi opatrný a zdrženlivý.

10 Oton Frangeš (1870–1945) – chorvatský agronom a politik, ve vládě Petra Živkoviće zastával post ministra zemědělství.

11 AMZV Praha, Telegramy došlé 1929, č. 9/29.

12 Tamtéž.

13 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, tajná zpráva vyslance Šeby, 5. 3. 1929.

14 Jindřich Andriál (1888–1959) – československý právník a diplomat. Jako konzul sloužil nejprve v Sarajevu (1920–1922), poté ve Splitu (1922–1928), v Záhřebu (1928–1929) a odtud byl přeložen do Frankfurtu nad Mohanem (1929–1936). Srov. AMZV Praha, f. Prezidium MZV, část Diplomatický sbor – Zastupitelské úřady ČSR v Jugoslávii, k. 30, složka Diplomatické zastoupení v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců. Dále srov. J. DEJMEK, *Diplomacie Československa. Díl II.*, s. 21–22.

15 AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, čís. 30 /dův./ 29, Mimořádná politická zpráva o novém režimu v Král. SHS, 8. 2. 1929.

Dne 11. ledna, tedy pět dní po vyhlášení diktatury, rozeslal Beneš velvyslanectvím v Evropě cirkulární telegram, v němž shrnul postoj Černínského paláce k diktatuře v Království SHS. Králův krok vysvětloval tím, že zřejmě nebylo jiné východisko a že jako poslední autorita v zemi musel král ve složité politické situaci zakročit. Nicméně Beneš chápal nový režim jako přechodné řešení, které po několika měsících, až se situace uklidní, vyústí v oktrojování nové ústavy. Tuto svou domněnku zdůvodňoval účastí tří zastánců parlamentarismu ve vládě – Vojislava Marinkoviće,¹⁶ Nikoly Uzunoviće¹⁷ a Antona Korošce.¹⁸ Takto chtěl Beneš nový jugoslávský režim prezentovat i vůči zahraničí a i prostřednictvím československých diplomatických zastoupení pomoci budovat pozitivní obraz Království SHS v ostatních zemích. Zároveň ovšem vyjádřil jisté obavy z období, kdy bude režim přecházet z diktatury na jiný systém.¹⁹

Další důvody, kvůli kterým se Beneš zdržel jakékoliv kritiky nového režimu v SHS, byly ekonomické. Československo mělo začátkem roku 1929 v Království SHS rozjednáno několik významných zakázek – mj. i velké dodávky pro železnice, pošty a telegrafy, o kterých měla rozhodovat vláda. Jistě proto nebylo radno ji podrobovat kritice a riskovat tak škody pro československé podniky.²⁰ I díky československému shovívavému postoji jednání nadále probíhala.²¹

Beneš se také obával, že jakákoliv nestabilita a další vnitropolitické otřesy v Bělehradě by mohly ohrozit Malou dohodu nebo přinejmenším její obraz v zahraničí. Odmítal proto svolat tradiční schůzi Malé dohody, jež měla být tentokrát pořádána v Království SHS, dříve než v květnu, jak bylo oficiálně naplánováno. Jugoslávská strana i Rumuni naopak doporučovali svolání schůze již na konec února či začátek března, aby se navenek ukázalo, že i přes vnitropolitické změny v Království SHS je Malá dohoda stále jednotná.²² Beneš to však odmítl s vysvětlením, že

16 Vojislav Marinković (1876–1935) – srbský politik a diplomat. Před zrušením politických stran byl členem demokratické strany. Několikrát byl ministrem zahraničních věcí, v roce 1932 také krátce premiérem Království Jugoslávie.

17 Nikola Uzunović (1873–1954) – srbský právník a politik. Před zrušením politických stran byl členem radikální strany. V letech 1926–1927 a v roce 1934 byl předsedou vlády Království SHS, resp. Jugoslávie.

18 Anton Korošec (1872–1940) – slovinský katolický kněz a politik, vůdce lidové strany. V letech 1928–1929 byl předsedou vlády Království SHS, po převratu odešel do opozice. Po smrti krále Alexandra v roce 1934 se vrátil do vrcholné politiky.

19 AMZV Praha, Telegramy odeslané 1929, č. 21–39/29.

20 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 3, 8. 1. 1929, s. 9.

21 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Dodávka železničního materiálu do SHS, 14. 3. 1929.

22 Tamtéž, Telegramy došlé, č. 61/29, 24. 1. 1929; č. 65/29, 25. 1. 1929; č. 70/29, 26. 1. 1929; č. 72/29, 27. 1. 1929; č. 80/29, 29. 1. 1929.

zejména teď, po změně režimu v Království SHS, by nebylo dobré měnit zaběhnuté pořádky, aby si mezinárodní společenství nekladlo zbytečné otázky, proč je schůze svolávána narychlo, a co to znamená. Do zahraničí by to navíc podle Beneše signalizovalo nestabilitu, což Malá dohoda nemohla v žádném případě potřebovat, a poškozovalo by ji to. To nebyl Beneš ani v nejmenším ochotný připustit.²³ Naopak navrhoval zvýšit význam konference podpisem vzájemných arbitrážních smluv, což by byl pro zahraničí i pro domácí veřejné mínění signál o pevnosti svazku mezi malodohodovými státy. Zároveň měly být prodlouženy dosavadní spojenecké smlouvy.²⁴

Král Alexandr si Benešova postoje cenil, jak opakovaně sdělil v soukromém rozhovoru vyslanci Šebovi, nejprve hned v lednu, bezprostředně po převratu, podobně s o něco větším odstupem, v březnu.²⁵ Jugoslávský panovník byl také spokojen se způsobem, jakým o převratu informoval československý tisk. Šeba 10. ledna referoval do Prahy, že král Alexandr „velice děkuje za porozumění pro situaci v SHS, že si vysoko cení šířku hlediska ministra Beneše a že je šťasten, že se opět přesvědčil, jakého má v min.[istru] Benešovi SHS přítele, což se pozná v těžkých chvílích.“²⁶ Šeba také v soukromé korespondenci potvrdil Benešovu domněnku o dočasnosti režimu v Království SHS, když vyjádřil názor, že očekává, že na podzim 1929 se v Království SHS začne mluvit o volbách a to z velmi prozaického důvodu. Království SHS se nacházelo v tíživé ekonomické situaci a pro diktaturu by bylo velmi obtížné sehnat zahraniční půjčku.²⁷ Nová vláda musela totiž řešit nejen dluh vůči Francii, který pocházel ještě z období před první světovou válkou, ale také závazky vlády minulé, která se v naději na zahraniční půjčku pustila do rozsáhlých investičních akcí, např. výstavby druhé železniční koleje na trati mezi Záhřebem a Bělehradem.²⁸ Vojenský attaché v Bělehradě podplukovník Rudolf Vyčítal proto Benešovi navrhoval, aby Československo poskytlo Království SHS půjčku, a tím posílilo jednak vzájemné spojení a také svou prestiž v SHS.²⁹

23 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, č. 35, rukopis telegramu E. Beneše; Tamtéž – Telegramy odeslané, č. 99–100/29, 25. 1. 1929.

24 Tamtéž, Telegramy odeslané, 252–253/29, 2. 4. 1929; č. 322/29, 15. 5. 1929.

25 Tamtéž, Telegramy došlé, Opis, č. 22/29, 10. 1. 1929; Archiv Ústavu T. G. Masaryka v Praze (AÚTGM Praha), f. Edvard Beneš I (dále EB I), k. 170, sign. R 309/2a, Osobní zprávy J. Šeby, dopis z 9. 3. 1929, f. 11.

26 AMZV Praha, Telegramy došlé 1929, č. 22/29.

27 AÚTGM Praha, f. EB I, k. 170, sign. R 309/2a, Osobní zprávy J. Šeby, dopis ze 7. 4. 1929, f. 112.

28 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 14, 6. 3. 1929, s. 6.

29 AÚTGM Praha, f. EB I, k. 170, sign. R 309/2a, Zpráva vojenského attaché pplk. Rudolfa Vyčítala z 9. 6. 1929, Aide memoire, s. 3–4.

Postoje Beneše a také toho, že pomohl svým vlivem i v zahraničí k vytvoření příznivého obrazu Království SHS po vyhlášení diktatury, si cenil i nový ministerský předseda Petar Živković, který po vyslanci Šebovi vzkazoval do Prahy koncem ledna své poděkování.³⁰ Doslova prý prohlásil, že „děkuje ministru dru Benešovi za vydatnou, pravou spojeneckou pomoc poskytnutou v našem i zahraničním tisku“, jak telegrafoval Šeba do Prahy.³¹ Živković se také snažil Prahu ujistit, že ve vzájemných československo-jihoslovanských vztazích se rozhodně nic nezměnilo, naopak vyjádřil naději, že budou ještě těsnější. Zároveň Živkovićovi velmi záleželo na tom, aby Šebu ujistil, že nový režim není vojenskou diktaturou, jak by se na první pohled mohlo zdát, protože ministerský předseda je úzce spojen s armádou. I toto ujišťování o charakteru režimu svědčilo o tom, že se Bělehrad snažil, aby jej zahraničí vnímalo co nejlépe.

Podobně se o československé pomoci v rozhovoru s vyslancem vyjadřoval i ministr spravedlnosti Milan Srškić. Ten zároveň důrazně žádal Šebu, aby v Praze vyřídil, že nový režim má skutečně pouze provizorní charakter a jakmile budou jeho úkoly splněny, dojde znovu k návratu parlamentního režimu. Sám tuto dobu odhadoval zhruba na rok.³²

O dobrém vztahu krále Alexandra k Československu svědčila i jeho návštěva nové budovy bělehradského vyslanectví ČSR 23. února 1929.³³ Návštěva byla ryze soukromého rázu, král měl zájem si prohlédnout nové prostory vyslanectví a podle hostitele, vyslance Šeby, se o domácí ani zahraniční politice nemluvalo. Ze strany krále to byl nepochybně záměr. Přesto tato návštěva vyvolala v Bělehradě značný ohlas, protože se jednalo o vůbec první návštěvu na jakékoliv legaci, kterou král po převratu vykonal. Dvůr musel dokonce oficiální význam návštěvy mírnit, aby se ostatní vyslanectví necítila dotčena, že je král také nenavštívil.³⁴ Návštěva svědčila o tom, že královské vztahy k Československu byly po vyhlášení diktatury skutečně dobré. Pokud by s nimi nebyl spokojen, jistě by nevykonával v podstatě přátelskou návštěvu u vyslance spojenou s večeří a hraním karet až do půl jedné v noci.

V květnu 1929 se v Bělehradě konala pravidelná konference Malé dohody a československý ministr zahraničních věcí se tak o nových poměrech v Království

30 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 5, 21. 1. 1929, s. 1; Tamtéž, Telegramy došlé 1929, č. 31/29.

31 Tamtéž, Telegramy došlé 1929, č. 31/29.

32 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 5, 21. 1. 1929, s. 4–6.

33 Tamtéž, Telegramy došlé, č. 176/ 29, 1. 3. 1929.

34 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Návštěva krále na Alexandra na českoslov. velvyslanectví, 9. 3. 1929, s. 6–7.

SHS mohl přesvědčit na vlastní oči. Po svém návratu rozeslal Beneš československým zastupitelským úřadům cirkulární telegram, v němž shrnul své dojmy z pobytu v Království SHS. Beneš psal o velké autoritě krále, že král a armáda mají situaci pod kontrolou a ani o masovém protestním hnutí nemohla být řeč. Ani aktivitu králem zrušených politických stran nepokládal Beneš za příliš významnou: „Obtíže značné jsou a budou, ale radikální strana a největší část strany demokratické nic vůbec proti králi a proti režimu nepodniknou.“³⁵ Beneš ovšem nezastíral, že pokud by diktatura trvala příliš dlouho, nic dobrého by to nepřineslo. Podle jeho zpráv se však už v květnu pracovalo na nové konstituci a na sjednocení zákonodárství. Beneš uváděl, že ani finanční obtíže Království SHS nejsou tak závažné, jak psala zahraniční propaganda. Československé vyslance dále instruoval, aby o těchto důvěrných informacích nikde nesdělovali, že jsou přímo od něj, měli ale „užívat jich takticky k tomu, aby se potíraly všude poplašné zprávy, které mají SHS a Malou dohodu poškodit. Naše politika musí býti nyní SHS všude pomoci tak, aby mohli Jihoslované z toho vyjít co nejrychleji a posílení.“³⁶ Podobně jeho názor tlumočil na poradách sekčních šéfů ministerstva zahraničí také Benešův zástupce Kamil Krofta, když uvedl, že Beneš přijel z Bělehradu spokojen a přivezl si dobrý dojem zejména z krále, kterého prý považoval za nejschopnějšího z jihoslovanských politiků. Podle Beneše se král k převratu odhodlal z nutnosti, aby zabránil korupci.³⁷ V podobném duchu byla ještě během Benešova pobytu informována i prezidentská kancelář.³⁸ Ve věci ústavy se Beneš ovšem projevil jako přílišný optimista. Na podzim 1929 byla ústava ještě v nedohlednu, byť se proslýchalo, že by mohla vzniknout v lednu 1930, k prvnímu výročí vyhlášení diktatury.³⁹ Nakonec ale král Alexandr novou konstituci vyhlásil až 3. září 1931.

Oficiálně byly Československo a Království SHS i po vyhlášení Alexandrový diktatury nadále těmi nejbližšími spojenci. Takto byly vzájemné vztahy prezentovány svými oficiálními politickými reprezentacemi veřejnosti obou států a také zbytku světa. Ačkoliv oficiální československá politika svého spojence bezvýhradně podpořila, našlo se v ČSR i několik odpůrců a kritiků nového jugoslávského zřízení, kterým vadil jeho nedemokratický charakter, potlačování práv nersbských náro-

35 Tamtéž, Telegramy odeslané 1929, č. 474 – 493/29.

36 Tamtéž.

37 Tamtéž, f. Kroftův archiv, část Publikace – Expozé, k. 8, Výklad ministra Dra Krofty, podaný 6. června 1929 přednostům sekci a oddělení, s. 1.

38 Archiv Kanceláře prezidenta republiky (dále AKPR) Praha, f. Kancelář prezidenta republiky (dále KPR), sign. T 1011/22, Jugoslávie, část I, Záznam kancléře Šamala, 24. května 1929.

39 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 68, 8. 12. 1929, s. 5.

dů, pronásledování opozice a omezování občanských práv. A zároveň jim vadilo pokrytectví československé zahraniční politiky, která všechny tyto nešvary v zájmu zachování stability Malé dohody a jejího vnějšího obrazu přehlížela. Zejména od roku 1930 se jejich tribunou ve většině případů stal československý tisk. Na rozdíl od Království SHS nebyl tisk v Československu výrazně omezován nebo cenzurován, byť dle zákona na ochranu republiky z roku 1923 mohly být noviny zastaveny v případě tzv. nedovoleného zpravodajství, což byly např. zprávy schvalující trestné činy či vyzývající k neplnění zákonných povinností. Přesto se československý tisk mohl svobodně vyjadřovat i k situaci v Království SHS (od podzimu 1929 přejmenovaném na Království Jugoslávie), což v průběhu let 1929–1934 často budilo velkou nelibost tamních politiků. Ti mnohdy neváhali intervenovat na československém vyslanectví v Bělehradě nebo prostřednictvím svého tiskového attache přímo na pražském ministerstvu zahraničních věcí. Vždy se jim ale dostalo stejné odpovědi – že československý tisk je svobodný a může se tedy vyjadřovat ke všemu takovým způsobem, jakým uzná za vhodné, a že ministerstvo nemá na to, co je nebo není v tisku publikováno, žádný vliv. To sice nebyla tak úplně pravda, ministerstvo mělo své polooficiální tiskové orgány a také spřátelené redakce, zejména levostředové, které mu byly v případě potřeby ochotny vyjít vstříc, ty ostatní však mohlo skutečně ovlivňovat jen ztěží. Svobody československého tisku také často využíval cenzurovaný tisk jugoslávský. Ten sice sám o sobě nemohl mnohé politické události komentovat, mohl však přinášet reakce zahraničních novin na danou věc a takto cenzuru obejít, což také hojně využíval. Často to byl právě tisk československý, jehož články byly přetiskovány zejména v Záhřebu, ale i v jiných jugoslávských městech.

Bezprostředně po vyhlášení královské diktatury však byla situace odlišná. Ministerstvo zahraničí se vyhýbalo jakékoliv kritické reakci a snažilo se v tomto směru působit i na československý tisk, zejména onen levostředový, nakloněný Hradu. Ani další noviny, s výjimkou komunistického tisku,⁴⁰ bez ohledu na svou politickou orientaci, vyhlášení diktatury příliš nekritizovaly.

Na samotné vyhlášení diktatury reagoval československý tisk víceméně zdrženlivě. Zprávy o diktatuře v Jugoslávii přinesl bezprostředně po jejím vyhlášení na prvních stránkách a psal o něm ještě několik dalších dní. Většina novin se vyjadřovala poměrně loajálně, novináři se většinou vyhýbali použití slova diktatura v souvislosti s novým jugoslávským režimem a povětšinou se zdržovali jakýchkoliv komentářů a pouze informovali o dění, aniž by se pouštěli do jeho hodnocení. Až na výjimky bylo československým tiskem vyhlášení diktatury interpretováno jako ve-

40 Např. Rudý večerník, 7. 1. 1929.

skrze pozitivní čin. Někteří sice opatrně připouštěli, že se jedná o omezení demokracie, ale hned dodávali, že všechna opatření jsou pouze dočasná a k vyřešení státní krize nevyhnutelně nutná.

Nesmělé náznaky kritiky se objevily v úvodníku *Lidových novin* nazvaném *Král – národ*. Autor podepsaný zkratkou -al v něm poznamenal: „Změnu v SHS nutno především chápat jako krajní prostředek k zajištění podmínek režimu klidného života národa i státu. Ale nemůžeme aspoň v této první chvíli zapřít pochybnosti, že se dává jakýsi průchod snahám omezit demokracii.“⁴¹ Významný publicista Hubert Ripka⁴² v úvodníku *Národního osvobození* 9. ledna vyslovil varování: „Není to porážka demokracie, jistě však výstraha pro všechny demokraticky orientované společnosti.“⁴³

Československé noviny daly prostor i jugoslávské opozici, která se zformovala bezprostředně po vyhlášení diktatury. Jejím centrem se stal zejména chorvatský Záhřeb.⁴⁴ Jen čtyři dny po převratu už se objevily zprávy o stísněné náladě v Chorvatsku, rozpuštění stran, znemožnění tiskových projevů, zrušení nezávislosti soudců a dalších omezení a také strážlivé reakce zahraničního tisku.⁴⁵ Sice je střídaly pozitivní ohlasy převzaté ze záhřebských novin, ale původní nadšení a optimismus bylo pryč.⁴⁶ O několik dní později shrnul vůdce Chorvatské selské strany (od ledna 1929 ilegální) Vladimír Maček⁴⁷ chorvatské požadavky v rozhovoru s maďarským reportérem, který přetiskly i *Lidové noviny* pod názvem *Charvátské výtky novému režimu*: „My Charváti si přejeme v rámci státu samostatné zákonodárství a výkonnou moc ve

41 Lidové noviny, 8. 1. 1929.

42 Hubert Ripka (1895–1958) – český novinář a politik. Nejprve působil v Národním osvobození, od roku 1930 v Lidových novinách. V roce 1935 se stal členem Československé strany národně sociální. Za druhé světové války působil v londýnské exilové vládě jako státní tajemník ministerstva zahraničních věcí. V letech 1945–1948 zastával post ministra obchodu. Po komunistickém převratu v únoru 1948 znovu emigroval a zapojil se do práce exilových organizací.

43 Národní osvobození, 9. 1. 1929.

44 K otázce opozice v Jugoslávii srov. Todor STOJKOV, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969.

45 Národní listy, 10. 1., 11. 1. 1921.; Národní osvobození 10. 1. 1929.

46 Národní listy, 12. 1. 1929.

47 Vladimír (Vladko) Maček (1879–1964) – chorvatský politik. Po smrti Stjepana Radiće se stal vůdcem Chorvatské selské strany. Na jaře 1929 byl zatčen a odsouzen za podporu terorismu k několika letům vězení. Po propuštění dále působil v politice. V roce 1939 jako zástupce Chorvatů podepsal s tehdejším premiérem Dragišou Cvetkovićem tzv. dohodu Cvetković-Maček, která Chorvatsku zaručovala autonomní postavení v rámci Království Jugoslávie. Po vzniku Nezávislého chorvatského státu v dubnu 1941 byl internován. Po skončení druhé světové války emigroval do USA.

všech vnitřních otázkách. Naproti cizině chceme jednotný stát spolu se Srby, avšak v rámci tohoto jihoslovanského státu si přejeme obnovení saboru a chorvátské vlády, odpovědné tomuto sněmu.“⁴⁸ *Venkov* již den předtím přinesl zprávu, že Maček byl kvůli tomuto rozhovoru v Záhřebu vyslýchán, protože se v něm měl ostře vyjádřit proti režimu. Maček se hájil tím, že byla jeho slova špatně reprodukována.⁴⁹ O týden později pak publikovaly stejné noviny přepis projevu dr. Mačeka pro pražskou německou *Bohemii*, v němž mj. řekl: „Poměr Chorvatska k Srbsku může být urovnán jediné chorvátským parlamentem, a to tak, že my Chorvaté si vybojujeme dokonalou svobodu legislativní a exekutivní, a budeme mít se Srbskem jen ony státní záležitosti společné, které slouží styku s cizinou. Ale i tu s jistou zárukou, že také v těchto státních záležitostech bude znemožněna hegemonie Srbska.“⁵⁰

To, že české noviny zveřejňovaly stanovisko chorvátské opozice, však ani zdaleka neznamenalo, že s tímto stanoviskem souhlasily nebo ho podporovaly. Novinář Rudolf Procházka⁵¹ se v *Přítomnosti* ve svém zamyšlení nad stavem demokracie v Evropě pozastavoval nad vyhlášením diktatury v Jugoslávii a psal: „Národy a společenské vrstvy musí dozrávat pro demokracii, a platí-li, že se nikdo nenaučí plavat, kdo to ‚předčasně‘ nezkouší, je v konkrétním případě pravda, že v Jugoslávii se národním kmenům a stranám poskytovala dost dlouho příležitost s demokracií to zkoušet. Dopadly-li zkoušky negativně, nedopadly tak pro demokracii, nýbrž pro Jihoslovany, tj. pro Srby, Chorvaty a Slovincy, kteří se dosud nestali dosti Jihoslovany.“⁵² Myšlenka jednoho jugoslávského národa byla v ČSR nadále všeobecně přijímaná a jen málokdo si byl ochoten připustit, že by spojení tří bratrských jihoslovanských národů v jeden nemuselo uspět větší či menší vinou kteréhokoliv z nich.

V březnu 1929 trefně shrnul opatrný přístup českého tisku a ohlas na něj v Království SHS komentář v *Národních listech*: „V Bělehradě, v Záhřebu, v Ljublaně by si přáli, aby český tisk zaujal k novému režimu stanovisko upřímné a jasné, a zdá se jim nepochopitelné české stanovisko, že o událostech v Jugoslávii pouze referuje, informuje, ale že jich nepozoruje kriticky a nevyjadřuje svůj názor. Někteří politikové nechtějí rozumět, že vskutku není jiné cesty, nechce-li se činit škoda

48 Lidové noviny, 16. 1. 1929.

49 Venkov, 15. 1. 1929. Stejnou zprávu zveřejnily také Národní noviny, 15. 1. 1929.

50 Venkov, 23. 1. 1929.

51 Rudolf Procházka (1889–1945) – český novinář, působil v Tiskovém odboru Prezidia ministerké rady, spolupracoval s Lidovými novinami i řadou zahraničněpolitických revuí. Jako docent vyučoval na Svobodné škole politických věd v Praze.

52 Rudolf PROCHÁZKA, *Jak jest demokracie možná?*, Přítomnost 6, 1929, s. 49–50.

nebo překážka počínu jistě dobře myšlenému, než nemíchat se do vnitřních otázek druhého státu, nepřekážet mu, naopak podporovat každé úsilí pro lepší budoucnost. Jde o našeho nejspolehlivějšího spojence a jakkoli sebe lépe myšlený projev by mohl být zneužit nepřáteli, jichž na to čeká dost a dost.⁵³ V podobném duchu si na styl psaní československého tisku stěžoval i jeden z předních opozičních představitelů Većeslav Vilder⁵⁴ ve svém dopise kancléři prezidenta Masaryka Přemyslu Šamálovi.⁵⁵ Vilder psal, že do značné míry v Chorvatsku chápou zdrženlivý postoj československé oficiální politiky, která se nechce míchat do vnitřních záležitostí spojenecké země, zároveň ale uváděl, jak je mrzí, že v Československu „se nenajde ani jeden neodvislý list, který by alespoň s rezervou přihlížel na nynější náš režim.“⁵⁶

Přestože oficiální politika i československý tisk zaujímaly k vyhlášení diktatury v Království SHS spíše kladný nebo alespoň zdrženlivý postoj, ve výroční zprávě za rok 1930 zaslané do Bělehradu v lednu 1931, hodnotil s odstupem jugoslávský tiskový attache postoj Čechoslováků k diktatuře po jejím vyhlášení jako obecně dosti skeptický a nepříliš nadšený pro vládu bez parlamentu. Jugoslávci přiznávali, že provládní československý tisk se snažil, aby širokým vrstvám objasnil důvody, které vedly k zavedení královské diktatury v Jugoslávii, výsledek ale nebyl takový, jak by se očekávalo. Zejména českoslovenští katolíci ovlivnění Římem podle nich zaujímal k jugoslávskému režimu negativní stanovisko, dále také komunisti a do značné míry i sociální demokraté.⁵⁷

Přestože se vzájemné československo-jihoslovenské vztahy jevily na jaře 1929 jako dobré, objevily se čas od času drobné rozpory způsobené hlavně jistou přecitlivělostí bělehradských kruhů. Svědčí o tom i jejich poněkud přehnaná reakce, která provázela vydání *Makedonských písní*, čtrnáctého svazku sbírky lidových písní *Slovanstvo ve svých zpěvech*. Rozruch vyvolal už samotný název sbírky, protože v Království SHS se název Makedonie používat nesměl, oficiálně ji označovali jako Jižní Srbsko. Kuba se navíc v úvodu pozastavoval nad tím, proč někteří srbsští autoři označují písně, které jsou svou rytmikou i melodikou bližší bulharským, za srbské.

53 Národní listy, 17. 3. 1929.

54 Većeslav Vilder (1878–1961) – chorvatský novinář a politik, absolvent pražských práv, člen Samostatné demokratické strany. Po vyhlášení královské diktatury v Jugoslávii byl režimem perzekuován. Za druhé světové války odešel do londýnského exilu, odkud se do Jugoslávie už nevrátil.

55 APKR Praha, f. KPR, sign. T 1011/22, Jugoslávie, část I, dopis Većeslava Vildera kancléři Šamálovi z 10. 4. 1929.

56 Tamtéž.

57 Arhiv Jugoslavije (dále AJ) Beograd, f. 38 – Centralni presbиро, k. 33, č. jednotky 80 – Čehoslovačka, složka 1929, Godišnji izveštaj dopisnika Centralnog presbироa u Pragu, leden 1931.

Situaci ještě přiosťčila pochvalná recenze v bulharském tisku, která vyzvedla nejen Kubovu knihu, ale také finanční pomoc prezidenta Masaryka, který vydání sbírky podpořil. V Království SHS vycházely samozřejmě recenze ve zcela jiném duchu a na bělehradské legaci intervenoval dokonce zástupce ministra zahraničních věcí Kosta Kumanudi. Ministerstvo zahraničních věcí požádalo o vyjádření prezidentskou kancelář. Ta zaslala vysvětlení, že prezident poskytl dar 75 tisíc korun na vydání celého souboru a noticku o poděkování za finanční pomoc neměl možnost nijak ovlivnit. Zároveň prezidentská kancelář upozorňovala, že Kubovo vyjádření nelze brát politicky, že si jistě ani neuvědomil, že by jeho teze o příbuznosti makedonštiny a bulharštiny mohla vyvolat politické kontroverze.⁵⁸ Články nenápadně vysvětlující situaci byly z pokynu prezidentské kanceláře publikovány také v *Prager Presse* a *Lidových novinách*.⁵⁹

Vyslanectví ošemetnou situaci vyřešilo nakonec tak, že potvrdilo, že sbírka vyšla v nepřítomnosti autora, který tak nemohl dohlédnout na odstranění sporných tvrzení z úvodní pasáže knihy. Jugoslávská strana sice vysvětlení přijala, Kuba však dostal zákaz vstupu na území Království SHS.⁶⁰

Prezident Masaryk, který byl do celé aféry nepřímo zapleten, se k ní nijak oficiálně nevyjádřil, byť dle dochovaných poznámek se o situaci zajímal. V květnu 1929 si vyžádal od bulharského vyslance Vazova informace o národnostním složení obyvatelstva Makedonie v Království SHS, v Bulharsku i v Řecku a poznamenal si, že v Království SHS jsou v Makedonii zakázány bulharské knihy a noviny, které se tam ovšem pašují, zatímco třeba v Sofii srbské noviny k dostání jsou.⁶¹ Masaryk ovšem do incidentu nijak oficiálně nezasáhl, vzhledem k jeho postavení prezidenta republiky by to ani nebylo vhodné, a všechno nakonec urovnalo ministerstvo zahraničí. To také úzkostlivě dbalo na dodržování názvosloví, zásadně používalo označení Jižní Srbsko namísto Makedonie, aby jugoslávskou stranu napříště znovu nepodráždilo.

Ministr Beneš se osobně intenzivně angažoval ve snaze Československa budovat co nejlepší obraz Království SHS v zahraničí. Jakékoliv další násilné změny

58 AKPR Praha, f. KRP, sign. T 44/21 Bělehrad – zprávy vyslanectví ČSR a jiné, část IV, k. 28, Složka Kubovy Makedonské písně – nepříznivý dojem v SHS, Zpráva prezidentské kanceláře ministerstvu zahraničních věcí, 2. 5. 1929.

59 Prager Presse, 30. 5. 1929; Lidové noviny, 30. 5. 1929.

60 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 24, 24. 4. 1929; Tamtéž, Telegramy došlé, č. 308/29.

61 AÚTGM Praha, fond T. G. Masaryk (dále TGM), k. 511, část Republika (dále R), oddíl Cizí země, složka SHS 1929, 1930, 1931, 1932; Masarykovy rukopisné poznámky z roku 1929.

režimu ve spojenecké zemi by mohly ohrozit celý systém, do nějž byla zapojena, v čele s Malou dohodou, kterou Beneš po celá 20. léta pracně budoval a na jejíž prestiži a mezinárodní váze mu obzvláště záleželo.

Beneš byl ovšem dobře informován o tom, že situace v Království SHS není tak příznivá, jak se ji navenek snažil prezentovat. Na rozdíl od zpráv z Bělehradu, kde vyslanec Šeba chápal nový režim jako prostředek nutný se konsolidaci, z jiných částí země chodily zprávy i v odlišném duchu. Zejména se to týkalo konzulátu v Záhřebu, který od roku 1928 vedl konzul Jindřich Andriál. Od něj chodily vůči jugoslávskému režimu, některým ministrům i králi dosti kritické zprávy.⁶² Příčiny krize, které vedly až k převratu, viděl konzul jak na srbské, tak na chorvatské straně: „Srbsko otrávil stát svým politickým partyzánským a nekvalifikovaným úřednictvem a Chorvatsko svým politickým negativismem a mlhavostí svých politických doktrín,“ psal Andriál v jedné ze svých zpráv do Prahy.⁶³ Další velký problém spatřoval v centralistické ústavě, která posilovala pozici Srbů na úkor jiných národů a také v přístupu krále, který se podle něj vždy cítil být více Srbem než Jihoslovánem a nikdy nestrávil delší dobu v Záhřebu, aby si mohl vytvořit na situaci vlastní názor, a proto snadno podléhal vlivu různých protichorvatsky zaměřených našeptávačů. Současnou situaci konzul chápal jako první krok k republice.⁶⁴

Konzul Andriál upozorňoval také na rostoucí radikalizaci v chorvatské politice i společnosti, na růst vlivu komunistů a také nacionalistů, byť Ante Pavelić, vůdce separatistické chorvatské organizace Ustaša, byl podle něj jen marginální osobností záhřebské politické scény.⁶⁵ Zároveň Andriál líčil do Prahy, jak dalmatští

62 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Mimořádná zpráva politická o novém režimu v Král. SHS, 8. 2. 1929.

63 Tamtéž, s. 10.

64 Tamtéž, s. 11.

65 Ante Pavelić ovšem ihned po vyhlášení diktatury emigroval a v dubnu 1929 spolu se svým spolupracovníkem Gustavem Perčecem přijel do Bulharska, kde společně se zástupci Vnitřní revoluční makedonské organizace (VMRO) vydal rezoluci proti Království SHS, v níž požadoval osvobození Chorvatů i Makedonců (kteří by se poté připojili k Bulharsku) zpod srbské nadvlády a schvaloval jejich ilegální boj proti vládě Království SHS. V jihoslovanské metropoli toto prohlášení samozřejmě vyvolalo poprask. Bělehrad požadoval, aby se bulharská vláda ohradila proti podobným manifestacím pro Království SHS na svém území a hrozila odvoláním svého vyslance ze Sofie. Incident se nakonec podařilo urovnat, ale pracně obnovované bilaterální vztahy mezi Královstvím SHS a Bulharskem, které jinak kalila zejména nevyřešená otázka dvojího vlastnictví v oblasti hranic a problémy s makedonskými extremisty, kterým Bulharsko poskytovalo zázemí, byly znovu pošramoceny. Perčec s Pavelicem byli v Bělehradě v nepřítomnosti odsouzeni k trestu smrti. Srov. AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 27, 10. 5. 1929; Tamtéž, Telegramy došlé, č. 292/29, č. 293/29, č. 296/29.

sedláci s nostalgií vzpomínají na časy Rakouska-Uherska, kdy byli sice také pod vládou cizozemců národnostně utiskováni, ale na rozdíl od současné situace byli vládou dosazení úředníci alespoň kompetentní.⁶⁶

Zároveň záhřebského konzula znepokojoval růst politického násilí, který vyvrcholil vraždou ředitele prorežimně orientovaného záhřebského tiskařského koncernu Jugoštampa Toniho Schlegla, s nímž záhřebský konzulát i bělehradská legace udržovaly jisté styky. Vražda Toniho Schlegla, z níž úřady podezřívaly radičovce⁶⁷ nebo frankovce,⁶⁸ svědčila o tom, že chorvatská otázka zůstávala nadále živá a nevyřešená. V dubnu byly v Záhřebu zabaveny ještě na rotače letáky, které o králi hovořily jako o katovi Chorvatů a vyhrožovaly mu smrtí.⁶⁹ V důsledku toho a v důsledku některých usnesení přijatých chorvatskou opozicí byla zrušena plánovaná Alexandrova cesta do chorvatské metropole.⁷⁰

Koncem dubna 1929 obdržel Beneš nesignovaný dopis z československého konzulátu v Záhřebu, kde autor, s největší pravděpodobností konzul Andriál, obšírně líčil situaci opozice a nálady ve společnosti. Doslova psal: „Všichni se shodují – zvláště v Srbsku – v tom, že Král je neschopen, vláda, kterou vybral, stačí na běžnou agendu a na takové reformy, při nichž vystačí s odbornictvím. Schází však peníze. Zahraniční půjčka nepřijde, dokud se cizina nepřesvědčí, že je dána konsolidací cesta k ústavnímu životu.“⁷¹

V podobném duchu referoval Andriál osobním dopisem i Benešovu zástupci Kamilu Kroftovi.⁷² Andriál se ovšem obával cenzury a indiskrece, a proto Kroftovi nabízel užívání kryptosystému, kdy král měl být označován šifrou „dítě“, Živković „ataman“, Maček „strejček“, Svetozar Pribičević jako „bouřlivák“,⁷³ Bělehrad měl

66 Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Mimořádná politická zpráva konzulátu v Záhřebu z 30. 4. 1929.

67 Radičovci – přívrženci Chorvatské selské strany a jejího zabitého vůdce Stjepana Radiće.

68 Frankovci – původně název frakce chorvatské Strany práva. Jednalo se o radikální nacionalisty nepřátelsky naladěné vůči Srbům. Název se odvozuje od jména jejich vůdce Josipa Franka. Po roce 1918 se užívá pro členy Chorvatské strany práva, kteří požadovali osamostatnění Chorvatska a pro radikální chorvatské nacionalisty obecně.

69 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, telegram vyslance Šeby č. 272/29, 16. 4. 1929.

70 Tamtéž, telegram vyslance Šeby č. 269/29, 15. 4. 1929.

71 AÚTGM Praha, fond EB I, k. 170, sign. R 309/2a, Korespondence 1929 – nesignováno, f. 1.

72 AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 13, část Státy – politické poměry, Jugoslávie (Záhřeb) – informace o situaci 1928–1929, dopis záhřebského konzula Andriála K. Kroftovi z 25. 4. 1929.

73 Svetozar Pribičević (1875–1936) – chorvatský politik a publicista srbské národnosti. V Království SHS byl několikrát ministrem a byl zastáncem unitarizmu a centralizmu. Postupně svůj názor přehodnotil a v roce 1927 jeho Samostatná demokratická strana vytvořila spolu s Radičovou Chorvatskou selskou stranou tzv. Selsko-demokratickou koalici, která mj. požadovala zrovnoprávnění Chorvatska a dalších historických zemí se Srbskem. Po vyhlášení diktatury v lednu 1929

být šifrován jako „Praha“ a Záhřeb jako „Plzeň“. V dalším dopisu konzul tento systém skutečně využil.⁷⁴ Psal, že král se chystá do Záhřebu, ale neví jak se zbavit Pribičevíce. Dále Andriál vyjádřil přesvědčení, že pokud nedojde ke změně režimu, ne jen ke „kosmetickým“ úpravám ve vládě, které plánoval král, ale pokud nedojde k zavedení ústavy a nebudou vypsaný volby, hrozí atentát na krále v Záhřebu nebo dokonce i v Bělehradě a revoluce. Andriál si také stěžoval na vyslance Šebu, že o situaci v Jugoslávii informuje nepravdivě a jde „na ruku“ režimu, což ČSR poškozuje v očích demokratů a zapříchňuje úpadek autority ministra Beneše i prezidenta Masaryka.⁷⁵ Také Kroftu varoval, aby dával pozor, co říká před historičkou Miladou Paulovou, která byla podle Andriála velmi naivní, a také před novináři Františkem Hlaváčkem a redaktorem Jaromírem Kopeckým z *Českého slova*.⁷⁶

Záhřebský konzulát také referoval o chladném poměru záhřebského tisku k Československu. K výpadům proti ČSR nedocházelo, ale ani československé úspěchy nebyly nijak oslavovány.⁷⁷ Jedinými novinami, které trochu obsírněji referovaly o československých událostech, byla katolická *Hrvatska straža*, která v průběhu července 1929 pravidelně informovala o průběhu Orelského sletu v Praze.⁷⁸ Dokonce se částečně dotkla i politických témat, když publikovala články o politických stranách a jejich tisku v Československu a o formování politických bloků před volbami v roce 1929. Všimla si, že do pozadí ustupuje formování bloků na národním principu, a naopak se bloky začínají formovat na principu hospodářských, kulturních a třídních zájmů.⁷⁹ O volbách konaných v Československu v říjnu 1929 a o potížích při sestavování vlády pak informovala většina novin i v Záhřebu, byť většinou velmi stručně. Největší prostor noviny v té době věnovaly právě probíhajícímu pulsckému procesu (září až říjen 1929), během nějž byli v Itálii odsouzeni k těžkému žaláři v trvání třiceti let čtyři Chorvati, a jeden byl odsouzen k trestu

odešel do opozice, brzy poté byl internován a vězněn až do července 1931, kdy mu byl povolen odjezd ze země. Pribičević poté emigroval do Československa a do Francie. I ze zahraničí kritizoval jugoslávský režim. Zemřel v roce 1936 v Praze.

74 AMZV Praha, f. Kroftův archiv, k. 13, část Státy – politické poměry, Jugoslávie (Záhřeb) – informace o situaci 1928–1929, dopis záhřebského konzula Andriála K. Kroftovi z 5. 5. 1929.

75 Tamtéž, dopis nedatován.

76 AMZV Praha, Kroftův archiv, k. 13, část Státy – politické poměry, Jugoslávie (Záhřeb) – informace o situaci 1928–1929, dopis záhřebského konzula Andriála K. Kroftovi z 26. 6. 1929.

77 AMZV Praha, Prezidium MZV, k. 162, část Konzuláty ČSR v cizině, Konzulát Záhřeb, složka Záhřeb – úřední agenda, Přehled úřední činnosti v 1. pololetí roku 1929.

78 Srov. např. *Hrvatska straža*, 31. 6. 1929, 6. 7. 1929, 9. 7. 1929.

79 Tamtéž, 9. 7. 1929.

smrti.⁸⁰ Obvykle se záhřebský tisk vyhýbal obšírnějšímu hodnocení výsledků československých voleb, pouze upozorňoval na jistý obrat doleva v ČSR. Hospodářsky zaměřený deník *Jugoslavenski Lloyd* si ovšem neodpustil poznámku, namířenou ovšem spíše proti situaci Království SHS, že na rozdíl od předvolebních bojů, jaké znají z dřívějšíka jugoslávští voliči, probíhá v ČSR všechno v klidu.⁸¹

Československý ministr zahraničí ovšem nebyl příliš nakloněn Andriálovým zprávám. Nespokojeni s jeho vystupováním a způsobem, jakým Andriál o situaci ve svém působišti referuje do Prahy, byli i v Bělehradě. Koncem června dokonce ministr zahraničí Vojislav Marinković prostřednictvím vyslance Šeby žádal, aby byl Andriál ze Záhřebu odvolán. Konkrétní důvody odmítl uvést, ale Šeba se domníval, že jedním z nich byla Andriálova „neodkladná“ služební cesta do Splitu, kvůli které se 1. prosince 1928 v Záhřebu nezúčastnil oslav výročí sjednocení Srbského království s oblastmi obývanými rakousko-uherskými Jihoslovany v prosinci 1918. Šeba dále ve své zprávě uváděl, že jej překvapovaly Andriálovy referáty, které tolik stranily Chorvatům, když Andriál byl dříve známý jako velký srbofil, dokonce měl za manželku bosenskou Srbku. Šeba změnu v Andriálových postojích přikládal vlivu chorvatského prostředí a v podstatě se ho snažil opatrně zastat jako loajálního člověka. Psal, že se snažil Marinkoviće přesvědčit, že Beneš při své návštěvě Záhřebu v červnu 1929 Andriála napomenul a jistě to pomohlo. Ve skutečnosti ale ani Šebovo zastání se Andriála nebylo nic platné, a ten byl ze Záhřebu skutečně odvolán. Na jeho místo nastoupil Ondřej Pukl.⁸² Zároveň Marinković žádal Beneše, aby nepovyšoval zastoupení v Záhřebu na generální konzulát, protože v chorvatských kruzích by to podle něj mohlo působit jako souhlas Československa s chorvatskými požadavky a náznak změny linie československé politiky vůči diktatuře.⁸³ I v tomto bodě Beneš jugoslávské straně vyhověl.

Zatímco s Andriálovým působením nebyly spokojené oficiální bělehradské kruhy, jugoslávští opoziční představitelé byli naopak rozčarováni z postojů vyslance Šeby, kterému vyčítali přátelství s „reakcionářskou klikou“ a obdiv k absolutismu.⁸⁴

80 Srov. např. *Novosti*, 23. 10. 1929; 25. 10. 1929.

81 *Jugoslavenski Lloyd*, 1. 11. 1929.

82 AMZV Praha, f. Prezidium MZV, k. 162, část Konzuláty ČSR v cizině, složka Konzulát Záhřeb, Přehled úřední činnosti v 2. pololetí r. 1929.

Ondřej Pukl (1876–1936) – československý diplomat a chemik. V Záhřebu působil jako konzul poprvé v letech 1920–1922, vrátil se tam v roce 1929. Pozici zastával do roku 1934.

83 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, AMZV Praha – Telegramy došlé, č. 491/29; Tamtéž, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 36, 9. 7. 1929.

84 APKR Praha, f. KPR, sign. T 1011/22, Jugoslávie, část I, dopis Večeslava Vildera kancléři Šamálovi z 10. 4. 1929.

Šeba však nadále zůstával věrný politické linii zastávané ministrem Benešem. Když v červnu 1929 navštívil Bělehrad proslulý britský publicista a odborník na slovan-skou otázku Robert Seton-Watson, několikrát se setkal i s vyslancem Šebou. Ten o obsahu rozhovorů podrobně referoval do Prahy a zároveň hlásil, že „korigoval některé tendenčně zkreslené zprávy, jichž se Seton-Watsonovi dostalo v Záhřebě.“⁸⁵ Podle Šeby sice Seton-Watsonovi nebyl jako odpůrce diktatur všeho druhu nadšen z nového jugoslávského režimu, nicméně sám uznával, že politická situace v Krá-lovství SHS dosáhla takového stavu, že k vyhlášení diktatury muselo dojít. Osobou, která byla za zkorumpovaný parlamentní systém podle něj zodpovědná, byl někdejší dlouholetý ministerský předseda Nikola Pašić.

V listopadu 1929 pak Seton-Watson navštívil Československo, kde se setkal s tamními politickými představiteli. V rozhovoru s Kamilem Kroftou si postěžoval, že československý tisk píše o dění v Jugoslávii velmi jednostranně, nekriticky, aniž by publikovali nějaký věcný článek o reformách, které se v Království SHS udály, a že to Chorvaté budou mít Čechoslovákům za zlé. Zároveň Seton-Watson kritizo-val nové administrativní rozdělení země (srov. dále).⁸⁶ O Seton-Watsonovy názory na dění v Jugoslávii se zajímal i prezident Masaryk, kterého s britským publicistou pojilo dlouholeté přátelství. Masaryk si do svých soukromých materiálů pozname-nal, že „Seton-Watson pokládá situaci v Jugoslávii za nebezpečnou; absolutism se podle mínění velmi mnohých neosvědčuje. Král je příliš dynastický, on a vojáci ne-mají smyslu pro státní správu.“⁸⁷ Názory, které Seton-Watson o dění v Jugoslávii rozšiřoval, samozřejmě srbské politické kruhy netěšily. Dokonce i československý vyslanec v Londýně Jan Masaryk upozorňoval v únoru 1930 v soukromém dopise svého otce, že Srbové začínají mít na Setona-Watsona vztek kvůli jeho přísnému pohledu na dění na jugoslávské politické scéně a že i král už s ním ztrácí trpělivost.⁸⁸

Zatímco v Království SHS se i přes různé menší politické třenice začala po-litická situace už v létě roku 1929 pomalu zklidňovat, v ČSR se komplikovala. V lé-tě 1929 vyvrcholil proces s Vojtechem Tukou, slovenským poslancem za Hlinkovu slovenskou lidovou stranu. Poté, co byl Tuka odsouzen, opustila HSLS vládní koa-lici, což vedlo k předčasným volbám, které se v ČSR konaly v říjnu 1929. Jugosláv-

85 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 32, 21. 6. 1929.

86 Tamtéž, f. Kroftův archiv, k. 8, část Publikace – Expozé, Výklad p. vyslance Dr K. Krofty na pora-dě přednostů sekci a oddělení MZV dne 21. listopadu 1929, s. 3.

87 AÚTGM Praha, f. TGM, k. 511, část R, oddíl Cizí země, složka SHS 1929, 1930, 1931, 1932; Masarykovy rukopisné poznámky z roku 1929.

88 Tamtéž, složka SHS 1929, 1930, 1931, 1932; dopis Jana Masaryka Tomáši Garrigue Masarykovi, 8. 2. 1930.

ská strana československé předčasné volby bedlivě sledovala. Záleželo jim především na tom, aby se nezměnila zahraniční politika Československa, která byla vůči Jugoslávii příznivá. Každé zahraničněpolitické oslabení by mohlo jugoslávský režim oslabit i vnitřně. Obecně se však očekávalo, že Benešova strana a s ní i jeho postavení po volbách posílí, takže Jugoslávci byli celkem klidní.⁸⁹ Situace po volbách však dopadla poněkud patově, stará, tzv. panská, koalice tvořená agrární stranou, lidovci a několika menšími stranami, z nich vyšla oslabena. Nakonec byl Udržalův tzv. koncentrační kabinet po šesti týdnech přece jenom sestaven. Tvořili jej znovu agráři, tentokrát spolu se sociálními demokraty, národními socialisty, národními demokraty, lidovci a několika menšími stranami. Edvard Beneš si post ministra zahraničních věcí udržel, přestože zálsusk si na něj dělali i jiní, např. agrárník Milan Hodža.⁹⁰ V československé zahraniční politice ani v postojích ČSR vůči jugoslávskému režimu tedy nedošlo k žádným významným změnám.

Koncem září 1929 opustil své dlouholeté působiště v Bělehradě (v úřadě působil už od roku 1923) vyslanec Jan Šeba. Měl se stát generálním tajemníkem národně socialistické strany a také za Benešovu stranu kandidoval ve volbách. Na rozdíl od konzula Andriála, odcházel Šeba z Bělehradu v dobrém vztahu s vládou i králem, který na jeho počest uspořádal dvorní hon.⁹¹ Řízení vyslanectví převzal chargé d'affaires Lev Vokáč,⁹² který v Bělehradě působil od roku 1927. Srbské prostředí však dobře znal. Vedení bělehradské mise Vokáč přebíral ve složité době. Na rozdíl od Jana Šeby Vokáč nebyl bezvýhradným zastáncem jugoslávského režimu a také Benešova postoje k němu a jeho zprávy se vyznačovaly kritickými postoji k diktatuře a jugoslávským poměrům obecně.

89 AJ Beograd, f. 38 – Centralni presbиро, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1929, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, 7. 10. 1929.

90 Srov. Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky (1918–1938). Díl první. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*, Praha 2000, s. 557.

91 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, telegram vyslance Šeby, č. 686/29, 9. 11. 1929.

92 Lev Vokáč (1883 – ?) – československý právník a diplomat. Za první světové války se jako dobrovolník v srbské armádě účastnil bojů na Balkáně a ústupu přes albánské hory. Po válce nastoupil do diplomatických služeb. V roce 1927 byl jako legační rada přeložen na vyslanectví do Bělehradu, které po odchodu vyslance Šeby dočasně vedl. Poté působil několik let v Albánii, v roce 1934 se vrátil do ústředí a působil jako ministerský rada a věnoval se také publicistické činnosti. V roce 1938 měl odjet jako vyslanec do Brazílie, ale jeho jmenování bylo zrušeno a Vokáč byl v roce 1939 penzionován. V roce 1940 se legálně (na povolení zástupce zahraničního oddělení úřadu říšského protektora) i s rodinou vystěhoval do Jugoslávie, kde zůstal až do konce války. V roce 1945 odešel do Brazílie. O jeho osudech po roce 1948, kdy mu bylo zastaveno vyplácení penze do zahraničí, není nic bližšího známo. Srov. AMZV Praha, f. Osobní spisy do r. 1945, k. V3, Lev Vokáč; dále srov. J. DEJMEK, *Diplomacie Československa. Díl II.*, s. 259–260.

Ministr Beneš s obsazením vyslaneckého postu v Jugoslávii otálel. Hledal vhodného kandidáta, protože Bělehrad byl pro něj klíčovým spojencem a osobnost prostředníka mezi československou a jugoslávskou vládou mohla mít na vzájemné vztahy mezi oběma státy velký vliv. A tento důležitý diplomatický post měl také značnou politickou váhu. V Praze už začátkem října začínala v souvislosti s někdejší Šebovým postem narůstat nervozita a Benešovi političtí protivníci jej začínali kritizovat, že s obsazením klíčového vyslanectví zdržuje. Objevovaly se také různé úvahy, kdo by Šebu mohl nahradit, mluvílo se např. o národně-socialistickém poslanci Antonínu Uhlířovi, jehož měl právě Šeba zase nahradit v Poslanecké sněmovně, proti však byli agrárníci, kteří také neváhali Beneše tvrdě zkritizovat v novinách, že kupčí s natolik důležitými posty ve prospěch strany.⁹³ Jako další kandidáti připadali v úvahu kariérní diplomati Josef Švagrovský,⁹⁴ který už v Bělehradě dříve působil jako chargé d'affaires, a Robert Flieder či Bohdan Pavlů. Informace o tom, kdo bude novým československým vyslancem v Bělehradě, samozřejmě enormně zajímala také jugoslávskou stranu, a proto její vyslanectví o vývoji situace a všech novinkách v této věci Bělehrad pravidelně informovalo. Už v polovině října 1929 to vypadalo, že největší šance má Robert Flieder, o kterém pražské vyslanectví referovalo do Bělehradu, že rozhodně nemá dostatečné kvality, aby tento post zastával a za kariéru, které dosáhl, vděčí především svým rodinným vazbám, konkrétně vlivnému tchánovi – senátoru za národní demokracii Františku Veselému. Za nejlepšího kandidáta naopak považovalo někdejšího vyslance v Sofii Bohdana Pavlu.⁹⁵

Vzhledem ke zprávám o možné normalizaci poměrů v Jugoslávii, které se množily koncem roku 1929 a začátkem roku následujícího, vyčkávala Praha se jmenováním nového vyslance v Bělehradě i nadále. Nakonec byl až v červnu 1930 novým československým vyslancem v Jugoslávii jmenován Robert Flieder.⁹⁶ Jugoslávské vyslanectví opět do Bělehradu opakovalo, že ze všech kandidátů byl vybrán ten nejméně schopný a že svůj post získal protekcí.⁹⁷

93 Večer, 9. 10. 1929.

94 AJ Beograd, f. 38 – Centralni presbiri, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1929, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, 10. 10. 1929.

95 Tamtéž, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze, 19. 10. 1929.

96 Robert Flieder (1883–1957) – český právník a diplomat. Působil jako vyslanec ve Švýcarsku, Polsku, Švédsku, Jugoslávii a ve Španělsku. Za druhé světové války se zapojil do odboje, v letech 1944–1945 byl nacisty vězněn v Terezíně a na Jenerálce. Blíže o něm srov. AMZV Praha, Osobní spisy do r. 1945, karton F2, spis Flieder Robert; dále srov. J. DEJMEK, *Diplomacie Československa. Díl II*, s. 64–65.

97 AJ Beograd, f. 38 – Centralni presbiri, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 76/30, 2. 3. 1930.

Přestože jugoslávské vyslanectví v Praze o Fliedrovi nereferovalo po jeho jmenování příliš pozitivně, už na jaře 1931 psalo do Bělehradu, že z Černínského paláce důvěrně zjistilo, že Fliedrovy zprávy z Jugoslávie vyznívají vůči tamnímu režimu a dalšímu rozvoji Jugoslávie mnohem příznivěji, než ty od legačního rady Vokáče, který měl vyslanectví na starosti od podzimu 1929 do června 1930. Vokáč podle nich ve snaze o originální zpravodajství naslouchal příliš často opozici a naopak zamlčoval úspěchy režimu. Flieder naproti tomu pravidelně oceňoval zásluhy režimu o konsolidaci země.⁹⁸

Zatímco v Československu zuřil předvolební boj, v Jugoslávii došlo na podzim 1929 k významným administrativním změnám. Dne 3. října 1929 byl vydán zákon o změně oficiálního názvu na Království Jugoslávie a o novém správním rozdělení země do devíti bánovin, v jejichž čele stál králem jmenovaný správce – bán. Tento nový zákon, který byl podobně jako vyhlášení diktatury připravován v naprosté tajnosti, měl podle oficiálního vysvětlení za cíl zmírnit šovinismus – jak chorvatský, tak srbský. V Chorvatsku vyvolal poměrně kladný ohlas. Rychle docházelo k přejmenovávání nejrůznějších spolků i firem – slovo „chorvatský“ bylo nahrazováno slovem „jugoslávský“.⁹⁹ Chorvaté měli pocit, že konečně došli naplnění ideje ilyristů a biskupa Josipa Juraje Strossmayera o jednotném jihoslovanském státě, ale zároveň doufali, že v rámci správního rozdělení do bánovin se jim dostane větší míry samosprávy.¹⁰⁰

Naopak v srbských částech země bylo přijetí nového oficiálního názvu i správního rozdělení o poznání vlažnější. Srbové se s jugoslávskou ideologií nikdy příliš neztotožnili, často měli pocit, že znevažuje oběť srbského národa, jíž přinesl v dávných dobách i v obdobích, která si ještě mnozí živě pamatovali, pro osvobození i dalších bratrských jihoslovanských národů.¹⁰¹ Srbové cítili křivdu také proto, že měli pocit, že Chorvaté jsou nevďeční. Podle srbského hlediska srbská armáda a srbský národ za první světové války přinesli obrovské oběti, které vedly k porážce habsburské monarchie, jejímu rozpadu a osvobození Chorvatů z jejího područí. Chorvaté však nejprve v řadách rakousko-uherské armády bojovali proti Srbům, a pak, když jim tito za cenu velkého utrpení vydobyli osvobození, vyhlásili Chorva-

98 Tamtéž, složka 1931, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království Jugoslávie v Praze, č. 53/31, 1. 3. 1931.

99 AMZV Praha, PZ – konzulát Záhřeb 1929, Zpráva o provádění zákona ze dne 5. prosince 1929. Bez data.

100 Tamtéž.

101 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 58, 10. 10. 1929, s. 1–2.

té, že se sami osvobodili převratem.¹⁰² Pocity mnoha Srbů vůči Chorvatům, kteří podle nich rozvraceli společný stát, dobře vystihují slova z dopisu redakce časopisu *Balkan* britskému vyslanci v Bělehradě siru Howardovi Kennardovi: „Přiznáme, chybili jsme. Místo, abychom byli vešli do Záhřebu a do Chorvatska jako vítězové, vešli jsme jako bratři, kteří osvobodili bratry.“¹⁰³

Československo vzalo přejmenování na vědomí, nic jiného koneckonců ani udělat nemohlo. Dne 4. října ministerstvo zahraničních věcí v Praze obdrželo oficiální verbální notu, v níž se změna názvu oznamovala,¹⁰⁴ a reagovalo rozesláním oběžníku s instrukcí, že napříště má být používán výhradně tento název, a to ve své „nezčeštěné podobě“. Už před rokem 1929 se v ČSR poměrně běžně užíval pro Království SHS název „Jihoslavie“, pro jeho obyvatele termín Jihoslované, což ale zároveň mohlo označovat všechny jižní Slovany, včetně Bulharů. Nyní bylo doporučeno zachovávat původní podobu, tedy „Jugoslávie“, „Jugoslávci“ a „jugoslávský“. ¹⁰⁵ Navzdory tomuto doporučení ale terminologie nebyla vždy zcela přesně dodržována např. ani v diplomatických zprávách a jiných dokumentech.

Na nový název spojeneckého státu reagoval také československý tisk. Změna oficiálního názvu na Království Jugoslávie byla nejčastěji ve shodě s oficiálním jugoslávským stanoviskem interpretována jako dovršení jihoslovanské myšlenky. Hradu blízké legionářské *Národní osvobození* psalo: „Zdánlivě formální akt je ve skutečnosti eminentně politickým počinem, jímž má býti položen základ k dovršení výstavby jednotného jihoslovanského státu. [...] Politická a administrativní reorganizace jihoslovanského státu je dílem zastánců ‚jihoslovanské ideologie‘ jak na straně srbské, tak na straně chorvatské a má jí býti ulomen hrot námitkám proti ‚velkosrbským‘ tendencím bělehradského režimu.“¹⁰⁶

Československý tisk napříč politickým spektrem vnímal změnu názvu na Jugoslávii jako pozitivní krok. Určité náznaky kritiky v *Lidových novinách*, že nové bányiny nerespektují historické hranice, se podařilo včas eliminovat.¹⁰⁷ Možná i díky tomu, že na podzim 1929 se novým redaktorem *Lidových novin*, jenž měl mít

102 Srov. např. Dopis redakce časopisu *Balkan* britskému vyslanci s Království SHS Kennardovi z počátku roku 1929, jehož kopii zaslalo do Prahy československé vyslanectví v Bělehradě. AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 1, 5. 1. 1929, příloha, s. 2.

103 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 1, 5. 1. 1929, příloha, s. 2.

104 Tamtéž, f. Prezidium MZV, k. 30, část Diplomatický sbor, Cizí státy, Jugoslávie, Verbální nota Vyslanectví Království SHS v Praze, 4. 10. 1929.

105 Tamtéž, f. Prezidium MZV, Diplomatický sbor, karton č. 30, Cizí státy, Jugoslávie. Změna oficiálního názvu SHS na Kraljevinu Jugoslaviji, 24. 10. 1929.

106 Národní osvobození, 5. 10. 1929.

107 Lidové noviny, 4. 10. 1929.

na starosti jihoslovanské záležitosti, stal na doporučení jugoslávského vyslanectví v Praze srbský slavista původem z Bosny Jovan Kršić, který právě pobýval v Praze, aby zde nasbíral materiál pro přípravu své habilitace. Kršić se podepisoval zkratkou dr. J. A. K., a veřejnost tudíž nevěděla, že se jedná o Jihoslovana. Pro *Lidové noviny*, jinak dobře známé svými spíše kritickými postoji k diktatuře, napsal několik článků, vyznívajících pro jugoslávský režim příznivě. Tiskový odbor jugoslávského vyslanectví to považoval za svůj velký úspěch, který měl přispět k utváření pozitivního obrazu jugoslávského režimu v ČSR.¹⁰⁸

Pro Jugoslávii vyzněly i další změny, ke kterým došlo na pozicích šéfredaktorů v *Lidových novinách* a také Českém slovu na počátku roku 1930. Šéfredaktorem Českého slova se stal Karel Z. Klíma,¹⁰⁹ který byl Jugoslávii více nakloněn, než jeho předchůdce Otakar Skýpala. Šéfredaktorem pražského vydání *Lidových novin* se stal Eduard Bass, brněnského Arnošt Heinrich, což byli Benešovi příznivci, a jugoslávské vyslanectví si od toho slibovalo, že *Lidové noviny* budou psát příznivě jak vůči československému ministru zahraničí, tak i jeho politice.¹¹⁰

Čím více se blížilo roční výročí nastolení diktatury, tím více rostla nervozita jugoslávského režimu. Vláda se snažila co nejrychleji dokončit různé úkoly, zejména přijímání nových zákonů, aby se mohla pochlubit zejména před zahraničím, kolik práce za rok svého působení zvládla. Plánovaly se i různé děkovné a holdovací deputace, zejména chorvatských sedláků, ale i městského obyvatelstva, aby se světu ukázalo, jak je lid v Království Jugoslávie s novým režimem spokojený. Tyto deputace však nebyly spontánním projevem nadšení jugoslávských občanů, ale režimem organizovaným divadlem, často v zákulisí provázeným různými trapnými incidenty.¹¹¹ Cílem bylo zejména vylepšit obraz režimu v zahraničí a napomoci zisku zahraniční půjčky, kterou Jugoslávie dosti nutně potřebovala, ale bez parlamentního režimu na ni mohla dosáhnout jen obtížně. Znovu se také mluvilo o zavedení oktro-

108 AJ Beograd, f. 38 – Centralní presbиро, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1929, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze č. 142/29, 19. 12. 1929.

109 Karel Zdeněk Klíma (1883–1942) – český novinář, působil jako šéfredaktor Lidových novin (1927–1930, 1939–1942) a Českého slova (1930–1939). Zahynul ve věznici v Terezíně.

110 AJ Beograd, f. 38 – Centralní presbиро, k. 32, č. j. 77 – Čehoslovačka, složka 1930, Zpráva tiskového attaché vyslanectví Království SHS v Praze č. 13/30, 16. 1. 1930.

111 Srov. např. Politickou zprávu československé legace v Bělehradě, v níž dr. Vokáč popisoval, jak najatí statisté, kteří měli jakožto sedláci z okolí Bělehradu vítat své chorvatské kolegy, rozkradli majetek bělehradské obce, která jim připravila pohoštění, rozbili autobusy, jimiž byli do hlavního města dopraveni apod. AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1930, Politická zpráva č. 6, 26. 1. 1930.

jované ústavy, k tomu ale prozatím stále nedošlo.¹¹² Režimu se také nedařilo řešit chorvatskou otázku.

Koncem roku 1929 byl za účelem zlepšení obrazu Jugoslávie v zahraničí a získání sympatií proti Itálii vyslán do Rakouska a Německa ministr a zkušený politik Anton Korošec. Podle informací chargé d'affaires Vokáče se měl na zpáteční cestě zastavit také v Praze a informovat o výsledku své mise ministra Beneše, protože „Jihoslavie, jak se zde praví, pokládá za svoji povinnost vstoupiti ve styk s Československou Republikou, jakmile jde o jakýkoliv významnější akt týkající se zahraniční politiky střední Evropy právě tak jako Československá republika pomáhá Jihoslavii v její balkánské politice.“¹¹³ Korošec se ale v Praze nakonec nezastavil, což vyvolávalo různé spekulace o míře úspěšnosti jeho cesty.¹¹⁴

Na začátku prosince 1929 se konaly tradiční oslavy vyhlášení Království SHS, tentokrát však poprvé za vlády nového režimu. Tradičně se toto výročí slavilo také v Praze a rok 1929 nebyl výjimkou. V Praze se ve Smetanově síni konal slavnostní koncert, na který byl pozván prezident Masaryk.¹¹⁵ O jeho účast na koncertě Jihoslované hodně stáli, protože by byla znamením, že československo-jugoslávské vztahy jsou i po změně režimu velmi dobré a že ČSR nemá vůči diktatuře zásadní námitky. Žádost přípravného výboru proto podpořil osobním dotazem v kanceláři prezidenta i jugoslávský vyslanec Grgur Anđelinović.¹¹⁶ Kancelář ovšem prezidenta Masaryka omluvila s odvoláním na nával práce během sestavování nové vlády.¹¹⁷ Ministr Beneš se však domníval, že by nebylo dobré účast odříct zcela, a proto se koncertu v zastoupení prezidenta zúčastnil kancléř Šámala.¹¹⁸

* * *

Československé ministerstvo zahraničních věcí mělo o situaci v Království SHS v roce 1929 dostatek zpráv, jak ze svých vlastních zdrojů (konzulát v Záhřebu, vy-

112 AMZV Praha, PZ – Bělehrad 1929, Politická zpráva č. 68, 8. 12. 1929.

113 Tamtéž, Politická zpráva č. 70, 17. 12. 1929, s. 3.

114 Tamtéž, Politická zpráva č. 1, 2. 1. 1930, s. 11.

115 AKPR, f. KPR, k. 128, sign. D 11311, část Jugoslávie, složka Národní svátek království Jugoslávie 1. prosince, Záznám ze dne 29. listopadu 1929.

116 Tamtéž, Záznám ze dne 14. listopadu 1929. Grgur Budislav Anđelinović (1886–1946) – chorvatský dalmatský publicista, politik a diplomat. Post jugoslávského vyslance v Praze zastával v letech 1929–1930, poté odešel do Vídně. Několikrát byl také ministrem v různých jugoslávských vládách.

117 Tamtéž, Dopis kancléře Přemysla Šámala vyslanci Anđelinovićovi, 27. 11. 1929.

118 Tamtéž, Záznám ze dne 29. listopadu 1929, poznámka kancléře Šámala.

slanectví v Bělehradě), tak přímo od aktérů událostí (např. Svetozar Pribičević či Većeslav Vilder) i od vnějších pozorovatelů (R. W. Seton-Watson). V neposlední řadě měl také sám Beneš možnost na vlastní oči zhodnotit situaci během konference Malé dohody, byť se tehdy samozřejmě setkal pouze s oficiálními představiteli států a ne se zástupci opozice. Beneš držel i nadále oficiální linii absolutní podpory královské diktatury a eventuální excesy režimu omlouval jako kroky nutné k udržení pořádku. Přestože občasné problémy se objevily, jeví se vzájemné československo-jugoslávské vztahy v roce 1929 jako příkladné. Svědčí o tom i zpráva britského vyslance v Bělehradě Nevilla Hendersona, který začátkem roku 1930 psal v souhrnné zprávě o dění v Jugoslávii v roce 1929, že se neobjevily žádné známky oslabování vzájemných vztahů a že Československo s porozuměním sledovalo vnitřní potíže Jugoslávie a zdržovalo se kritiky a hodnocení.¹¹⁹

Ve snaze neohrozit a neoslabit zahraničněpolitické postavení Malé dohody a v jejím rámci také Československa a sebe osobně v evropské politice, zvolil ministr Edvard Beneš vůči jugoslávské diktatuře mírný postoj, přestože se jednalo zcela zjevně o režim neparlamentární a nedemokratický. Zdrženlivý postoj navenek a faktická tichá podpora v zahraničí ze strany československé zahraniční politiky tvořená a reprezentovaná právě Benešem, tak do značné míry umožnily jugoslávskému režimu, aby se v klidu etabloval a upevnil.

SUMMARY

The contribution discusses Czechoslovak-Yugoslav political relations during 1929. After a longstanding internal political crisis, King Alexander decided to suspend the constitution, dissolve Parliament (skupština) and ban the political parties. Censorship was strengthened and the freedom of the press was limited. Despite the fact that the democracy in the Kingdom of SCS was obviously limited, the Czechoslovak political leaders headed by the Minister of Foreign Affairs Edvard Beneš supported Royal Dictatorship in the Kingdom of SCS. In particular, Beneš wanted to prevent weakening of the Little Entente and also Czechoslovakia's position as its leader. This stance taken by one of Yugoslavia's closest allies enabled the regime in Belgrade to strengthen.

119 Výroční zpráva vyslance Hendersona za rok 1929 z 5. 2. 1930, in: Yugoslavia. Political Diaries 1918–1965, Volume 2: 1927–1937, Robert L. Jarman (ed.), Slough 1997, s. 158.

STUDIE

Otázka identity Čechů a Slováků v Jugoslávii v letech 1939–1941¹

MILAN SOVILJ

Ústav světových dějin Filozofické fakulty Karlovy univerzity v Praze

The Question of Identity of Czechs and Slovaks in Yugoslavia in the Years 1939–1941

This article analyzes the question of identity of members of the Czech and Slovak minorities in Yugoslavia in a very turbulent period for the Yugoslav state. Despite that the great majority of Slovaks along with a certain number of Czechs held Yugoslav citizenship; the Slovaks and Czechs living in Yugoslavia were not willing to agree with the abolishment of Czechoslovakia. Members of the Czech minority saw the Protectorate of Bohemia and Moravia as an occupied territory that had once been their homeland. On the other side, Yugoslav Slovaks, besides the fact that they also lost their original homeland, did not want to accept the Slovak regime due to its close cooperation with Nazi Germany and they did not agree with the strong German influence upon Slovakia. Even if the autonomy of Slovakia would had been acceptable, they did not want to reconcile themselves with the activities being taken by the Slovak government against Evangelicals. Therefore, the

1 Tato studie vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. P12 *Historie v interdisciplinární perspektivě*, podprogram Profilace – asimilace – koexistence – integrace – reflexe (vývoj jazykových, konfesních, etnických a národních identit v areálu východní a jihovýchodní Evropy).

majority of Slovaks in Yugoslavia, who had been traditionally raised with Evangelism, sharply criticized the regime in Slovakia. The abolition of Czechoslovakia and the formation of a Slovak state and the Protectorate of Bohemia and Moravia also acted to a certain extent upon the national consciousness of members of the Czech and Slovak minorities, serving to highlight the question of their identity. The article is primarily based on sources of Czech, Slovak, Yugoslav and German provenience as well as from period press materials.

Key words: Czech minority, Slovak minority, identity, Yugoslavia 1939–1941

V období mezi světovými válkami představovala Jugoslávie stát, který se vyznačoval ve svém politickém, společenském a kulturním vývoji velkými rozdíly a kontrasty. Její občané netvořili jednotný celek, spíše šlo o početné a velmi nesourodé obyvatelstvo. Vedle většinové populace Srbů a Chorvatů, menšinové Slovinců, makedonského a muslimského obyvatelstva sídlily na jugoslávském území různé minority.² Zdůrazňování národnostních, občas i náboženských otázek spolu s vnitřním rozdělením jugoslávského státu na bánoviny od roku 1929, které neodpovídaly národnostnímu rozložení obyvatelstva, mělo za jeden z důsledků rozdrobenou společnost. V takových podmínkách žili příslušníci české a slovenské menšiny, sdílející osud jugoslávského státu a zároveň sledující události ve své původní zemi.³

- 2 Podle výsledků sčítání lidu z roku 1921 bylo v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců 12 055 715 obyvatel. Z toho: Srbů 39 %, Chorvatů 23,9 %, Slovinců 8,5 %, muslimského obyvatelstva 6,3 %, Makedonců 3,3 %, Němců 4,3 %, Albánců 4,0 %, Maďarů 3,9 %, Rumunů 1,6 % a kolem 200 tisíc příslušníků české, slovenské a jiných slovanských menšin. Branko PETRANOVIĆ, *Istorija Jugoslavije 1918–1988. Prva knjiga. Kraljevina Jugoslavija 1918–1941*, Beograd 1988, s. 32.
- 3 O české a slovenské menšině v Jugoslávii mezi světovými válkami se víc psalo v češtině než v srbochorvatštině. Jeden z dobových autorů četných knih a studií byl Jan Auerhan, který působil v Československém zahraničním ústavu a provedl větší terénní výzkum o české a slovenské menšině v Jugoslávii. Vedle Auerhana zanechal důležité údaje i Josef Matušek, bývalý učitel a po druhé světové válce ředitel českého vydavatelství Jednota v Daruvaru. V dnešní době se o českou a slovenskou menšinu zajímá historička Vlatka Dugački, která pracuje v Lexikografickém ústavě „Miroslav Krleža“ v Záhřebu. V rámci svých prací českou a slovenskou menšinu zmiňují i jiní historici. Srov. Jan AUERHAN, *Čechoslováci v Jugoslávii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*, Praha 1921; TÝŽ, *Československá vřetv v Jugoslávii*, Praha 1930; TÝŽ, *Československé jazykové menšiny v evropském zabraníči*, Praha 1935; TÝŽ, *Pokus o demografii zabraníčních Čechů a Slováků*, Praha 1937; Josef MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, Daruvar 1994; Jan NĚMEČEK, *K slovensko-jugoslávským vztahům 1939–1941*, in: *Evropa mezi Německem a Ruskem*. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty, Praha 2000, s. 385–398; Zoran JANJETOVIĆ, *Deca careva, pastorčad*

Jugoslávské úřady se občas dívaly na Čechy a Slováky jako na jeden národ, tedy podobně jako na spojení Srbů, Chorvatů a Slovinců v rámci nově zformované-
ho jugoslávského státu.⁴ Ve svých knihách o české a slovenské menšině v zahraničí
zmiňuje Jan Auerhan, že v Království Srbů, Chorvatů a Slovinců bylo v roce 1921
celkem 68 755 Slováků a 46 777 Čechů.⁵ V době nového sčítání lidu v roce 1931
zůstalo zaznamenáno, že bylo 52 909 příslušníků české a 76 411 slovenské menši-
ny.⁶ Z toho bylo 38 233 Čechů a 12 312 Slováků jenom na území Sávské a Přímoř-
ské bánoviny. Obě byly od srpna roku 1939 součástí Chorvatské bánoviny (česká
menšina představovala 0,95 % z celkového počtu obyvatelstva bánoviny a slovenská
menšina 0,31 %).⁷ Podstatná část české menšiny žila na území Slavonie, nejvíc Slo-
váků sídlilo území Vojvodiny.⁸

Přesný počet Čechů a Slováků bezprostředně před a na začátku druhé světo-
vé války je těžké zjistit. V novinách slovenské menšiny v Jugoslávii *Národná jednota*
z dubna 1939 byl publikován článek, ve kterém se psalo, že v Jugoslávii, především
ve Vojvodině a ve Slavonii, žije asi 75–80 tisíc Slováků.⁹ Podobné údaje měly orgá-

kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918–1941, Beograd 2005; Ján TKÁČ, *Slovensko-ju-
hoslovenské a slovensko-chorvátske vzťahy v rokoch 1939–1941*, in: Historický zborník 19, 2009,
č. 1, s. 154–168; Jozef JABLONICKÝ, *Fragment o histórii: výber z diela 1989–2009*, Bratislava
2009; Václav ŠRÁMEK, *Československý svaz a Balkánská cesta. Vzpomínky na tzv. Balkánskou
cestu uprchlíků z ČSR, z Protektorátu Čechy a Morava a ze Slovenska přes Jugoslávii za svobodou
v letech 1938–1941*, in: Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek, č. 29,
Daruvar 2011, s. 33–67; Martin JARINKOVIČ, *Slovensko a Juhoslávia v rokoch II. svetovej vojny*,
Banská Bystrica 2012; Vlatka DUGAČKI, *Svoj svome. Češka i slovačka manjina u međuratnoj
Jugoslaviji 1918–1941*, Zagreb 2013.

- 4 Srov. Z. JANJETOVIČ, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, s. 65; V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 16.
- 5 J. AUERHAN, *Československá větev v Jugoslávii*, s. 87–88; TÝŽ, *Československé jazykové menšiny
v evropském zahraničí*, s. 10; TÝŽ, *Pokus o demografii zahraničních Čechů a Slováků*, s. 5.
- 6 V souvislosti se sčítáním jugoslávského obyvatelstva v roce 1931 zdůrazňuje Zoran Janjetović ve
své knize o národních menšinách v Jugoslávii, že jugoslávské úřady nezveřejnily výsledky sčítání
lidu v úplnosti. Podle některých údajů nebyl počet příslušníků české menšiny 52 909, ale mno-
hem menší. Srov. Z. JANJETOVIČ, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, s. 65.
- 7 *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske 1939–26. VIII 1940*, Zagreb 1940, s. 297.
- 8 Česká menšina osídlila především slavonská místa v okresech Daruvar, Djakovo, Našice, Nova
Gradiška, Novska, Pakrac a Požega, zatímco Čechů ve Vojvodině, tj. v Báčce, Banátu a Sremu,
žilo méně než Slováků. Vedle Vojvodiny (okresy Petrovec, Kulpín, Kysáč, Hložany, Kovačica, Sta-
rá Pazova, Ilok, Šid atd.) bydleli v menším počtu Slováci i ve Slavonii. Menší počet Čechů a Slo-
váků žil také v Bosně a Hercegovině. Příslušníci české a slovenské menšiny byli i ve větších mės-
tech Jugoslávie, především v Bělehradě a Záhřebu, stejně jako ve městech s československým kapi-
tálem a továrnami (např. v Čupriji, Borovu atd.). Srov. J. AUERHAN, *Československá větev
v Jugoslávii*, s. 61–65.
- 9 *Národná jednota*, 1. 4. 1939, č. 13, s. 1.

ny nově formovaného Slovenského státu. V jednom hlášení slovenského ministerstva zahraničních věcí se v květnu 1941 zdůrazňovalo, že na jugoslávském území žilo asi 75 tisíc příslušníků slovenské menšiny v jižní Báčce, Banátu, Sremu i ve Slavonii.¹⁰ Český týdeník *Jugoslávští Čechoslováci* v červenci 1939 psal stručně o počtu Čechů v zahraničí a zdůrazňoval, že v Jugoslávii žije 70 tisíc příslušníků české menšiny.¹¹ Tato informace zřejmě neodpovídala reálné situaci. O rok a půl později, v březnu 1941, totiž týž list tvrdil,¹² že se na území Chorvatské bánoviny nachází 40 939 Čechů a 13 189 Slováků (což odpovídalo asi 1,25 % veškerého obyvatelstva bánoviny).¹³ Vzhledem k tomu, že příslušníci české menšiny osídlili i jiné části Jugoslávie, lze předpokládat, že jejich počet byl větší než necelých 41 tisíc, tolik bylo Čechů v Chorvatské bánovině, ale pravděpodobně méně než 70 tisíc, jak v červenci 1939 psal list *Jugoslávští Čechoslováci*. Na základě zmíněných údajů se dá předpokládat, že celkový počet Čechů a Slováků v Jugoslávii ve sledovaném období byl kolem 110–120 tisíc, možná i víc.¹⁴

Život české a slovenské menšiny občas velmi ovlivňovaly otázky identity Čechů a Slováků. Tento velmi komplexní problém byl spjat s prostředím, ze kterého pocházeli, s rodinou, v níž žili, s událostmi kolem nich, které především nemohli ovlivnit. Těžké je také rozhodnout, k jaké generaci přistěhovaných patřili Češi a Slováci, kteří v Jugoslávii žili bezprostředně před druhou světovou válkou. Je jisté, že někteří z jejich předků se přistěhovali do Báčky a Banátu (Slováci) již ve druhé polovině 18. a na začátku 19. století nebo osídlili slavonské území (Češi) počátkem 19. století.¹⁵

Velmi důležité údaje o národním uvědomění Čechů a Slováků nám zanechal už zmíněný Jan Auerhan, jeden ze známějších autorů písicích o české a slovenské menšině ve 20. a 30. letech 20. století. Část jeho záznamů se vztahovala na dobu před formováním jugoslávského státu, některé údaje se týkají i období po roce 1918. Podle Auerhana měli Slováci v jugoslávském státu silnější a větší národní povědomí než příslušníci české menšiny. Způsobila to vysoká aktivita Slováků před

10 Slovenský národný archív, Bratislava (dále jen SNA), fond Ministerstvo zahraničních věcí 1939–1945 (MZV), karton (k.) 268, č. 3352/40, Slováci v bývalé Jugoslávii.

11 *Jugoslávští Čechoslováci*, 13. 7. 1939, č. 28, s. 3.

12 Tento list měl tehdy už jiný název – *Naše noviny*.

13 *Naše noviny*, 21. 3. 1941, č. 12, s. 1.

14 Srov. V. ŠRÁMEK, *Československý svaz a Balkánská cesta*, s. 34.

15 Ve svých knihách zdůrazňuje Jan Auerhan, že je těžké zjistit, kdy přesně se Češi a Slováci přistěhovali do nových domovů. Srov. J. AUERHAN, *Československá větev v Jugoslávii*, s. 66–79; TÝŽ, *Pokus o demografii zahraničních Čechů a Slováků*, s. 5.

první světovou válkou (v roce 1905 si v kulpínském okrese zvolili Milana Hodžu za poslance do uherského sněmu, potom se bránili zavedení maďarských bohoslužeb v svém kostele v Kovačici atp.),¹⁶ ale i činnost v době po roce 1918, když udělali hodně pro svůj kulturní a náboženský život. V celém meziválečném období měli své školy, družstva, banky a nakladatelství.¹⁷ Městečko Petrovec (dnešní Báčsky Petrovec nebo Bački Petrovac), který byl považován za jednu z největších slovenských osad (asi osm tisíc obyvatel),¹⁸ byl s Maticí slovenskou kulturním střediskem pro slovenskou menšinu v Jugoslávii. Většina Slováků žijících ve Vojvodině byli evangelíci a měli svou vlastní církevní organizaci v čele se slovenským biskupem v Petrovci.¹⁹ Tato okolnost měla pro udržování jejich identity značný význam, protože mohli jednotně působit především v rámci své evangelické církve.²⁰ Ačkoliv jádro jak slovenské, tak i české menšiny tvořilo rolnické obyvatelstvo, zvláště samostatní drobní zemědělci, lepší poměry pro rozvoj inteligence z vlastních řad měli právě příslušníci slovenské menšiny.²¹

Národní vědomí příslušníků české menšiny ovlivňovalo několik různých faktorů. U části méně vzdělané české menšiny zaznamenal Auerhan stadium více méně pokročilého odumírání národního vědomí. Ačkoliv mluvila česky, např. v jedné z nejstarších českých vesnic na chorvatském území Ivanovo Selo, prohlašovala se většina z těchto Čechů za Chorvaty.²²

Další z příčin snižování národního vědomí u části příslušníků české menšiny viděl Auerhan ve sňatcích. Slováci je uzavírali především mezi sebou, tj. mezi pří-

16 Srov. J. AUERHAN, *Československá větev v Jugoslávii*, s. 108; TÝŽ, *Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí*, s. 16.

17 Srov. SNA, fond: MZV, k. 268, č. 3352/40, Slováci v bývalé Jugoslávii; Jan EDEDY, *Přítomný stav slovenského ľudového školstva v Juhoslávii*, *Náš život*. Časopis Matice slovenskej v Juhoslávii 7, 1939, č. 1, s. 50–54; Z. JANJETOVIČ, *Deca careva, pastorčad kraljeva*, s. 261–263. V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 374–375; Milina SKLABINSKÁ – Katarína MOSNÁKOVÁ, *Slováci v Srbku: Z aspektu kultúry*, Nový Sad 2013, s. 50–51. O slovenských, ale i o českých školách na území Království Jugoslávie v meziválečném období existuje velký počet pramenů v Národním archivu v Praze. Srov. Národní archiv, Praha (dále jen NA), fond Ministerstvo školství (MŠ), k. 3503; k. 3517; k. 3525; k. 3530; k. 3557.

18 Srov. J. AUERHAN, *Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí*, s. 11.

19 J. MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, s. 132.

20 Srov. J. AUERHAN, *Čechoslováci v Jugoslávii, v Rumunsku, v Maďarsku a v Bulharsku*, s. 167.

21 Jan Auerhan uvádí, že mezi Slováky v Jugoslávii bylo poměrně málo inteligence, i když v Jugoslávii byly pro vznik této skupiny lepší poměry ve srovnání s podmínkami české a slovenské menšiny v Rakousku, Rumunsku, Polsku, Maďarsku, Bulharsku, Německu a SSSR. Srov. J. AUERHAN, *Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí*, s. 18–19.

22 Srov. J. AUERHAN, *Československá větev v Jugoslávii*, s. 110.

slušníky slovenské menšiny, zvláště evangelíci. Češi velmi často vstupovali do manželství s osobami jiné národnosti. Podobně tomu bylo u katolických Slováků žijících především ve Slavonii.²³ Z toho je možné vyvodit, že smíšená manželství do jisté míry způsobovala, zvláště v dalších generacích, ztrátu národního povědomí.

Josef Matušek, další z autorů knih o české menšině v Jugoslávii a Chorvatsku, také zdůrazňoval silnější národní uvědomění u Slováků než u Čechů. Přisuzoval tuto skutečnost působení náboženství. Na rozdíl od už zmíněné církevní organizace evangelických Slováků neměla většina Čechů katolického vyznání, s výjimkou města Bela Crkva, žádnou organizaci. Jak uvádí Matušek, Češi evangelíci, kteří nepředstavovali početnou populaci, měli svého kazatele a školu, zásluhou čehož se národnostně udrželi, zatímco Češi katolíci, podlehli německé školní a církevní výchově. V Chorvatsku se v katolických kostelech kázalo chorvatsky, ve Vojvodině německy.²⁴ Lze vyvodit, že místa s českou a slovenskou menšinou, v nichž měl přednost ve školách, církvích a vůbec v každodenním životě český, resp. slovenský jazyk, přispívala k utužování národnostního citění větší měrou.

Důležitá otázka se týkala i státního občanství příslušníků české a slovenské menšiny. Podle Jana Auerhana byli téměř všichni Slováci v Jugoslávii tamními státními příslušníky, což se nedalo říci o značné části přistěhovaných Čechů, kteří často zůstali československými státními občany, a proto v Jugoslávii neměli volební právo. Zákon o státním občanství Království Srbů, Chorvatů a Slovinců z roku 1928 měl ulehčit získání jugoslávského státního občanství pro cizince, kteří žili na jugoslávském území víc než deset let, ale ani to hodně Čechů nevyužilo.²⁵ Jeden ze svědků událostí z let 1939–1941, český historik-amatér Václav Šrámek v souvislosti s českou menšinou v Jugoslávii zdůrazňoval, že Češi a Slováci v Jugoslávii byli převážně státní příslušníci Československa.²⁶ Takové tvrzení však těžko odpovídá skutečnosti pro drtivou většinu Slováků a také pro jistý počet příslušníků české menšiny. Na základě analýzy textů menšinového českého a slovenského tisku lze konstatovat, že se jistý počet Čechů hlásil k jugoslávské státní příslušnosti. Podle informací slovenského ministerstva zahraničních věcí v Bratislavě z května 1941 však Slováci v meziválečné Jugoslávii měli z valné části státní občanství jugoslávské.²⁷ Na druhou stranu tvrdil v listopadu 1939 německý generální konzulát v Zá-

23 J. AUERHAN, *Pokus o demografii zahraničních Čechů a Slováků*, s. 20–22.

24 Srov. J. MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, s. 132.

25 J. AUERHAN, *Československá vřetv v Jugoslávii*, s. 124–126. Srov. V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 186–187.

26 V. ŠRÁMEK, *Československý svaz a Balkánská cesta*, s. 34.

27 SNA, fond: MZV, k. 268, č. 3352/40, Slováci v bývalé Jugoslávii.

hřeby, že na území pod kontrolu tohoto konzulátu, tj. převážně území Chorvatské bánoviny,²⁸ žije kolem 26 500 příslušníků Protektorátu Čechy a Morava.²⁹ Absence nového sčítání jugoslávského obyvatelstva ponechává místo pro předpoklady a různá tvrzení. V každém případě se nedá říci, kolik přesně Čechů a Slováků v Jugoslávii bylo jugoslávskými občany a kolik z nich mělo československé státní občanství, ale jejich vztah ke státu, ve kterém žili, byl především loajální.³⁰ Kromě už zmíněného problému příslušníků české menšiny, kteří byli československými občany, a neměli proto volební právo (což mimochodem platilo pro všechny cizí občany žijící na jugoslávském území), a nedostatku většího počtu českých a slovenských škol,³¹ neexistoval ve vztahu české a slovenské menšiny k jugoslávskému státu žádný větší nesoulad.

* * *

Po německé okupaci Čech a Moravy, zformování Slovenského státu a Protektorátu Čechy a Morava vznikla pro již bývalé československé občany zvláštní situace. V průběhu března a dubna 1939 se všichni státní příslušníci bývalého Československa stali občany Protektorátu či Slovenského státu bez ohledu na to, kde v tom okamžiku žili.³² Z toho důvodu se němečtí diplomaté v Jugoslávii začali zajímat o Čechy, bývalé československé státní příslušníky.³³ O Slováky mělo podobný zájem slovenské vyslanectví v Bělehradě, které začalo pracovat v září 1939.³⁴ Slovenské

28 Vedle generálního konzulátu v Záhřebu měli Němci na území Chorvatské bánoviny ještě svůj konzulát ve Splitu. Jiná diplomatická zastupitelství se nacházela v Bělehradě (vyslanectví), Lublani a Sarajevu (konzuláty).

29 Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin (dále jen PAAA), fond Deutsche Botschaft Belgrad (dále jen Belgrad), Signatur (S.) 60/16, Nummer (N.). 401/39, Věc: Dopis německého generálního konzulátu v Záhřebu pro ministerstvo zahraničních věcí v Berlíně, německé vyslanectví v Bělehradě a Říšského protektora v Čechách a na Moravě, Záhřeb, 25. 11. 1939.

30 Srov. J. AUERHAN, *Československé jazykové menšiny v evropském zahraničí*, s. 23–24.

31 Na konci 20. let 20. století měli Slováci 19 státních škol a kolem sedmi tisíc žáků. České veřejné školy byly jen dvě, ale českých oddělení na srbsko-chorvatských školách devět. Střední školu měli Slováci pouze jednu: státní vyšší reálné gymnázium v Petrovci. Podle zákona o obecném školství v Jugoslávii z roku 1929 se měly otvírat další české a slovenské školy. Srov. Tamtéž, s. 71–75.

32 Srov. V. ŠRÁMEK, *Československý svaz a Balkánská cesta*, s. 35.

33 Srov. PAAA, fond Belgrad, S. 60/16, N. 401/39, Věc: Dopis německého generálního konzulátu v Záhřebu pro Ministerstvo zahraničních věcí v Berlíně, německé vyslanectví v Bělehradě a Říšského protektora v Čechách a na Moravě, Záhřeb, 25. 11. 1939.

34 Srov. SNA, fond MZV, k. 265, zpráva 1; Tamtéž, k. 179, č. 20065/39; Tamtéž, k. 179, č. 5412/40; Tamtéž, k. 179, č. 5415/40; Tamtéž, k. 505a, č. 308/39; Arhiv Jugoslavije, Beograd (AJ), fond: Dvor Kraljevine Jugoslavije 1918–1941 (číslo fondu 74), číslo fasciklu 189, čísla dokumentů od

ministerstvo zahraničních věcí v Bratislavě stále dostávalo hlášení z Bělehradu o příslušnících slovenské menšiny v Jugoslávii, ale jak už bylo zdůrazněno, drtivá většina těchto Slováků byla jugoslávskými občany.³⁵

Otázka státní příslušnosti, identity a vztahu ke své původní vlasti, ale i ke státu, ve kterém žili Češi a Slováci, dostaly jiný význam po událostech z poloviny března 1939. Dalo by se říci, že od poloviny března 1939 se často kladla otázka, kam příslušníci české a slovenské menšiny vlastně patří. Nakolik to bylo důležité, je do jisté míry možné zjistit rozbořem už zmíněného menšinového českého a slovenského tisku. Nejdůležitější noviny české menšiny v Jugoslávii byly *Jugoslávští Čechoslováci* (dále JČ), které vycházely v Daruvaru jako týdeník od roku 1922. Pro slovenskou menšinu měl velký význam týdeník *Národní jednoty* (dále NJ) z Petrovce, který se poprvé objevil v roce 1920.³⁶ Jak Daruvar, tak i Petrovec se považovaly za kulturní střediska české, resp. slovenské menšiny. Ve sledovaném období stáli v čele redakcí týdeníků JČ a NJ známí a ve svém prostředí respektovaní kulturní pracovníci Otto Sobotka³⁷ v Daruvaru a Andrej Sirácky³⁸ v Petrovci.

420 do 424; NA, fond Ministerstvo zahraničních věcí – výstřižkový archiv I, 1916–1944 (MZV-VA), k. 1758, č. 14–81, 28. 10. 1939; PAAA, fond: R – A Catalog of Files and Microfilms of the German Foreign Ministry Archives 1920–1945 (dále jen R), S. 101342, bez čísla, Věc: Listy slovenských diplomatických představitelů s hodnocením; Politika, 12. 11. 1939, s. 7; J. NĚMEČEK, *K slovensko-jugoslávským vztahům 1939–1941*, s. 385–386; J. TKÁČ, *Slovensko-jugoslávské a slovensko-chorvátské vztahy v letech 1939–1941*, s. 155–156; M. JARINKOVIČ, *Slovensko a Jugoslávie v letech II. světové války*, s. 10.

35 SNA, fond MZV, k. 268, č. 3352/40, Slováci v bývalé Jugoslávii.

36 V meziválečném období v Jugoslávii vycházelo s menším nebo větším úspěchem pět českých a dokonce devět slovenských novin: *Jugoslávští Čechoslováci*, *Československé listy*, *Hlas*, *Dětský koutek a Daruvarčan* (české listy), *Národní jednoty*, *Dolnozemskej Slovák*, *Frčka*, *Nádej*, *Svit*, *Zornička*, *Hévis*, *Evanjelický hlásník a náš život* (slovenské listy). Srov. V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 60–83.

37 Otto Sobotka byl překladatelem a autorem několika knih o českých menšinových organizacích v Jugoslávii. Srov. OTTO SOBOTKA, *Ročenka Československé besedy Dolní Daruvar: 1907–1932*, Donji Daruvar 1932; TÝŽ, *Pro lepší zítřek. Rok osvětové a hospodářské práce v českých osadách v Jugoslávii*, Zagreb 1935. Po druhé světové válce byl editorem publikace *Český lidový kalendář*, který vycházel v Daruvaru. V roce 1973 vyšel jeho *Slovník chorvatskosrbsko-český* o více než 700 stranách. Srov. *Slovník chorvatskosrbsko-český*, sestavil Otto Sobotka, Daruvar 1973.

38 Andrej Sirácky byl považován za velmi známou osobnost vědeckého života nejen slovenské menšiny v Jugoslávii, ale i v Československu. Vedle činnosti redaktora listu *Národní jednoty* v letech 1931–1941 byl v letech 1925–1941 také učitelem na slovenském gymnáziu v Petrovci. Po roce 1933 zaujal v publicistice důsledné protifašistické postoje. Po okupaci části Jugoslávie maďarskou armádou byl suspendován a za své protifašistické politické postoje perzekvován, vězněn a posléze byl nezaměstnaný. Po druhé světové válce se stal ředitelem slovenského gymnázia v Petrovci, ale v roce 1948 reemigroval s rodinou do Československa. Od roku 1948 byl docentem, potom profesorem filozofie a sociologie na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě. V letech 1952–1953 působil jako děkan Filozofické fakulty a v letech 1953–1956 jako rektor Univerzity

Texty v českém a slovenském tisku vycházely v češtině a slovenštině a byly určeny především příslušníkům české a slovenské menšiny v Jugoslávii. Všechno, co se v těchto tiskovinách psalo po 14. březnu 1939, by se mohlo považovat za odezvu české a slovenské menšiny na rozpad Československa, nikoliv za reakci všeobecně jugoslávskou. Zprávy českého a slovenského tisku v Jugoslávii o událostech v bývalém Československu současně přitahovaly pozornost německých a slovenských diplomatických představitelů a do jisté míry mohly působit na jugoslávsko-německé i jugoslávsko-slovenské vztahy.

Z textů listů JČ a NJ lze vyvodit, že příslušníky české a slovenské menšiny nejvíc tížil velký smutek z rozpadu Československa. To je nejlépe patrné v číslech, která vycházela na jaře 1939. O zániku Československa se psalo s velkou bolestí a nezměrným žalem.³⁹ Do jaké míry bylo Československo důležitým státem v životech české a slovenské menšiny, ukazuje i způsob, jak se o Československu, ale i o nově formovaném Protektorátu Čechy a Morava a Slovenském státu, psalo. Pro redakce a novináře obou listů byl společný stát Čechů a Slováků nejlepším řešením, které vůbec existovalo. O Československu se psalo jako o staré vlasti, zatímco na Protektorát Čechy a Morava a na Slovenský stát se nepohlíželo se sympatiemi. Názvy Slovenský stát a Protektorát byly většinou uváděny v uvozovkách.⁴⁰ Z textů, zvláště v NJ, se dala vytušit jistá míra ironie, když zdůrazňovaly, že Slovensko je svobodný a nezávislý stát. Adjektiva svobodný a nezávislý byla též uvedena v uvozovkách.⁴¹

Po prvních reakcích na rozpad Československa začal list JČ psát více o událostech v Protektorátu, zatímco v NJ byl především kritizován Slovenský stát.⁴² Na základě rozboru těchto listů by se dalo konstatovat, že v člancích JČ byla přítomná

Komenského. V roce 1955 se stal akademikem SAV, v roce 1972 akademikem ČSAV. Byl autorem téměř dvaceti monografií. Napsal stovky článků, studií a esejů z oblasti marxisticko-leninské filozofie, dialektického a historického materialismu, sociologie, dějin sociologie a etiky. Srov. *Pamětnice: 50 rokov slovenského gymnázia v Petrovci*, Michal Filip (ed.), Báčsky Petrovec 1969, s. 223–224; *Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990)*, V. zväzok, R–Š, Martin 1992, s. 265–266; Karol KOLLÁR, *Od etiky k apologetike: na pomedzí filozofie, sociológie a ideológie – Andrej Sirácky*, Bratislava 2008, s. 8–15, 94.

39 Jugoslávští Čechoslováci, 16. 3. 1939, č. 11, s. 1; Národní jednoty, 18. 3. 1939, č. 11, s. 1.

40 Jugoslávští Čechoslováci, 23. 3. 1939, č. 12, s. 1; Tamtéž, 30. 3. 1939, č. 13, s. 1–2; Tamtéž, 6. 4. 1939, č. 14, s. 2; Tamtéž, 20. 4. 1939, č. 16, s. 1; Tamtéž, 4. 5. 1939, č. 18, s. 2; Tamtéž, 13. 7. 1939, č. 28, s. 2; Národní jednoty, 1. 4. 1939, č. 13, s. 3; Tamtéž, 20. 5. 1939, č. 20, s. 1; 24. 6. 1939, č. 25, s. 3; Tamtéž, 8. 7. 1939, č. 27, s. 1.

41 Národní jednoty, 24. 6. 1939, č. 25, s. 3; Tamtéž, 8. 7. 1939, č. 27, s. 1–2; Tamtéž, 22. 7. 1939, č. 29, s. 2; Tamtéž, 23. 9. 1939, č. 38, s. 1; Tamtéž, 6. 4. 1940, č. 14, s. 3.

42 Srov. Jugoslávští Čechoslováci, 30. 3. 1939, č. 13, s. 1–2; Tamtéž, 6. 4. 1939, č. 14, s. 2; Tamtéž, 13. 4. 1939, č. 15, s. 1–2; Tamtéž, 20. 4. 1939, č. 16, s. 1; Národní jednoty, 25. 3. 1939, č. 12,

jemnější kritika Protektorátu a Slovenského státu než v textech NJ. Proč tomu tak bylo, lze jen předpokládat. Česká menšina, stejně jako slovenská, ztratila zemi svého původu. Nové útvary, které vznikly na území bývalého společného státu, nemohly nahradit Československo. Jak už bylo zdůrazněno, národní vědomí u Slováků bylo silnější než u jedné části Čechů, což mohlo působit i na větší nespokojnost příslušníků slovenské menšiny se zánikem Československa. Aktivita části slovenské menšiny a Matice slovenské také byla větší než činnost české menšiny. Velkou roli ve vyjadřování nesouhlasu slovenské menšiny se Slovenským státem hrál i fakt, že většina Slováků v Jugoslávii byli evangelíci. Každá zmínka o ohrožení práv evangelíků na Slovensku přinesla ostrou kritiku jugoslávských Slováků.⁴³

V listu JČ byly publikovány zprávy z jiných jugoslávských novin, ale také informace pocházející především od anglických tiskových kanceláří. Od jara 1939 se list JČ věnoval situaci v Protektorátu každý týden v rubrice s názvem „Zprávy z vlasti“, od srpna 1939 s názvem „Novinky z vlasti“. Pro tuto rubriku, která občas obsazovala centrální místa na druhé straně listu nebo celý jeden řádek na první straně, dostávala redakce JČ zprávy přímo z Protektorátu, např. různé dopisy a hlášení českých občanů, hlavně příbuzných jugoslávských Čechů. Tyto dopisy byly velmi emotivní. Psaly o smutku, jenž byl pociťován kvůli zániku Československa, o národu, který byl zdrcen německou okupací, a o „největší tragédii našeho osudu“.⁴⁴ V textech JČ se pořád zmiňovala nutnost, aby každý Čech a Slovák v Jugoslávii zůstal věrný ideám společného státu. Slova jako „hlavu vzhůru a do práce“, „tvoríme jeden celek“, „byli jsme a budeme“, „národ neztratil víru v život, víru v práci a její moc“,⁴⁵ měla za cíl posílit naděje příslušníků české a slovenské menšiny v Jugoslávii navzdory tvrzení, že je „vojenské obsazení Čech a Moravy říšskoněmeckým vojskem skutečností, na níž se již nic nedá změnit“.⁴⁶ Německo jako stát, který okupoval Čechy a Moravu a měl velký vliv na Slovensku, se v textech JČ přímo příliš nezmiňovalo, ale vyjádření typu „rozpad Československa pod tlakem sil a na základě práva sebeurčení“⁴⁷, kde se slovo sebeurčení psalo v uvozovkách, mohla označovat za viníka právě Německo.

s. 1–2; Tamtéž, 1. 4. 1939, č. 13, s. 1–3; Tamtéž, Velká noc 1939, č. 14, s. 2; Tamtéž, 15. 4. 1939, č. 15, s. 2.

43 Srov. Národní jednotu, 25. 5. 1940, č. 21, s. 2.

44 Jugoslávští Čechoslováci, 6. 4. 1939, č. 14, s. 2.

45 Srov. Tamtéž, 30. 3. 1939, č. 13, s. 2; Tamtéž, 13. 4. 1939, č. 15, s. 1; Tamtéž, 20. 4. 1939, č. 16, s. 1.

46 Tamtéž, 23. 3. 1939, č. 12, s. 1.

47 Srov. Tamtéž, 13. 4. 1939, č. 15, s. 1.

V listu NJ se především objevovaly texty, které přímo kritizovaly Slovenský stát, ale i Německo. Během roku 1939 a do jisté míry i v roce 1940 využívali novináři NJ každou příležitost, aby o Slovenském státě i o Německu napsali něco špatného. Těmto textům byly věnovány první strany listu nebo přední místa na druhé a třetí straně.⁴⁸ Informace objevující se v NJ dostávala redakce od jiných jugoslávských novin nebo se používaly zprávy anglických a francouzských tiskových kanceláří podobně jako v listu JČ. Hodně se publikovaly zvláštní komentáře slovenských novinářů NJ i soukromé dopisy ze Slovenska.⁴⁹

Novináři NJ kritizovali skoro všechno, co bylo spjato s existencí Slovenského státu. Režim Jozefa Tisa byl označován za totalitní a aktivita vlády za velmi špatnou pro slovenské obyvatelstvo.⁵⁰ „Slovenský“ tisk byl jen slovně slovenský, ale „duchem německý“.⁵¹ Ani hlavní město Bratislavu neuznával list NJ za slovenské město, protože změna názvu ulic už vůbec nepřipomínala bývalé Československo a počet cizinců, zvláště Němců, se velice zvýšil.⁵² Vedoucí osobnosti Slovenského státu Tiso, Tuka aj. byly v NJ velmi neoblíbené. Volbě J. Tisa slovenským prezidentem věnovala NJ jen několik vět v rámci jiných textů. Z „vůdce“ strany a vedoucí osobnosti „osamostatnění“ Slovenska, jak se s ironií psalo,⁵³ stal se Tiso v říjnu 1939 prezidentem „toho Slovenského státu“ po „jednohlasné“ volbě.⁵⁴ Do jaké míry redakce NJ považovala jeho volbu slovenským prezidentem za důležitou, potvrzuje skutečnost, že stručné zprávy o Tisově zvolení dostaly v novinách jen okrajové umístění, zato hlavní místo patřilo článkům o významu československého svátku 28. října a jeho oslavě v Petrovci.⁵⁵

Ani o Německu se nepsalo líp. Bez pardonu se zdůrazňovalo, že jde o nepřátelský stát, že Češi a Slováci, kteří spolupracují s gestapem a německými orgány, pracují ve službách „našich nepřátel“.⁵⁶ Německo bylo označeno za jednoho z hlav-

48 V roce 1939 vycházela *Národní jednota* na 4 stranách, v roce 1940 se počet stran pohyboval od 4 do 8, aby začátkem roku 1941 zase klesl na 4.

49 V listopadu 1939 žádala redakce *Národní jednoty* své čtenáře, kteří by měli zájem, aby se stali dopisovateli listu. Dokonce byla nabídnuta finanční pomoc každému potenciálnímu dopisovateli, který by měl při své novinářské práci finanční potíže. Srov. *Národní jednota*, 11. 11. 1939, č. 45, s. 3.

50 Tamtéž, 2. 9. 1939, č. 35, s. 2; Tamtéž, 23. 9. 1939, č. 38, s. 1.

51 Tamtéž, 21. 10. 1939, č. 42, s. 3.

52 Tamtéž, 10. 2. 1940, č. 6, s. 2; Tamtéž, 20. 4. 1940, č. 16, s. 3; Tamtéž, 26. 10. 1940, č. 43, s. 3.

53 Tamtéž, 7. 10. 1939, č. 40, s. 2; Tamtéž, 4. 11. 1939, č. 44, s. 2.

54 Tamtéž, 28. 10. 1939, č. 43, s. 1; Tamtéž, 4. 11. 1939, č. 44, s. 2.

55 Tamtéž, 28. 10. 1939, č. 43, s. 1; Tamtéž, 4. 11. 1939, č. 44, s. 1.

56 Tamtéž, 20. 5. 1939, č. 20, s. 1.

ních viníků rozpadu Československa, za stát, který rozdělil dva bratrské národy, vnutil jim „surogáty státního zřízení“,⁵⁷ jak se s ironií psalo o státnosti Protektorátu a Slovenského státu. Podle textů z NJ začalo Německo po okupaci Čech a Moravy s germanizací českých zemí.⁵⁸ Něco podobného se dělo i na Slovensku, neboť každá zmínka o „svobodném“ a „nezávislém“ Slovenském státu musela současně poukázat na německé „ochránce“ a všeobecný německý vliv na Slovensku.⁵⁹

Otázka identity se ještě víc začala zdůrazňovat po událostech z poloviny března 1939. Zánik Československa a především těžké postavení českého a slovenského národa v rámci Protektorátu a Slovenského státu do jisté míry posílilo národní povědomí jugoslávských Čechů a Slováků. Pokud by se názory v novinách JČ a NJ vzaly jako myšlenky drtivé většiny příslušníků české a slovenské menšiny v Jugoslávii,⁶⁰ vyplynulo by z nich, že rozpad Československa způsobil větší zdůrazňování jejich národního povědomí. V listu JČ se velmi často psalo o identitě jugoslávských Čechů a Slováků. Jak tvrdila redakce a novináři JČ, jugoslávští Češi se především považovali za Čechoslováky.⁶¹ Po zániku Československa chtěla redakce JČ zdůraznit pevnou víru místních Čechů v budoucí spolupráci s jugoslávskými Slováky. Z toho důvodu se např. na jaře 1939 psalo „jsme bratři, spolu budeme buď vítězit, nebo umírat“.⁶² Podle tvrzení redakce JČ dostával tento list podpůrné dopisy od jugoslávských Čechů, kteří také zdůrazňovali, že se cítí jako Čechoslováci.⁶³ Jak byla redakce JČ hrdá na svůj český jazyk a národní identitu, potvrzují do jisté míry informace samotné redakce příslušníkům české menšiny, aby německému generálnímu konzulátu v Záhřebu⁶⁴ psali česky, pokud mají potřebu psát ohledně konzulárních záležitostí. Redakce zdůrazňovala, „za svůj jazyk se stydět nemusíte“.⁶⁵ Prakticky všechno, co bylo spjato s Československem, používalo se k zdůrazňování

57 Tamtéž, 8. 7. 1939, č. 27, s. 1.

58 Tamtéž, 20. 5. 1939, č. 20, s. 1; Tamtéž, 10. 6. 1939, č. 23, s. 2.

59 Tamtéž, 18. 11. 1939, č. 46, s. 3; Tamtéž, 16. 12. 1939, č. 50, s. 2.

60 Redakce *Národní jednoty* tvrdila dokonce, že její negativní názory ke Slovenskému státu představují stanovisko každého Slováka v Jugoslávii. Srov. *Národní jednoty*, 15. 4. 1939, č. 15, s. 2.

61 Jugoslávští Čechoslováci, 30. 3. 1939, č. 13, s. 2; Tamtéž, 13. 4. 1939, č. 15, s. 1; Tamtéž, 20. 4. 1939, č. 16, s. 2.

62 Tamtéž, 30. 3. 1939, č. 13, s. 2.

63 Tamtéž, 20. 4. 1939, č. 16, s. 1.

64 Po 15. březnu 1939 němečtí diplomaté převzali zastupitelské úřady Československa v Jugoslávii. To byl případ i s československým generálním konzulátem v Záhřebu. Dne 24. března se na jeho budově objevila nová deska v němčině i v češtině: „Zweigstelle des deutschen Generalkonzulats in Zagreb / Odbočka německého generálního konzulátu v Záhřebu“. Srov. *Novosti*, 25. 3. 1939, s. 5.

65 Jugoslávští Čechoslováci, 20. 4. 1939, č. 16, s. 2.

významu bývalého společného státu a národní identity. Dalo by se říci, že se majorita příslušníků české a slovenské menšiny identifikovala s bývalým státem a jeho osudem.

Podobně jako JČ i list NJ zdůrazňoval otázku identity, když psal o událostech v bývalém Československu. Redakce také často zmiňovala, že je nutné, aby slovenská menšina v Jugoslávii něco udělala pro svou starou vlast a rozvinula „aktivnější a intenzivnější národní práci v tom nejširším slova smyslu“.⁶⁶ O příslušnících slovenské menšiny v Jugoslávii se psalo jako o jugoslávských Slovácích, kteří přesně rozlišují aktivitu slovenské vlády od slovenského národa na Slovensku.⁶⁷ Ačkoliv list NJ nepsal o Slovácích a Čechách jako o Čechoslovácích, jak tomu bylo hlavně v JČ, nechyběly texty, ve kterých se zdůrazňoval význam bývalého společného státu Čechů a Slováků a spolupráce české a slovenské menšiny v Jugoslávii.⁶⁸

Právě ta součinnost mezi českou a slovenskou menšinou sehrála, alespoň v roce 1939, důležitou roli v pokusu zachovávat tradice společného státu Čechů a Slováků. Zvláště se to týkalo spolupráce v rámci kulturních organizací. České a slovenské spolky v Jugoslávii byly sdruženy do Československého svazu,⁶⁹ založeného v roce 1921. Ve sledovaném období se sídlo svazu nacházelo v Záhřebu.⁷⁰ Vedoucí osobností byl velmi aktivní František Smetánka, profesor na záhřebské uni-

66 Národní jednota, Velká noc 1939, č. 14, s. 5.

67 Srov. Tamtéž, 3. 2. 1940, č. 5, s. 1; Tamtéž, 9. 3. 1940, č. 10, s. 1.

68 Tamtéž, 1. 4. 1940, č. 13, s. 3; Tamtéž, Velká noc 1939, č. 14, s. 5; Tamtéž, 29. 4. 1940, č. 17, s. 1–2; Tamtéž, 6. 5. 1940, č. 18, s. 2.

69 Podle Josefa Matuška, existovalo v meziválečné době v Jugoslávii více než devadesát různých českých spolků. Z nich více než šedesát bylo na území Chorvatska, tj. Sávske a Přímořské bánoviny. Spolky se většinou nazývaly Česká nebo Československá beseda a existovaly především mezi lety 1918–1941. Srov. J. MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, s. 173–199. Velký počet pramenů o spolcích české a slovenské menšiny v meziválečném období se nachází v Chorvatském státním archivu v Záhřebu. Srov. Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dále jen HDA), fond: Gradjanske stranke (číslo fondu 1353), kutija (k.) 33, inventarní broj (inv. br.) 2291, Stanovy spolku Češki iseljenik/ Český vystěhoavec; HDA, fond: 1353, inv. br. 2292, Stanovy České besedy ve Varaždinu, rok 1923; Tamtéž, inv. br. 2293, Stanovy Československé besedy, Duga Resa, rok 1924; Tamtéž, inv. br. 2294, Česká beseda, Osijek, 1921–1927; Tamtéž, inv. br. 2295, Československá beseda, Sisak, stanovy, rok 1928; Tamtéž, inv. br. 2297, Československá obec, Bjelovar, rok 1931; Tamtéž, inv. br. 22948, Československá beseda, Kapitol, rok 1933; Tamtéž, inv. br. 2299; Tamtéž, inv. br. 2300; HDA, fond: Čehoslovačka komisija (číslo fondu 1661), br. 6/1920; Tamtéž, br. 11/1920; Tamtéž, br. 1123/20.

70 Československý svaz měl své sídlo nejdřív v Novém Sadu (1921–1924), potom v Bělehradě (1924–1937), nakonec v Záhřebu (1937–1941). Srov. J. MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, s. 74–88; V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 212–220.

verzitě.⁷¹ Vedle Československého svazu měla zvláště pro slovenskou menšinu velký význam Matice slovenská v Petrovci, která vznikla v srpnu 1932 podle vzoru Matice slovenské, založené na Slovensku v Turčianském Sv. Martině.⁷² Měla několik sekcí v oborech kultury, vědy a umění a vydávala *Národný kalendár*, časopis *Náš život*, od roku 1939 i dětský časopis *Naše slniečko*.⁷³ Podle údajů slovenského ministerstva zahraničních věcí v Bratislavě měla místní oddělení ve všech obcích, v nichž žili Slováci, a čítala asi tisíc členů. Za její vedoucí osobnosti byli považováni předseda Samuel Štarke a redaktor časopisu *Náš život* Michal Topol'ský.⁷⁴ Samuel Štarke jako evangelický biskup v Petrovci, kde se nacházelo i sídlo biskupství, byl současně nejdůležitější osobností církevního života slovenských evangeliků v Jugoslávii.⁷⁵ Vedle role, kterou měla v kulturním životě slovenské menšiny v Jugoslávii, stala se Matice slovenská po březnu 1939 důležitým střediskem kritiky vedené proti Slovenskému státu.

Ačkoliv mezi českými a slovenskými sdruženími vznikal občas nesoulad,⁷⁶ situace se s událostmi v březnu 1939 změnila. Rozpad Československa do jisté míry přiměl Čechy a Slováky semknout řady a postavit se na odpor hrozícímu nebezpečí. Po polovině března 1939 uspořádaly spolky mnoho shromáždění týkajících se kultury a umění bývalého společného státu. Jednalo se o program Československého svazu, který předpokládal větší kulturní aktivitu všech spolků jako pomoc národům bývalého Československa.⁷⁷ Každé významnější místo s českou a slovenskou menšinou, které mělo svůj spolek, se zapojilo rozličnými formami do prezentování československé kultury (divadelní představení, přednášky, prezentace knih, časopisů atd.). Při mítincích se mluvilo o Československu a bratrství mezi Čechy a Slováky, jako např. v srpnu 1939 během valné hromady Matice slovenské v Petrovci nebo

71 Srov. V. ŠRÁMEK, *František Smetánka – předseda Svazu v nejtěžších letech*, in: Přehled kulturních a historických, literárních a školských otázek, č. 29, s. 69–73.

72 Andrej LABÁTH, *Založenie Matice slovenskej v Juhoslávii*, in: Petrovec 1745–1995, Báčsky Petrovec 1995, s. 103–106; *Minulosť dneška. Slovenský kultúrno-umelecký spolok Pavel Jozef Šafárik*, Nový Sad 2000, s. 164; V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 358–366.

73 Srov. SNA, fond: MZV, k. 268, č. 3352/40, Slováci v bývalé Jugoslávii; Národná jednota, 18. 11. 1939, č. 46, s. 3.

74 SNA, fond: MZV, k. 268, č. 3352/40, Slováci v bývalé Jugoslávii.

75 Na rozdíl od drtivě většiny příslušníků slovenské menšiny ve Vojvodině byli Slováci ve Slavonii především katolíci. Srov. SNA, fond MZV, k. 268, č. 3352/40, Slováci v bývalé Jugoslávii.

76 Zajímavý byl přístup českých a slovenských organizací k názvu spolků. Na území Sávské a Přímořské bány vzniklo v letech 1935–1938 několik slovenských spolků, které přijaly na nátlak Československého svazu v Jugoslávii název Československá beseda. Slováci však s tímto názvem nesouhlasili. Srov. J. MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, s. 199.

77 Srov. Jugoslávští Čechoslováci, 4. 5. 1939, č. 18, s. 3.

v únoru 1940 v městečku Crvenka.⁷⁸ Nejčastěji zmiňovanými osobnostmi byli Tomáš Garrigue Masaryk a Milan Rastislav Štefánik. Masarykovi věnovala slovenská menšina několik oslav (např. v září 1939 ve Staré Pazove a v březnu 1940 v Novém Sadu).⁷⁹

Snaha o jednotnou činnost české a slovenské menšiny v Jugoslávii se potvrdila v dubnu 1939 v Bělehradě v jednom z prohlášení Československého svazu o pokračování spolupráce v tradici bývalého společného státu Čechů a Slováků v duchu Masarykových a Štefánikových idejí.⁸⁰ Nic z toho německé diplomaty v Jugoslávii a státní orgány Slovenského státu určitě nepotěšilo. Ačkoliv na další činnost svazu působily mnohdy odlišné názory mezi českými a slovenskými politiky v emigraci, nedošlo na jaře 1939 k jeho rozdělení na českou a slovenskou část. Pravdou však je, že v létě 1939 byly uspořádány poslední větší společné akce české a slovenské minority. Jednalo se o valné hromady Československého svazu v červnu 1939 v Daruvaru a Matice slovenské v srpnu v Petrovci. Podobně jako v dubnu 1939 v Bělehradě potvrdilo se v Daruvaru i v Petrovci, že Češi a Slováci v Jugoslávii chtějí zůstat v jednom svazu a že události v bývalém Československu neměly negativní vliv na jejich vzájemnost.⁸¹ Menší manifestace české a slovenské menšiny, zejména kulturní, se konaly i v následujícím období, ale nezúčastnil se jich tak vysoký počet účastníků jako např. v Daruvaru a Petrovci.⁸²

Vztahy příslušníků české a slovenské menšiny ovlivňovalo i něco důležitějšího. Ačkoliv drtivá většina Čechů a Slováků byla proti Protektorátu a Slovenskému státu, nesoulad mezi představiteli české a slovenské emigrace v Paříži Edvardem Benešem a Milanem Hodžou na konci roku 1939 a v roce 1940 se do jisté míry odrazil i ve vztazích obou národnostních menšin v Jugoslávii. Češi převážně sympatizovali s prezidentem Edvardem Benešem, zatímco u jugoslávských Slováků hrála významnou roli osobnost bývalého československého premiéra Milana Hodži. Sympatie k němu se datovaly ještě do dob Rakouska-Uherska, když v roce 1905, jak už bylo zmíněno, vyhrál poslanecký mandát v okrese Kulpín,⁸³ udržoval styky

78 Národní jednotna, 19. 8. 1939, č. 33, s. 1; Tamtéž, 17. 2. 1940, č. 7, s. 2.

79 Tamtéž, 23. 9. 1939, č. 38, s. 3; Tamtéž, 30. 3. 1940, č. 13, s. 2; Jugoslávští Čechoslováci, 11. 4. 1940, č. 15, s. 3.

80 Srov. Jugoslávští Čechoslováci, 27. 4. 1939, č. 17, s. 1; Národní jednotna, 29. 4. 1939, č. 17, s. 1.

81 Národní jednotna, 10. 6. 1939, č. 23, s. 1; Tamtéž, 19. 8. 1939, č. 33, s. 1; Tamtéž, 26. 8. 1939, č. 34, s. 1; Jugoslávští Čechoslováci, 24. 8. 1939, č. 34, s. 3.

82 Národní jednotna, 30. 3. 1940, č. 13, s. 2; Jugoslávští Čechoslováci, 11. 4. 1940, č. 15, s. 3.

83 Tento okres se po rozpadu Rakouska-Uherska stal součástí Jugoslávie.

s místními Slováky a finančně je podporoval.⁸⁴ Činnost Československého národního výboru v Paříži, od listopadu 1939 představitele československého odboje v zahraničí, byla bez Milana Hodži pro jugoslávské Slováky nesrozumitelná a těžko akceptovatelná.⁸⁵ Když se Hodža se svou organizací – Slovenskou národní radou,⁸⁶ která začala zastupovat zájmy Slováků v emigraci – stal velkým odpůrcem Beneše, zdálo se, že mezi českou a slovenskou menšinou v Jugoslávii zavládne ještě větší zmatek a nedůvěra. Jak česko-slovenské styky v emigraci ovlivňovaly vztahy mezi vedoucími osobnostmi české a slovenské menšiny v Jugoslávii, potvrzují i údaje o konání schůzky v Petrovci v květnu 1940. Zde o své cestě do Paříže referoval Ján Bulík, bělehradský advokát, bývalý první předseda Matice slovenské a následovník politiky Milana Hodži v Jugoslávii. Podle informací, které dostal předseda Československého svazu Smetánka, se na schůzce diskutovalo o činnosti Milana Hodži a jiných slovenských představitelů v Paříži a o úsilí samotného Hodži, aby se definovaly budoucí vztahy mezi Čechy a Slováky.⁸⁷ Pochopitelné je, že jugoslávští Češi a Slováci neměli vliv na činnost vedoucích osobností československé emigrace ve Francii, ale každá nesrovnalost v Paříži se mohla ve vztazích mezi příslušníky české a slovenské menšiny v Jugoslávii odrazit.

* * *

Poměr české a slovenské menšiny k Jugoslávii se bezprostředně před a na začátku druhé světové války prakticky nezměnil. Podobně jako v období před rokem 1939 i po březnu tohoto roku byli příslušníci české a slovenské menšiny především loajálními obyvateli jugoslávského státu. Podle textů v JČ a NJ považovali Češi a Slováci Jugoslávii za svou druhou vlast.⁸⁸ V textech JČ a NJ nebylo žádných negativních komentářů o jugoslávském státu a vládnoucích kruzích, což bylo pochopitelné. Otázkou ale je, jestli by jugoslávské orgány byly k těmto listům v případě problémů tolerantní. Novináři NJ dokonce psali, že jugoslávští Slováci mají štěstí, že žijí „ve

84 Srov. Národní jednotu, 24. 2. 1940, č. 8, s. 2; J. AUERHAN, *Československá větev v Jugoslávii*, s. 108; Antonín TICHÝ, *Směr Bělehrad*, in: *Z počátků odboje 1938–1941*, Praha 1969, s. 433; J. NĚMEČEK, *K slovensko-jugoslávským vztahům 1939–1941*, s. 389.

85 Srov. NA, fond Národní výbor československý ve Francii (NV-Fr), k. 4, č. 624/dův/39, Věc: Z dopisu slovenského přítele z 13. 12. 1939 z Bělehradu.

86 Srov. Jan KUKLÍK – J. NĚMEČEK, *Hodža versus Beneš. Milan Hodža a slovenská otázka v zahraničním odboji za druhé světové války*, Praha 1999, s. 57; J. JABLONICKÝ, *Fragment o historii: výběr z díla 1989–2009*, s. 140.

87 NA, fond Československý ústav zahraniční (ČÚZ I), k. 57, č. 116-V/40, Osijek, 20. 5. 1940.

88 Jugoslávští Čechoslováci, 30. 3. 1939, č. 13, s. 2; Národní jednotu, 1. 4. 1939, č. 13, s. 1.

svobodné naší jugoslávské vlasti“.⁸⁹ Z Jugoslávie totiž mohli veřejně kritizovat Slovenský stát, což na Slovensku možné nebylo.

Do jaké míry toleroval na svém teritoriu jugoslávský stát činnost Čechů a Slováků proti Protektorátu a Slovenskému státu, se dá soudit z některých jiných skutečností. Jugoslávské úřady, zvláště na území Chorvatské bánoviny, psaní listu JČ sledovaly. Podle zpráv, které dostávaly bánské úřady v Záhřebu, psaly tyto noviny neustále o „tragédii Československa“.⁹⁰ O těchto textech věděli i němečtí diplomatictí zástupci v Jugoslávii.⁹¹ Dá se předpokládat, že s články, ve kterých se psalo o významu Československa, nebyli spokojeni. Podobně jako na list JČ stěžovali si tito diplomaté jugoslávskému ministerstvu zahraničních věcí i na noviny NJ. Například v březnu 1940 vadil německému vyslanectví v Bělehradě text z tohoto listu o „Československu v budoucí Evropě“, který představoval přednášky Ing. Pavla Vrbovského v několika místech slovenské menšiny v Srbsku v lednu a únoru 1940.⁹² Německé vyslanectví žádalo ministerstvo zahraničních věcí v Bělehradě, aby jugoslávské státní orgány jakkoliv zabránily psaní o Československu, protože to bylo „v rozporu s aktuálním stavem“, a jakkoliv znemožnily činnost příslušníků české a slovenské menšiny proti Protektorátu Čechy a Morava a Německu.⁹³

Texty z listu *Národní jednota* pozorně sledovalo i vyslanectví Slovenského státu v Bělehradě. Vzhledem k tomu, že NJ psala i během roku 1940, jak tvrdili zaměstnanci tohoto vyslanectví, „velmi nepěkně o vedoucích osobnostech Slovenska, o Slovensku a o Německu“ v duchu „československé ideologie“,⁹⁴ dá se předpokládat, že německé a slovenské stížnosti na tento list neměly většího úspěchu. Na druhou stranu slovenská vláda od jara 1939 zakázala dovoz listu *Národní jednota* z Jugoslávie a jeho distribuci na svém území.⁹⁵ Toto rozhodnutí vyvolalo velkou kritiku redakce NJ.⁹⁶

Zdůrazňování negativního postoje jugoslávských Slováků ke Slovensku a jejich neuznávání tohoto státu slovenské diplomaty v Bělehradě nepotěšilo. Ačkoliv

89 *Národní jednota*, 9. 9. 1939, č. 36, s. 1.

90 HDA, fond Politická situacija (číslo fondu 1363), k. 66, inv. br. 5490, poveljivi broj (pov. br.) 240/1939; HDA, fond 1363, k. 66, inv. br. 5491, pov. br. 521/1939.

91 PAAA, fond Deutsche Gesandtschaft Zagreb (dále jen Zagreb), S. 14, N. 269/39, Záhřeb, 26. 7. 1939.

92 Srov. *Národní jednota*, 27. 1. 1940, č. 4, s. 4; Tamtéž, 10. 2. 1940, č. 6, s. 6.

93 PAAA, fond Belgrad, S. 60/16, bez čísla, Dopis německého vyslanectví Ministerstvu zahraničních věcí v Bělehradě, Bělehrad, 5. 3. 1940.

94 SNA, fond MZV, k. 268, č. 3489/40, Věc: Vztahy mezi Jugoslávií a Slovenskem.

95 *Obzor*, 8. 6. 1939, broj (br.) 129, s. 3.

96 Srov. *Národní jednota*, 20. 5. 1939, č. 20, s. 2.

se snažili ve svých zprávách zasílaných do Bratislavy ukázat, že aktivita slovenské menšiny na jugoslávském území a Matice slovenské v čele se Samuelem Štarkem není příliš důležitá,⁹⁷ slovenským státním orgánům vadila jakákoliv zahraniční činnost proti Slovenskému státu. Už když Jozef Cieker nastoupil v září 1939 do funkce chargé d'affaires slovenského vyslanectví v Bělehradě, poznamenal, že činnost jugoslávských Slováků poškozovala jeho postavení v Jugoslávii a tím i pověst Slovenského státu.⁹⁸ V následujících několika měsících se mu nepodařilo navázat kontakt s představiteli Matice slovenské v Petrovci a aktivitu jugoslávských Slováků omezit. Proto žádal na ministerstvu zahraničních věcí v Bratislavě, aby ze Slovenska byli vysláni spisovatelé a představitelé kulturního a vědeckého života, kteří by nějakým způsobem změnili činnost místních Slováků a negativní náladu vůči Slovenskému státu.⁹⁹ Každý pokus slovenského vyslanectví však skončil neúspěchem.

Existovali ovšem současně i jugoslávští Slováci, možná jich bylo víc než jen několik stovek, kteří vznik Slovenského státu podpořili.¹⁰⁰ Podle údajů slovenského vyslanectví v Bělehradě a ministerstva zahraničních věcí v Bratislavě proti činnosti Matice slovenské v Petrovci byli Slováci v městech Stará Pazova a Ljuba. Stará Pazova měla asi 7000 a Ljuba asi 250 Slováků. Někteří z těchto Slováků byli ve svém prostředí i mezi příslušníky slovenské menšiny v Jugoslávii velmi známí, jako evangelický farář a spisovatel Vladimír Hurban Vladimírov.¹⁰¹ Jednu dobu byl místopředsedou Matice slovenské a považoval se za člověka, který sympatizuje se Slovenským státem.¹⁰² Dá se jen předpokládat, že Hurban Vladimírov a lidé z jeho prostře-

97 Srov. SNA, fond MZV, k. 277, č. 754/1940, Věc: Slováci v Jugoslávii – politický poměr k Slovenskému státu.

98 SNA, fond MZV, k. 265, zpráva 1; Tamtéž, k. 265, č. 180/39, Celková zpráva politická.

99 Tamtéž, k. 179, č. 21198/39, Věc: Kulturní propaganda v Jugoslávii, Bělehrad, 6. 12. 1939; Tamtéž, k. 277, č. 754/1940, Věc: Slováci v Jugoslávii – politický poměr k Slovenskému státu.

100 Srov. Tamtéž, k. 143, č. 2284/40; Tamtéž, k. 268, č. 3352/40, Slováci v bývalé Jugoslávii; Tamtéž, k. 277, č. 3658/40, Věc: Slováci v Jugoslávii. Návštěva u evangelického faráře a spisovatele Vladimíra Hurbana Vladimírova.

101 Vladimír Hurban Vladimírov působil v Staré Pazove jako evangelický farář a spisovatel. Považoval se za spisovatele realizmu a zvláště expresionizmu. Napsal větší počet dramát, veseloher, povídek a novel. Mezi jeho nejznámější dramata patří: *Záveje* (1912), *Milica Nikoličová* (1922), *Zem* (1926) a *Zámka škrípí* (1941). Napsal také libreta pro operety: *Pekná, nová, malovaná kolíska* (1923) a *Nápitok lásky* (1927). Texty o slovenském jazyce publikoval v časopisu *Náš život* i v novinách *Národná jednota*. Po druhé světové válce se objevovala jeho dramata na scénách menších jugoslávských divadel. Srov. *Vladimír Hurban Vladimírov, tvorca modernej slovenské drámy, zborník prác zo sympózia v Novom Sade, 28. septembra 1984: usporiadaného pri príležitosti storočnice narodenia autora*, Nový Sad 1988, s. 6–16, 25, 78–101, 174–189, 199–203.

102 Srov. M. JARINKOVIČ, *Slovensko a Juhooslávia v rokoch II. svetovej vojny*, s. 21; V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 362.

dí, kteří tvořili menší počet příslušníků slovenské menšiny, nemohli ovlivnit většinu jugoslávských Slováků a změnit negativní náladu vůči Slovenskému státu.

* * *

Drtivá většina české a slovenské menšiny v Jugoslávii ctíla tradici bývalého Československa, a jak už bylo zdůrazněno, s bývalým společným státem se identifikovala. Styky, které měli se svými krajany v Československu, udržovali v celém meziválečném období navzdory tomu, že určitý počet příslušníků české a slovenské menšiny se narodil v Jugoslávii a mohl tento stát považovat za svou vlast. Příslušníci české menšiny viděli v Protektorátu okupované území svého původu. Na druhou stranu jugoslávští Slováci vedle faktu, že také ztráceli svou původní vlast, nechtěli akceptovat slovenský režim kvůli jeho blízké spolupráci s nacistickým Německem a nesouhlasili s velkým německým vlivem na Slovensku. Dokonce, i kdyby autonomie Slovenska byla pro tyto Slováky akceptovatelná,¹⁰³ nechtěli se smířit s aktivitou slovenské vlády proti evangelíkům. Proto majorita Slováků v Jugoslávii, tradičně vychovaných v evangelismu, ostře kritizovala režim na Slovensku.¹⁰⁴

Zda měla i nadále majorita příslušníků české a slovenské menšiny negativní postoj ke vztahu Německa k Protektorátu a k existenci Slovenského státu, ukázaly události s československými uprchlíky v Jugoslávii. Po okupaci Polska v září 1939 existovala prakticky jen jedna možnost jak z Protektorátu a ze Slovenska uprchnout. Byla to cesta přes Maďarsko a Rumunsko do Jugoslávie, odtud dál na Blízký východ. Hlavním cílem emigrantů byla Francie.¹⁰⁵ Přesný počet emigrantů, kteří procházeli Jugoslávií od září 1939, je těžké zjistit, ale podle údajů, jež měly československé orgány v Londýně na základě informací bývalého československého vyslance v Bělehradě Jaroslava Lípy k dispozici, se jednalo o víc než 2100 lidí.¹⁰⁶ Jejich

103 Např. redakce listu *Národní jednotá* podporovala autonomii Slovenska v říjnu 1938. V polovině března 1939 *Národní jednotá* uvedla, že se v říjnu 1938 věřilo, aby se mohly zlepšit vztahy mezi Čechy a Slováky se vznikem autonomie Slovenska. Srov. *Národní jednotá*, 18. 3. 1939, č. 11, s. 1. Srov. V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 345, 377.

104 Srov. *Národní jednotá*, 25. 5. 1940, č. 21, s. 2; Evanjelický hlásník, duben 1939, č. 4, s. 50–53; Tamtéž, listopad 1939, č. 11, s. 167–169; Tamtéž, únor 1940, č. 2, s. 31; Nádej, květen 1939, č. 5, s. 2–3.

105 Srov. Milan SOVILJ, *Československá emigrace v Jugoslávii na začátku druhé světové války*, in: Norbert Kmeť – Marek Syrný a kol., *Odvaľujem balvan. Pocta historickému remeslu Jozefa Jablonického*, Bratislava – Banská Bystrica 2013, s. 28–48.

106 Vojenský historický archiv, Praha (dále jen VHA), fond Ministerstvo národní obrany-Londýn 1940–1946 (MNO-L), inventární číslo 26, fascikl 23, k. 12 (26/23/12), č. 1706/1940, Věc:

cesta do Jugoslávie nebyla snadná a samotný pobyt v Bělehradě a v Záhřebu velmi skromný. Ačkoliv se příslušníci české a slovenské menšiny v Jugoslávii nepodíleli na organizaci dalšího přesunu československých uprchlíků z Jugoslávie na Blízký východ,¹⁰⁷ jejich pomoc emigrantům při pobytu v Bělehradě, Záhřebu a jiných místech byla moc důležitá. Československým uprchlíkům poskytnul velkou pomoc Československý svaz se svým předsedou Smetáňkou. Finanční starost o ně přebírala jednak podpůrná organizace Udruženje za slovenske emigrante (Sdružení pro slovanské emigranty),¹⁰⁸ jednak o ně pečovali příslušníci československé kolonie a také mnohé instituce – jako např. českoslovenští ředitelé průmyslových závodů v Jugoslávii (cukrovarů, textilek, Baťových podniků v Borovu ad.).¹⁰⁹

Pomoc pro československé uprchlíky, kteří odcházeli do emigrace především s cílem bojovat proti nacismu ve formujícím se československém zahraničním vojsku, mohla postavení české a slovenské menšiny v Jugoslávii ohrozit. Navzdory těmto skutečnostem přítomnost svých krajanů na jugoslávském území akceptovali a rádi jim pomáhali. Vedle potřeby pomoci někomu, kdo přicházel jako uprchlík do jejich prostředí, se tu projevoval i pocit sounáležitosti k národům sdílejícím stejný osud.

Příchod a kratší pobyty československých emigrantů v Jugoslávii však nezůstaly nepovšimnuty německými a slovenskými diplomaty. Německo nepohlíželo klidně na růst počtu emigrantů z území bývalého Československa ani na jednotlivce či organizace v Jugoslávii, které uprchlíkům pomáhaly. Německé vyslanectví

Dobrovolníci do československé armády. Kopie stejného hlášení Jaroslava Lípy ze září 1940 o transportech československých emigrantů z Bělehradu na Blízký východ se nachází i v Národním archivu v Praze. Srov. NA, fond Ministerstvo financí Londýn (MF-L), k. 120, č. 1706/40, Věc: Dobrovolníci do československé armády.

107 To byl úkol pracovníků bývalého vyslanectví Československa v čele s J. Lipou a od počátku roku 1940 i československé vojenské skupiny v čele s podplukovníkem Františkem Hiekem, která časem nabývala významu, aby na jaře 1940 nejdůležitější úkoly organizace transportů emigrantů z Jugoslávie úplně převzala. Srov. František HIEKE-STOJ, *Mé vzpomínky z druhé světové války*, *Historie a vojenství* 47, 1968, č. 4, s. 592–593; A. TICHÝ, *Směr Bělehrad*, s. 414–415; Miroslav TEJCHMAN, *Československo-jugoslávské vztahy v letech druhé světové války*, in: *Slovanské historické studie* 14, Praha 1984, s. 87; TÝŽ, *Iniciativy čs. vojenské zahraniční služby na Balkáně v letech 1939–1941*, in: Zlatica Zudová-Lešková – Petr Hofman (eds.), *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945*, Praha 2008, s. 168–169.

108 Tato organizace byla založena v červnu 1939 v Bělehradě jako sdružení, které mělo pomáhat každému emigrantovi ze slovanských zemí v Jugoslávii. Srov. *Obzor*, 11. 6. 1939, br. 131, s. 3.

109 Srov. NA, fond ČÚZ I, k. 57, č. 190/40, Záhřeb, 19. 1. 1940; Tamtéž, k. 57, č. 832/40, Záhřeb, 26. 3. 1940; Tamtéž, k. 57, č. 1179/40, Záhřeb, 20. 4. 1940; Toman BROD, *Cesty československých uprchlíků přes Balkán v letech 1939–1940*, in: *Československo a Juhoslávia. Z dejín československo-juhoslovanských vzťahov*, Bratislava 1968, s. 402–403.

v Bělehradě a německé konzuláty v Záhřebu, Lublani, Sarajevu a Splitu o aktivitách československých emigrantů v Jugoslávii a o pomoci československé kolonie uprchlíků věděly. Povědomá byla některá jména lidí z Československého svazu v Záhřebu, jako byli předseda Smetánka či tajemník Stanislav Veselý.¹¹⁰ Němečtí diplomaté také věděli, že francouzští diplomaté v Jugoslávii spolupracují s československými emigranty.¹¹¹ Dá se tedy předpokládat, že i aktivita Československého svazu při zajištění určitého počtu francouzských víz pro československé emigranty od generálního konzulátu Francie v Záhřebu jim nebyla neznámá.¹¹²

O aktivitách slovenské menšiny v akcích při pomoci uprchlíků na jugoslávském území vědělo i slovenské vyslanectví v Bělehradě. Slovenským diplomatům byla známa jména, místa a způsob pomoci především menším skupinkám slovenských emigrantů. Vedle Matice slovenské a Petrovce, které už dlouho byly slovenskému vyslanectví „trnem v oku“, byl tentokrát označen za důležitou spojku slovenských emigrantů při jejich pobytu v Bělehradě už zmíněný Ján Bulík.¹¹³ Zvláště negativně hodnotilo slovenské vyslanectví v několika případech aktivitu jugoslávských Slováků, která mohla, jak tvrdilo, velice poškozovat jugoslávsko-slovenské styky.¹¹⁴

Jugoslávské vládnoucí kruhy nepodnikaly nic proti české a slovenské menšině, aby omezily nebo úplně zakázaly činnost menšinových spolků. Alespoň ne do léta 1940, kdy jugoslávské území opustil poslední větší transport československých uprchlíků.¹¹⁵ Ačkoliv Jugoslávie i nadále byla ve druhé světové válce neutrálním státem, několik případů dokládá, že se její postoj k české a slovenské menšině do jisté míry změnil. Obrat byl odrazem obtížné mezinárodní situace v létě 1940

110 Srov. PAAA, fond Belgrad, S. 60/16, N. 3, Bělehrad, 1. 12. 1939; Tamtéž, S. 60/16, N. 6, Dopis německého generálního konzulátu v Záhřebu pro vyslanectví v Bělehradě, Záhřeb, 10. 4. 1940.

111 Srov. Tamtéž, S. 60/16, bez čísla, Věc: Získávání členů pro československou armádu, Sarajevo, 19. 9. 1939; Tamtéž, S. 60/16, N. 3496, Bělehrad, 30. 10. 1939.

112 Srov. NA, fond ČÚZ I, k. 57, č. 222/40, Záhřeb, 26. 1. 1940; Tamtéž, k. 57, č. 229/40, Záhřeb, 26. 1. 1940; Tamtéž, k. 57, č. 243/40, Záhřeb, 27. 1. 1940; Tamtéž, k. 57, č. 257/40, Záhřeb, 29. 1. 1940; Tamtéž, k. 57, č. 258/40, Záhřeb, 29. 1. 1940; Tamtéž, k. 57, bez čísla, Záhřeb, 24. 2. 1940.

113 SNA, fond MZV, k. 268, č. 3489/40, Věc: Vztahy mezi Jugoslávií a Slovenskem. Srov. článek J. Jablonického o J. Bulíkovi: J. JABLONICKÝ, *Fragment o histórii: výber z diela 1989–2009*, s. 143–147.

114 SNA, fond MZV, k. 268, č. 3489/40, Věc: Vztahy mezi Jugoslávií a Slovenskem; Tamtéž, k. 265, č. 180/39, Celková zpráva politická; Tamtéž, k. 265, č. 4492, Věc: Slováci v Jugoslávii.

115 Po červnu 1940 v Jugoslávii zůstal menší počet československých emigrantů, kteří postupně opustili jugoslávské území buď do konce roku 1940, nebo do dubna 1941.

v souvislosti s vojenským zhroucením Francie a postupně sílícím německým vlivem na Balkáně.

První známky změny jugoslávského postoje k české a slovenské menšině představovalo omezení činnosti menšinových spolků. Československý svaz zažil těžkou ránu v důsledku zatčení svého tajemníka Veselého ještě se dvěma československými občany jugoslávskou policií na začátku srpna 1940. Obvinění byli ze spolupráce s československou vojenskou diverzní skupinou majora Hájíčka,¹¹⁶ která s podporou britské rozvědky připravovala sabotáže proti německým vlakovým transportům surovin projíždějícím Jugoslávií do Německa. Skutečná účast Veselého v sabotážních akcích se podle archivních pramenů a vzpomínek současníků těchto události těžko mohla dokázat,¹¹⁷ ale také se nedá posoudit, jestli jeho zatčení bylo náhodné, nebo ne. Zvláštní též je, že německé vyslanectví v Bělehradě o aktivitách Veselého v Československém svazu vědělo už dlouho.¹¹⁸ I přes československé intervence u prince regenta Pavla Karadjordjeviće a předsedy vlády Dragiši Cvetkoviće byli zatčení vydáni gestapu, odvezeni 8. srpna 1940 do Německa a 30. června 1942 v Oranienburgu popraveni.¹¹⁹

Po zatčení Veselého a odchodu předsedy Smetánky do zahraničí prodělala činnost svazu velkou změnu. Ačkoliv spolky a jednotlivé odbory trvaly i nadále, svaz už neexistoval. Jeho rozpuštění přivítaly německé protektorátní orgány.¹²⁰ Ani

116 Major Jaroslav Hájíček nejdříve vedl vojenskou skupinu, která se začala formovat od počátku roku 1940 v Bělehradě. Jeho nástupce byl podplukovník František Hieke. Později major Hájíček spolupracoval s britskou rozvědkou v přípravě různých sabotážních akcí proti německým vlakovým transportům na jugoslávském území. Srov. Archiv bezpečnostních složek, Praha (ABS), fond Hlavní správa vojenské kontrarozvědky (číslo fondu 302), signatura: 302–94–1, Zpráva o výsledku plk. gšt. v. v. Jaroslava Hájíčka (4. 4. 1950); F. HIEKE-STOJ, *Mé vzpomínky z druhé světové války*, s. 595–596.

117 Srov. F. HIEKE-STOJ, *Mé vzpomínky z druhé světové války*, s. 595–596; ABS, sign. 302–73–7, Protokol s Františkem Hiekem, plk. pěch. v. v. (28. 11. 1949); NA, fond: Předsednictvo ministerské rady Londýn (PMR-L), k. 69, č. 151/dův/40, Věc: Zpráva z Balkánu, 28. 8. 1940. Stejně prameny jako v Národním archivu se nacházejí v Archivu ministerstva zahraničních věcí v Praze: Archiv Ministerstva zahraničních věcí, Praha (AMZV), fond Londýnský archiv – obyčejné 1939–1945 (LA-o), k. 107, č. 919/40.

118 Srov. PAAA, fond Belgrad, S. 60/16, N. 3, Bělehrad, 1. 12. 1939; Tamtéž, S. 60/16, N. 6, Dopis německého generálního konzulátu v Záhřebu pro vyslanectví v Bělehradě, Záhřeb, 10. 4. 1940.

119 Srov. F. HIEKE-STOJ, *Mé vzpomínky z druhé světové války*, s. 596; M. TEJCHMAN, *Československo-jugoslávské vztahy v letech druhé světové války*, s. 89; TÝŽ, *Iniciativy čs. vojenské zahraniční služby na Balkáně v letech 1939–1941*, s. 170; J. NĚMEČEK, *K slovensko-jugoslávským vztahům 1939–1941*, s. 390–391.

120 PAAA, fond R, S. 103709, N. 3202, Dopis říšského protektora v Praze Ministerstvu zahraničních věcí v Berlíně, Praha 13. 9. 1940.

název tiskového orgánu svazu *Jugoslávští Čechoslováci* neodpovídal aktuální době. Na konci srpna 1940 změnil list jméno na *Naše noviny*.¹²¹ Ve svém prakticky prvním čísle redakce listu *Naše noviny*, která byla stejná jako pro list JČ, zdůraznila, že „náš program snad bude skromnější“ a že „Naše noviny půjdou směrem, který je dán dnešní dobou“, ale také, že „musíme zachovat svůj jazyk, svoji národnost.“¹²² Na rozdíl od dubna 1939, když redakce JČ psala Čechům, kteří měli státní občanství Československa, že se nesmí stydět za svůj jazyk a že mohou volně psát česky německému generálnímu konzulátu v Záhřebu, se v září 1940 něco takového nezmiňovalo. Tentokrát se těmito lidem doporučovalo, aby si opatřili platný německý pas, který byl potřebný i kvůli povolování pobytu a práce jugoslávskými úřady.¹²³

Jisté změny zažili ve své politické činnosti i jugoslávští Slováci. Slovenský chargé d'affaires Cieker poznamenal, že katastrofa Francie přinesla velké zklamání do života slovenské menšiny, která i nadále vystupovala proti Slovenskému státu. Jak tvrdil Cieker v červenci 1940, s událostmi ve Francii i „čechoslovakismus“ v Jugoslávii u slovenské menšiny „umírá“.¹²⁴

Konání valné hromady Matice slovenské v srpnu 1940 proběhlo podle listu *Národná jednota* poprvé ve velmi skromných podmínkách, bez většího počtu členů a bez jakýchkoli oslav.¹²⁵ Na takový stav působily jugoslávské orgány, které Matici slovenské zakázaly, jak tvrdil J. Cieker ve své zprávě zaslané do Bratislavy, jakoukoliv politickou činnost. Byla jí dovolena jen „administrativní práce“.¹²⁶ Omezení její činnosti představitele slovenské menšiny určitě nepotěšilo. Tlak jugoslávských orgánů na ni ale nekomentovali. Jen noviny NJ stručně napsaly, že to „není potřeba vysvětlovat“.¹²⁷

Změna jugoslávského postoje k českým a slovenským spolkům je zřejmá i z několika dalších rozhodnutí jugoslávských úřadů o požadavcích několika organizací. Na začátku října 1940 byla zamítnuta žádost České matice školské o založení nového spolku. Jeden z důvodů představovala nespokojenost vedení České matice školské s německou okupací českého území. Dalším důvodem byla „aktuální

121 *Naše noviny*, 22. 8. 1940, č. 1 (34), s. 5. Srov. J. MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, s. 86; V. DU-
GAČKI, *Svoj svome*, s. 196.

122 Srov. *Naše noviny*, 22. 8. 1940, č. 1 (34), s. 5.

123 Tamtéž, 19. 9. 1940, č. 5, s. 1.

124 SNA, fond MZV, k. 277, č. 2573/1940, Věc: Slováci v Jugoslávii – změna politické nálady.

125 *Národná jednota*, 17. 8. 1940, č. 33, s. 1.

126 SNA, fond MZV, k. 277, č. 2995/1940, Věc: Slováci v Jugoslávii. Valná hromada Matice sloven-
ské v Jugoslávii.

127 *Národná jednota*, 17. 8. 1940, č. 33, s. 1.

politická situace“.¹²⁸ Dalo by se předpokládat, že jugoslávské úřady byly pod velkým německým tlakem, aby konečně jakkoliv zabránily činnosti české a slovenské menšiny proti Protektorátu, Slovenskému státu a Německu.

Obě menšiny vyjádřily především negativní postoj k Protektorátu Čechy a Morava a Slovenskému státu. Důležité je zdůraznit, že většina Čechů a Slováků, ačkoliv byli jugoslávskými občany, se snažila zachovat tradice společné republiky, která už neexistovala. Předpoklady slovenského chargé d'affaires Ciekera, že věrnost idejím Československa brzy zmizí, neodpovídaly skutečnosti, neboť přes mnohé rozdílné názory byli „menšinoví“ Češi a Slováci v pohledu na vznik Protektorátu a Slovenského státu jednotní. V lednu 1941 považoval dokonce Cieker tyto Slováky, kteří i nadále vystupovali proti Slovenskému státu a hájili Československo, za „poslední mohykány čechoslovakismu“.¹²⁹ Teprve začátkem dubna 1941, když byl jugoslávský stát ohrožen německým hrozbami a posléze i útokem, došlo v životě příslušníků české a slovenské menšiny k velkým změnám. Začátek druhé světové války na jugoslávském území přímo působil na další činnost Matice slovenské, zbytek českých a slovenských spolků, škol a vůbec na každodenní život české a slovenské menšiny. V dubnu a v květnu 1941 prakticky zmizely poslední důležitější stopy českých a slovenských menšinových organizací a jakéhokoli menšinového života.¹³⁰

Každé další zmiňování národní identity záviselo na politických okolnostech na území už bývalého Království Jugoslávie. Tuto skutečnost nejlépe ilustruje případ redakce listu *Naše noviny*. Po státním převratu v noci z 26. na 27. března 1941, pádu vlády Dragiši Cvetkoviće a příchodu mladého Petra II. Karadjordjeviće na místo krále jugoslávského státu redakce tohoto listu blahopřála novému jugoslávskému vládci a zdůraznila, že věrnost Čechů v Jugoslávii patří této zemi.¹³¹ Asi o dvacet dní později, když v krátké „dubnové“ válce Jugoslávie před silnější armádou Německa a jejím spojencem kapitulovala, podpořila redakce vznik Nezávislého chorvatského státu (NDH) a blahopřála chorvatskému národu svobodu a samostatnost, které se mu dostalo, jak se uvádělo, „pod vedením geniálního jeho vůdce Poglavníka Dra Ante Paveliće“.¹³² Na rozdíl od začátku dubna 1941, když se tvrdilo, že věrnost příslušníků české menšiny vždy patřila Jugoslávii, tentokrát se

128 HDA, fond 1353, k. 33, inv. br. 2305, Spolek „Česká matice školská“ (září až říjen 1940).

129 SNA, fond MZV, k. 265, č. 4492, Věc: Slováci v Jugoslávii. Srov. M. JARINKOVIČ, *Slovensko a Juhoslávia v rokoch II. svetovej vojny*, s. 21.

130 Srov. *Pamätnica: 50 rokov slovenského gymnázia v Petrovci*, s. 77–78; J. MATUŠEK, *Češi v Chorvatsku*, s. 87; *Minulosť dneška. Slovenský kultúrno-umelecký spolok Pavel Jozef Šafárik*, s. 167–168.

131 *Naše noviny*, 3. 4. 1941, č. 14, s. 1.

132 Tamtéž, 24. 4. 1941, č. 15, s. 1. Srov. V. DUGAČKI, *Svoj svome*, s. 197–198.

psalo, že jsou Češi na území NDH jako doma a že jsou „s chorvatským národem spojeni v dobrém i zlém“. Tvrzení redakce listu *Naše noviny*, že Češi žijící na bývalém jugoslávském území, akceptovali utvoření NDH s uspokojením a nadšením,¹³³ by těžko odpovídalo skutečnosti. V každém případě další vývoj událostí se ubíral jiným směrem, než jak si přála redakce listu *Naše noviny*: Klidné období s formováním NDH nepřišlo.

133 Tamtéž.

SUMMARY

The life of the Czech and Slovak minorities in Yugoslavia often influenced the question of their identity. This complex problem was connected to the environment from which the Czechs and Slovaks hailed, with the families they lived with, and with events taking place around them that they were not able to influence in any way. In the interwar period a decrease in national consciousness was noted in part of the Czech minority population, whereas members of the Slovak minority, particularly Slovak Evangelists, held on to their national identity. The question of state citizenship, identity and relations to their original homeland, but also to the Yugoslav state where the Czechs and Slovaks were living took on a different meaning after the events in the middle of March in 1939. Even through the overwhelming majority of Slovaks and a certain number of Czechs had Yugoslav citizenship, Slovaks and Czechs living in Yugoslavia did not agree with the formation of a Slovak state and the Protectorate of Bohemia and Moravia. Within the new “state system” members of the Czech minority saw the Protectorate as an occupied territory that had once been their homeland. Yugoslav Slovaks also, besides the fact that they had lost their original homeland, did not want to accept the Slovak regime due to its close cooperation with Nazi Germany and they did not agree with the strong German influence upon Slovakia. Nor could the majority of Slovaks in Yugoslavia, who had been traditionally raised with Evangelism, reconcile themselves with the activities being taken by the Slovak government against Evangelists in Slovakia. Nearly everything that was associated with Czechoslovakia was used to emphasize the importance of the former state and national identity. It could be said that the majority of members of the Czech and Slovak minorities identified with the former state and its fate. German and Slovak diplomatic representatives knew about articles in the newspapers of the Czech and Slovak minorities that criticized the abolition of Czechoslovakia and the formation of the Slovak state and the Protectorate, as well as about aid for the Czechoslovak refugees who were passing through Yugoslavia in the years 1939–1941. Yugoslavia’s rulers did not do anything against the Czech and Slovak minorities, nor did they limit or forbid activities by minority associations – at least not until the summer of 1940. The reversal came about as a result of the difficult international situation that summer in connection with the military defeat of France and the gradually strengthening German influence in the Balkans. The beginning of the Second World War in Yugoslav territory in April 1941 directly affected the further activities of Czech and Slovak associations, schools, and also the everyday life of the Czech and Slovak minorities in general.

STUDIE

Plán z let 1946–1947 na usídlení židovských
uprchlíků z Polska v Československu¹

JIŘÍ FRIEDL

*Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i., pobočka Brno***The Plan from the Years 1946–1947 for Settling Jewish Refugees from Poland in Czechoslovakia**

Czechoslovakia played the role of a transit country in the migrations of European populations in the Second World War. In particular, transports with the repatriated Polish citizens who made up the largest group of the so-called displaced persons were passing through this territory. The change in the geopolitical situation in Central and Eastern Europe naturally had the effect that a great many Polish citizens also fled to the West through Czechoslovakia. Jews also illegally or semi-legally departed from Poland, usually heading for Palestine with the help of Zionist organizations. However, they often remained in camps for displaced persons, usually in the American occupation zone. Only a few of them made it to Palestine, and those who went, did so in secret. The overflowing camps were a significant burden on the American occupation authority, which is why a plan was developed to settle at least some of the refugees in Czechoslovakia. This article analyzes this sub-

1 Studie vznikla s podporou na dlouhodobý koncepční rozvoj výzkumné organizace RVO: 67985963. Rád bych na tomto místě poděkoval Robertu Rozettovi (Yad Vashem) a Shacharu Beerovi (American Jewish Joint Distribution Committee Archives) za pomoc při výzkumu.

ject, which had previously only been superficially documented, on the basis of close study of Czech sources as well as documents from the American Jewish Joint Distribution Committee.

Key words: Czechoslovakia, Poland, Sudetenland, Jewish refugees, Displaced persons

Československo vzhledem ke své poloze představovalo těsně po druhé světové válce důležitou tranzitní oblast v rámci tehdejších migrací v Evropě. Válečný konflikt způsobil, že mnoho obyvatel se v důsledku nacistických represí a válečných událostí ocitlo daleko od svých domovů. Nyní je čekala cesta zpět do vlasti – repatriace. Vzhledem k vysokým počtům takto postižených (tzv. přemístěných osob – anglicky Displaced Persons, zkráceně DP) se z organizačního hlediska nejednalo o jednoduchý úkol. A tak se státy antihitlerovské koalice snažili na něj ještě během války připravit. Značné procento mezi přemístěnými osobami představovali občané Polska. Mnohé z nich nacisté vyvezli do Německa (vězni, nucené nasazení), kde je využívali jako levnou pracovní sílu, část tvořili i zajatci ze září 1939 a z varšavského povstání. Je nutné připočíst i příslušníky polské armády na Západě. Čilý ruch repatričních transportů započal prakticky vzápětí po osvobození českých zemí v květnu 1945.² Přemístěné osoby byly v okupačních zónách soustřeďovány do speciálních táborů, z nichž pak odjížděly organizovanými vlakovými transporty. Část repatriantů ovšem nechtěla čekat a domů se vypravila na vlastní pěst.

Přes Československo však směřovaly i repatriční vlaky z Polska, odkud se vraceli obyvatelé jiných evropských zemí – nejčastěji bývalí vězni koncentračních táborů. Zároveň začínala být patrná i migrace polských občanů z jejich vlasti do západní Evropy. Mezi hlavní příčiny tohoto pohybu bezpochyby patřila změna v geopolitické situaci ve středovýchodní Evropě. Poválečné Polsko ovládli už v roce 1944 komunisté, přičemž většina Poláků a zvláště příslušníků bývalého prolondýnského odboje s novým režimem nesouhlasila (nemálo jich za války zakusilo na

2 K počátkům československo-polské spolupráce v oblasti repatriace srov. Jiří FRIEDL, *Počátky spolupráce Československa a Polska při repatriaci svých občanů po druhé světové válce (do uzavření repatriční smlouvy)*, Slovánský přehled 99, 2013, č. 3–4, s. 297–321. Srov. též Jaroslav VACULÍK, *Poválečná repatriace československých tzv. přemístěných osob (Displaced Persons)*, Brno 2004. Z polských prací věnovaných repatriaci polských občanů srov. zejména: Krystyna KERSTEN, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej (Studium historyczne)*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1974; Janusz WRÓBEL, *Na rozdrożu historii. Repatriacja obywateli polskich z Zachodu w latach 1945–1949*, Łódź 2009.

vlastní kůži sovětské represe). Bezpečnostní složky s pomocí NKVD (Narodnyj komissariat vnutrennych děl – lidový komisariát vnitra) potíraly zbytky podzemního hnutí, které odmítalo ukončit činnost a chtělo bojovat proti novému okupantovi – Sovětům. Někteří členové odbojových složek se dokonce ještě před koncem války rozhodli raději opustit polské území a německým týlem se jim podařilo dostat k Američanům (to byl případ Svatokřížské brigády Národních ozbrojených sil – polsky Brygada Świętokrzyska Narodowych Sił Zbrojnych – která po jistou dobu našla útočiště v západních Čechách)³ nebo se tak snažili učinit po válce (jako příklad je možné uvést případ oddílu Domácí armády – Armia Krajowa – poručíka Tadeusze Kuncewicze dostat se přes severní Čechy do americké zóny⁴). Polské občany k opuštění země bezesporu motivovala i neutěšená hospodářská situace a naděje na lepší život na Západě, kde navíc mohli mít i příbuzné či známé (nuceně nasazení, vězni či příslušníci polské armády na Západě, kteří repatriaci odmítli). V českých zemích, odkud vedla nejkratší cesta do americké zóny, navíc fungovala i tajná převaděčská síť usnadňující přechod na Západ.⁵

Jinou významnou skupinu polských občanů, kteří přes Československo utíkali z Polska, představovali Židé. Směřovali jednak do západních zemí a jednak do Palestiny, kam jim pomáhaly se dostat sionistické organizace. Jejich příliv do Československa výrazně vzrostl v létě 1946. Vzápětí se zrodil plán usídlit část židovských uprchlíků v Československu, a to alespoň na přechodnou dobu. Aby byla lépe patrná geneze tohoto záměru, jemuž historiografie dosud nevěnovala větší po-

3 Srov. zejména: Czesław BRZOZA, *Od Miechowa do Coburga. Brygada Świętokrzyska Narodowych Sił Zbrojnych w marszu na zachód*, Pamięć i Sprawiedliwość, 2004, č. 1 (5), s. 221–274; Jiří FRIEDL, *Svatokřížská brigáda NSZ v Československu – blášení čs. styčného důstojníka (červen – červenec 1945)*, Slovanský přehled 91, 2005, č. 2, s. 267–286; Jan ŽARYN, „*Taniec na linie, nad przepaścią*“. Organizacja Polska na wychodźstwie i jej łączność z krajem w latach 1945–1955, Warszawa 2011, s. 45–56.

4 K tomuto případu srov. zejména Jiří BÍLEK, *Vojenské aspekty čs.-polského sporu o Těšínsko v roce 1945 (od ozbrojených zámýslů k politickému řešení)*, Historie a vojenství 49, 2000, č. 2, s. 244–245. Zde se na základě českých archivních pramenů uvádí, že podle vyšetřování měla Kuncewiczova jednotka namířeno k Svatokřížské brigádě. S tím nesouhlasí Rafal WNUK, „*Niechciani goście*“ z innej perspektywy, Mówią Wieki, 2004, č. 8, s. 54–57.

5 Podrobněji Jiří PLACHÝ, *Tajné přepážky polského podzemí v Československu 1945*, Historie a vojenství 60, 2011, č. 3, s. 65–68. Polákům při jejich cestě na Západ pomáhala (samozřejmě bez vědomí oficiálních polských kruhů) i plzeňská pobočka polské repatriční mise v Praze. Polské vyslanectví časem s podezřením sledovalo práci plzeňské pobočky a 29. 11. 1945 vyslalo vedoucího svého repatričního referátu Jana Wiśniewského, aby prozkoumal situaci. Ten však v kanceláři zastihl pouze jednu úřednici. Většina pracovníků utekla do americké okupační zóny v Německu. Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Warszawa (AMSZ), Biuro do Spraw Repatriacji, wiązka 2, tezcka 38, zpráva Wiśniewského ze dne 30. 11. 1945.

zornost,⁶ je nutné ve stručnosti přiblížit základní fakta o polské židovské emigraci během prvních let po druhé světové válce a úloze Československa v ní.

Z původně několikamilionové skupiny Židů žijících v předválečném Polsku jich holocaust přežil jen zlomek.⁷ Příčin, proč se rozhodovali opustit Polsko, bylo několik. Na prvním místě to byly bezpochyby důvody psychologické. Pro Židy, již beztak fyzicky i duševně vyčerpané přestálými útrapami, bylo velmi těžké se vyrovnat se ztrátou nejbližších a zprerháním sociálních vazeb. Nezřídka se stávalo, že z početné rodiny zůstal na živu jen jeden její člen. Polsko bylo pro přeživší Židy veskrze jedním velkým hřbitovem, a tedy místem neobyčejného utrpení, kde pochopitelně nebylo snadné žít.⁸ Mnozí vyčítali Polákům, že se nedostatečně snažili zabránit nacistům fyzické likvidaci svých spoluobytel a že holocaustu využili i ke zmocnění se židovského majetku. Antisemitismus přítomný v polské společnosti před válkou holocaust nezmírnil a naopak jej do určité míry ještě posílil. V důsledku toho Židé pocitovali, že jsou i nadále v Polsku vnímáni jako cizí a nevítaný element. Tehdejší silně rozšířená chiméra židokomuny často vedla ke zjednodušenému pohledu, že všichni Židé jsou komunisty. Napětí mezi oběma etniky proto po válce zůstávalo značné a dokázalo bohužel přerůst i ve fyzické násilí vůči Židům: od jednotlivých případů až po pogromy v Krakově v srpnu 1945 nebo v Kielcích 4. července 1946. A právě takové události (nebo jiné projevy antisemitismu) se stá-

6 V literatuře se lze setkat pouze se zmínkami o existenci tohoto plánu s tím, že nebyl nakonec realizován. Yehuda BAUER, *Flight and Rescue: Brichab*, New York 1970, s. 252–253; TÝŽ, *Out of the Ashes. The Impact of American Jews on Post-Holocaust European Jewry*, Oxford – New York – Beijing – Frankfurt – São Paulo – Sydney – Tokyo – Toronto 1989, s. 171; Ephraim DEKEL, *B'riha: Flight to the Homeland*, New York sine anno, s. 206–207; Arieh Joseph KOCHAVI, *Post-Holocaust Politics. Britain, the United States, & Jewish Refugees, 1945–1948*, Chapel Hill – London 2001, s. 192; Severin HOCHBERG, *Američané v Československu a Židé přeživší holocaust (1945–1949)*, Tereziánské listy 33, 2005, s. 65.

7 Uvádí se, že v polovině roku 1946 žilo v Polsku okolo dvou set tisíc Židů. Maciej PISARSKI, *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951*, in: Jerzy Tomaszewski (ed.), *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, Warszawa 1997, s. 13. Většina Židů se přitom konce války dočkala díky tomu, že se z různých důvodů ocitla na sovětském území, odkud se pak vrátili do Polska. Albert KAGANOVITCH, *Stalin's Great Power Politics, the Return of Jewish Refugees to Poland, and Continued Migration to Palestine, 1944–1946*, Holocaust and Genocide Studies 26, 2012, č. 1, s. 75.

8 Někteří se proto rozhodli pokusit se zahájit nový život v těch částech Polska, které nebyly spjaty s jejich životem před válkou. Tuto roli mohla splnit území původně patřící Německu a po válce připojená k polskému státu. Mnoho Židů proto nalezlo útočiště zvláště v Dolním Slezsku. Podrobněji Božena SZAYNOK, *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku 1945–1950*, Wrocław 2000; Andreas R. HOFMANN, *Die Nachkriegszeit in Schlesien. Gesellschafts- und Bevölkerungspolitik in den polnischen Siedlungsgebieten 1945–1948*, Köln – Weimar – Wien 2000, s. 339an.

valy další, tentokrát bezprostřední příčinou rozhodnutí Židů opustit Polsko. Vědomí společného osudu a utrpení přitom pomáhalo posílit národní vědomí židovského obyvatelstva a touhu po vlastním státě, v jehož absenci byla spatřována jedna z příčin, proč se Židé nedokázali ubránit nacistickým represím.⁹ Z této skutečnosti samozřejmě těžily sionistické organizace, které propagovaly emigraci do Palestiny. Ta ovšem musela zůstat většinou tajná, jelikož Britové držící mandát nad Palestinou se bránili přílivu imigrantů. I když do Palestiny mířila většina polských Židů, je třeba říci, že část se rozhodla i pro státy západní Evropy, USA nebo jiných zemí světa.

Nelegální odchod Židů z Polska do Palestiny je spjat především s hnutím Bricha (hebrejsky „útek“), jehož členové organizovali tajné přechody hranic a další přesun uprchlíků do Palestiny.¹⁰ Československo v této migraci mělo důležité místo. Vedlo přes něj několik tras a představovalo doslova „nervové centrum pro všechny operace Brichy v Evropě“.¹¹ S fenoménem úteků polských Židů se československé bezpečnostní složky mohly setkat už během letních měsíců 1945. Koncem srpna o něm do Prahy hlásila zemská expozitura Sboru národní bezpečnosti (SNB) v Moravské Ostravě, přes kterou vedla jedna z uprchlických tras.¹² Ministerstvo vnitra přitom mělo pod vlivem v té době probíhajícího sporu s Polskem o Těšínsko obavy, aby se mezi židovské uprchlíky nevmísily osoby, „které sledují politické cíle v Československu a úmyslně zapříčiňují rozvrat mezi obyvatelstvem v pohraničí československo-polskom“. Vydalo proto příkaz provádět přísné kontroly a vra-

9 Podrobněji k příčinám emigrace Maciej PISARSKI, *Emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1951*, s. 15–21; Natalia ALEKSIUN-MAJDRZAK, *Nielegalna emigracja Żydów z Polski w latach 1945–1947 [cz. I]*, Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1996, č. 3, s. 71–90.

10 Dosud nejpodrobněji Yehuda BAUER, *Flight and Rescue: Brichah*, New York 1970; TÝŽ, *The Brichah*, in: She'erit hapletah, 1944–1948. Rehabilitation and Political Struggle, Jerusalem 1990, s. 51–59.

11 Ephraim DEKEL, *B'riha: Flight to the Homeland*, s. 198.

12 Srov. např. Zemský archiv v Opavě, Moravskoslezský zemský národní výbor – expozitura Ostrava, karton (k.) 148, inventární číslo (inv. č.) 285, složka 239 dův. 1945, zpráva zemského velitelství (expozitury) SNB ze dne 29. 8. 1945. Józef SZYMECZEK, *Osudy těšínských Židů po roce 1945*, in: *Židé v Sudetech. Juden im Sudetenland*, Praha 2000, s. 297. V osvobozeném Terezíně se nacházely dvě stovky polských Židů (většinou ve věku 20 – 30 let), kteří ihned po osvobození odmítli návrat do Polska a vyjádřili přání odjet do Palestiny. Polské vyslanectví v Praze s tím souhlasilo. Národní archiv Praha (NA), Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace, k. 210, inv. č. 404, anglicky psaný dopis neznámého odesílatele ze dne 13. 7. 1945 adresovaný plukovníkovi Warburgovi; Tamtéž, k. 417, inv. č. 583, čj. R800-23/7, dopis repatriačního odboru ze dne 23. 7. 1945.

cet všechny polské příslušníky, kteří nemají v pořádku doklady, zpět do Polska.¹³ K přechodům hranic Bricha využívala padělaných dokladů Červeného kříže. Známe a v literatuře často uváděné je také vydávání se Židů za Řeky. Sloužila k tomu hebrejšтина, kterou předstírali řečtinu.¹⁴ Zdá se, že podobný postup byl využíván i k prezentování se Židů jako Rumunů, jak by nasvědčovala jedna zpráva z března 1946: „27. února přijel [...] do Prahy na Masarykovo nádraží transport udánlivě rumunských uprchlíků, organisovaný jakýmsi panem Abramovičem, avšak dříve než se dostavili oficiální zástupci rumunské repatriační komise na nádraží, tento transport se rozprchl. Na požádání rumunské repatriační komise byl Abramovič zajištěn, dán pokyn pohraničním stanicím, aby další podobné transporty na území Československé republiky nepouštěly, a v Praze zahájeno pátrání po uprchlých osobách.“¹⁵

Názory na to, jak s případy takovýchto uprchlíků naložit nebyly jednotné. Zatímco ministerstvo vnitra je chtělo vracet do Polska, Úřad předsednictva vlády doporučoval opatrnost a vyčkání stanoviska vlády. V dubnu 1946 vydalo ministerstvo vnitra pokyn podřízeným složkám, aby s židovskými uprchlíky, jejichž počet narůstal, bylo slušně zacházeno a aby jim nebyly kladeny překážky při cestě na Západ.¹⁶ Po pogromu v Kielcích začaly k československým hranicím proudit už doslova zástupy polských Židů, kterým polská vláda diskrétně otevřela hranice.¹⁷ Útěky

13 Archiv bezpečnostních složek Praha (ABS-P), Různé bezpečnostní spisy po roce 1945, signatura (sign.) 304–257–6, s. 1, dopis ministerstva vnitra ostravské expozituře zemského velitelství SNB ze dne 1. 10. 1945.

14 Y. BAUER, *Flight and Rescue*, s. 29; Natalia ALEKSIUN, *Dokąd dalej. Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*, Warszawa 2002, s. 141. Například v noci na 9. března 1946 zadržela hlídka u Zlatých Hor (tehdy Cukmantl) skupinu polských Židů, která nelegálně překročila hranici a vydávala se za Řeky. ABS-P, Různé bezpečnostní spisy po roce 1945, sign. 304–69–4, s. 65, hlášení č. 33 ze dne 16. 3. 1945. Tzv. řecký bluff byl využíván zejména při organizování útěků do Palestiny přes Rumunsko. V tomto případě jedna z tras v roce 1945 vedla přes Slovensko (Humenné). Později však jižní hranice Polska nebyla pro ilegální přechody vhodná vzhledem k aktivitám (a také antisemitským postojům některých oddílů) zdejšího polského antikomunistického podzemí a Ukrajinské povstalecké armády, které v této oblasti operovaly. Z toho také vyplývala rovněž zvýšená ostraha možných přechodů polskými bezpečnostními složkami. Y. BAUER, *Flight and Rescue*, s. 28, 127; A. HOFMANN, *Die Nachkriegszeit in Schlesien*, s. 363.

15 ABS-P, Různé bezpečnostní spisy po roce 1945, sign. 304–257–6, s. 9, informace pro ministra vnitra ze dne 1. 3. 1946. Srov. E. DEKEL, *B'riha: Flight to the Homeland*, s. 178.

16 ABS-P, Různé bezpečnostní spisy po roce 1945, sign. 304–257–1, s. 14, směrnice ministerstva vnitra ze dne 18. 4. 1946; Tamtéž, sign. 304–257–1, s. 9, informace pro ministra vnitra ze dne 1. 3. 1946; Pavel KUGLER, *Československo a poválečná židovská emigrace z Polska*, in: Almanach Historyczny, tom 13, Kielce 2011, s. 154.

17 Podrobněji Michał RUDAWSKI, *Mój obcy kraj?*, Warszawa 1996, s. 178an; Icchak CUKIERMAN, *Nadmiar pamięci (Siedem owych lat)*. *Wspomnienia 1939–1946*, Warszawa 2000, s. 415an.

Židů tak získaly pololegální charakter. Hlavní přechod se nacházel v Bělovsi u Náchoda a také v Broumově. Brzy se tam ocitlo několik tisíc židovských uprchlíků, kteří byli soustřeďováni do zvláštních táborů a posléze přepravováni po železnici, nejčastěji do Devínské Nové Vsi, odkud pokračovali do Vídně. Část jich ovšem směřovala také přes Prahu na západ. Československá vláda se jim rozhodla poskytnout nezbytnou pomoc a zároveň pověřila ministerstvo zahraničních věcí vyjednáváním s organizací UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitations Administration) ohledně hrazení nákladů. O pomoc byly požádány i světové židovské organizace, od nichž se kromě sociální podpory, očekávalo také vyvinutí tlaku na Brity a Američany, aby pouštěli polské Židy do svých okupačních zón.¹⁸

K jedné z nejvýznamnějších světových židovských organizací bezpochyby patřil American Jewish Joint Distribution Committee, obecně nazývaný jako Joint. Vznikl již na začátku první světové války a jeho úkolem bylo pomáhat evropským Židům postižených válečným konfliktem. Joint záhy plnil úlohu jedné z nejdůležitějších podpůrných organizací pro evropské Židy a měl své pobočky v řadě evropských zemí, včetně Československa. Ve třicátých letech např. pomáhal při emigraci Židů z nacistického Německa a od roku 1945 poskytoval pomoc Židům, kteří přežili holocaust. Po skončení války obnovil své zastoupení v Československu a zřídil úřadovny v Praze a Bratislavě. Joint v Československu nejprve reprezentoval Harold Trobe. V roce 1946 ho vystřídal Israel Jacobson, jenž patřil ke zkušeným pracovníkům v sociální oblasti.¹⁹ I když Joint nebyl jedinou židovskou organizací, která v tehdejší Československu působila (z dalších je možné zmínit ještě The Hebrew Immigrant Aid Society – HIAS, jež otevřela své pobočky v Praze a Bratislavě v březnu 1946²⁰), bezpochyby patřila k nejvýznamnějším. Bylo proto přirozené, že možností a kontaktů této organizace využívala Bricha k organizování útěků polských Židů. Že měla Bricha své lidi i v pražském Jointu, dokládají nejen pamět-

18 *Československo a Izrael v letech 1945–1956. Dokumenty*, Marie Bulínová, Jiří Dufek, Karel Kaplan, Vladimír Šlosar (eds.), Praha 1993, dokument č. 5, s. 32–35; P. KUGLER, *Československo a poválečná židovská emigrace z Polska*, s. 155–156.

19 Israel Jacobson byl před příjezdem do Československa reprezentantem Jointu v Itálii a Řecku. V roce 1947 byl jmenován zástupcem Jointu v Maďarsku, kde působil následující dva roky, zatímco v Československu ho nahradil Henry Levy. American Jewish Joint Distribution Committee Archives Jerusalem (JDC Archives), *Who's Who in the History of the JDC* (strojepis přístupný v badatelně American Jewish Joint Distribution Committee Archives v Jeruzalémě), ad Harold Trobe, Israel Jacobson.

20 NA, Ministerstvo práce a sociální péče – repatriace, k. 264, inv. č. 501, dopis HIAS ze dne 23. 3. 1946.

níci,²¹ ale také archivní prameny. Třeba zpráva o auditu za leden a únor 1946 hovoří o jednom zaměstnanci jménem Kellner přijatém pro účely Brichy, koncem dubna téhož roku byl pak zaměstnán další (Rosenzweigová).²² Ephraim Dekel uvádí, že v pražském Jointu pracovalo velké množství členů Brichy, kteří pak doprovázeli transporty polských Židů. Stejnokroj Jointu jim přitom poskytoval určitou ochranu před kontrolami.²³

Zpráva o realizaci tzv. nezdařené repatriace, jak byla akce na pomoc židovským uprchlíkům nazývána, vypracovaná ministerstvem sociální péče, uvádí, že do 15. dubna 1948 (k tomuto dni byla akce ukončena) poskytlo Československo péči 116 574 Židům z Polska.²⁴ Největšímu náporu uprchlíků musely úřady čelit během prvních dvou měsíců po kieleckém pogromu a Joint významně přispěl zejména k péči o polské Židy a jejich dopravě za hranice. Přesto největší tíhu nákladů nesla československá vláda, přičemž následná jednání s UNRRA a světovými židovskými organizacemi o jejich uhrazení neskončila úspěchem.²⁵ Nemenší starosti způsobovali uprchlíci Američanům v okupačních zónách v Německu a Rakousku. Většina Židů zde uvízla na delší dobu, než se jim podařilo dostat buď do Palestiny nebo jiných států. Zvláště v Rakousku byla situace velmi vážná, jelikož americká armáda zde neměla dostatek prostředků, aby se odpovídajícím způsobem o masu uprchlíků postarala. Americké ambasády v Praze a Varšavě sice naléhaly na představitele Jointu, aby se snažili omezit proud uprchlíků, avšak Joint na to nemohl mít žádný vliv. Cílem amerických intervencí se staly i polská a československá vláda.²⁶ Se znepokojením situaci sledovali i Britové, protože značná část uprchlíků s pomocí Brichy tajně pokračovala do Palestiny.²⁷ Výsledkem tlaku bylo

21 P. KUGLER, *Československo a poválečná židovská emigrace z Polska*, s. 150.

22 JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, file 207, ID 665681, zpráva o auditu ze dne 30. 3. 1946, ID 665667, finanční zpráva ze dne 6. 6. 1945, s. 11. Část dokumentů tohoto archivu je zpřístupňována badatelům v naskenované formě. V těchto případech uvádím pro účely snadšího dohledání identifikační číslo (ID).

23 E. DEKEL, *B'riha: Flight to the Homeland*, s. 94. (Dekel byl velitelem Brichy v Evropě.)

24 NA, Ministerstvo průmyslu 1945–1950, inv. č. 2495, sign. P 2530–82, k. 487, závěrečná zpráva o nezdařené repatriaci rozeslaná ministerstvem sociální péče dne 9. 9. 1948.

25 Ministerstvo sociální péče vyčíslilo náklady za nezdařenou repatriaci ve výši 40 143 500,70 Kčs. Tamtéž. Ministr vnitra Václav Nosek v létě 1947 sdělil I. Jacobsonovi, že náklady překročily padesát milionů. ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–212–1, s. 56, záznam rozhovoru Jacobsona s Noskem ze dne 21. 7. 1947; AAJJDC, 1945–1954 New York Collection, file 200, ID: 665 883.

26 Y. BAUER, *Out of the Ashes*, s. 115–116.

27 NA, Klement Gottwald 1938–1953, archivní jednotka 1494, svazek 142, zápis ze schůze vlády dne 3. 9. 1946. Jan LÁNÍČEK, *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–1948. Beyond Idealisation and Condemnation*, London 2013, s. 176. K britskému postoji k akci Bricha srov.: Jerzy TO-

několikeré, ovšem jen krátkodobé, uzavření československo-polské hranice.²⁸ Historik Arieh Kochavi píše, že Britové naléhali i na Američany, aby své okupační zóny uprchlíkům uzavřely. A ačkoliv američtí velitelé (a také ministerstva války a zahraničních věcí) z obav před problémy způsobenými přílivem značného množství utečenců proti tomu nic neměli, tlak židovských organizací podle britského velvyslance ve Washingtonu lorda Inverchapela nakonec způsobil, že americké zóny zůstaly otevřené.²⁹

V souvislosti s těmito okolnostmi se objevily plány na dočasné umístění části uprchlíků v Československu.³⁰ Premiér Klement Gottwald na schůzi vlády 3. září 1946 ostatní ministry informoval, „že právě dnes dopoledne byl u něho nějaký americký rabín, který je poradcem amerického vojenského velitele v Německu pro věci židovské“. Jak vyplývá z dalších pramenů, oním „nějakým americkým rabínem“ byl Philip S. Bernstein, jenž působil jako poradce pro židovské záležitosti velitele americké okupační zóny v Německu generála Josepha T. McNarneyho. Bernstein Gottwalda požádal, aby Československo poskytlo „v táborech dočasné přístřeší“ deseti tisícům židovských uprchlíků z Polska.³¹ Gottwald to odmítl. Vláda byla pouze ochotna umožnit průjezd polským Židům do americké zóny, avšak pod podmínkou, že Američané je budou přijímat a zároveň převezmou asi tři tisíce polských židovských uprchlíků, kteří se na československém území již nacházeli. „Nemůžeme si zříditi u nás ghetto, i kdybychom těmto lidem rádi pomohli,“ uzavřel debatu na schůzi vlády Gottwald.³²

MASZEWSKI, *What did the British Embassy in Warsaw know about Brichab?*, Studia Judaica 5, 2002, č. 1 (19), s. 119–129; Arieh Joseph KOCHAVI, *Britain and the Jewish Exodus from Poland following the Second World War*, Polin, A Journal of Polish–Jewish Studies, volume 7, 1992, s. 161–173; TÝŽ, *Post-Holocaust Politics*, s. 185an.

28 Y. BAUER, *Flight and Rescue: Brichab*, s. 251.

29 Arieh J. KOCHAVI, *British Assumption of American Jewry's Political Strength, 1945–1947*, Modern Judaism 15, 1995, č. 2, s. 171.

30 Je třeba poznamenat, že už v roce 1945 židovská organizace Agudas Israel poslala Janu Masarykovi memorandum, v němž navrhovala, aby Československo přijalo až sto tisíc Židů, mj. též z Polska. Tehdy se ovšem předpokládalo jejich trvalé usazení a naturalizace. Archiv Kanceláře prezidenta České republiky Praha, sign. D11484/47, inv. č. 1515, nedatovaný překlad memoranda Agudas Israel World Organization (z kontextu vyplývá, že pochází z roku 1945). Srov. Central Zionist Archives Jerusalem, sign. Z4/30389, zpráva ze dne 20. 12. 1945.

31 Dalších 25 tisíc uprchlíků plánoval Bernstein umístit v Itálii. Y. BAUER, *Flight and Rescue: Brichab*, s. 252–253.

32 Jan Masaryk z Paříže, kde právě dlel na mírové konferenci, potvrzoval ochotu Američanů přijímat polské židovské uprchlíky do svých okupačních zón. NA, Klement Gottwald 1938–1953, archivní jednotka 1494, svazek 142, zápis ze schůze vlády dne 3. 9. 1946. Srov. J. LÁNÍČEK, *Czechs, Slovaks and the Jews*, s. 176.

Mohlo by se zdát, že celá záležitost byla rychle smetena ze stolu. Bernsteinova zpráva ovšem uvádí další podrobnosti schůzky s Gottwaldem. Premiér nápad údajně apriori neodmítal, chtěl však mít garance, že Židy, kterým by bylo poskytnuto v Československu dočasné útočiště, a po uplynutí doby pobytu by nemohli odejít do jiné země, Američané bez okolků přijmou do své okupační zóny. Bernstein tento požadavek tlumočil generálovi McNarneymu, který souhlasil, že k 1. červenci 1947 Židy převezme. Předpokládala se zároveň spolupráce s Jointem, jenž měl zajistit dodatečné přiděly potravin a v případě potřeby ve spolupráci s UNRRA vybudování táborové správy. Samotné tábory a základní stravování měla zajistit československá strana.³³ Plán tedy vládní místa zvažovala. Podrobněji se jím zabývala porada svolaná ministerstvem zahraničních věcí 8. listopadu 1946. Ze záznamu vyplývá, že československé straně nebylo jasné, zda Bernstein měl na mysli dočasné usídlení Židů, kteří se již nacházeli v táborech v americké zóně, nebo kteří měli v úmyslu Polsko teprve opustit. Pokud by se jednalo o druhý případ, pak československá vláda hodlala po Polsku požadovat, aby uprchlíky vybavilo vystěhovaleckými pasy (nikoli však s uvedením Palestiny jako cílové destinace) „neb aspoň evidenčními listy, podle kterých by mohli býti našimi pohraničními orgány převzati“. Samozřejmostí měla být záruka Američanů, že si po 1. srpnu 1947 uprchlíky převezmou do své zóny.³⁴

Z dalších dokumentů vyplývá, že Američané měli na mysli dočasný pobyt židovských uprchlíků, kteří teprve chtěli překročit československo-polskou hranici. Dne 20. listopadu 1946 proto Úřad předsednictva vlády sdělil I. Jacobsonovi (Bernstein požádal, aby vláda o svém stanovisku informovala pražský Joint), že Československo je ochotno na svém území poskytnout dočasné útočiště deseti tisícům židovských uprchlíků z Polska, ovšem pod podmínkou, že je Američané po určité době přijmou do své okupační zóny a polská vláda bude s dočasným usídlením těchto Židů v ČSR souhlasit. Úřad předsednictva vlády navíc upozornil, že bude nutné vyřešit i finanční záležitosti související s pobytem Židů na československém území. Zároveň byl vznesen požadavek, aby americká vláda přednesla žádost diplomatickou cestou.³⁵ A tak americký velvyslanec Lawrence Steinhardt 2. prosince 1946 poslal do Černínského paláce nótu, v níž na základě instrukcí z Washingtonu vyjádřil podporu americké vlády celému projektu. Ambasáda přitom žádala československou vládu, aby jej „posuzovala z ryze humanitních hledisek“. Američa-

33 JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, file 734, ID 708376, zpráva Bernsteina ze dne 8. 9. 1946, ID 708378, telegram ze dne 6. 9. 1946; Y. BAUER, *Flight and Rescue: Brichab*, s. 252.

34 NA, UNRRA, k. 66, inv. č. 131, záznam o meziministerské poradě dne 8. 11. 1946.

35 ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–212–2, s. 55, anglický překlad dopisu Úřadu předsednictva vlády ze dne 20. 11. 1946.

né zároveň ujišťovali, že „generál McNarney jest ochoten po přechozí[m] třicetidenním oznámení počínaje dnem 1.ho [sic!] července 1947 aneb později převzít 10.000 židovských uprchlíků z Polska do americké okupační zóny Německa“.³⁶ Jednáním o finančních záležitostech Steinhardt pověřil I. Jacobsona. Ambasador z nich přitom neměl obavy. Byl přesvědčen, že pokud mezi desetitisíci Židy budou tak tři až čtyři tisíce tělesně zdatných („three four thousand able bodied workers“), pak vzhledem k nedostatku pracovních sil v Československu budou náklady na usídlení těchto osob zcela pokryty.³⁷

Plán postupně nabýval konkrétnějších obrysů. Na poradě 12. prosince 1946, které se zúčastnili zástupci ministerstva vnitra, zahraničních věcí, sociální péče, Úřadu předsednictva vlády, Nejvyššího účetního a kontrolního úřadu a Československého úřadu pro hospodářskou pomoc a obnovu, se již hovořilo o přijetí deseti tisíc židovských uprchlíků z Polska na období do 1. července 1947. Poté si je měli „bez průtahů“ převzít Američané. Předpokládalo se, že příliv uprchlíků bude regulován a budou určena místa přechodu hranic. Další postup měl být následující: „K otázce zařazení do pracovního procesu bylo konstatováno, že bude třeba uprchlíky roztrždit, utvořit pracovní skupiny po 100 až 200 lidech, pro ty, kteří zůstanou v táborech, najít vhodnou práci, ostatní zaměstnat na tratích a opravách nádraží.“ Proti plánu na dočasný pobyt polských Židů se však postavilo ministerstvo vnitra, které poukazovalo na problémy už jen při jejich tranzitu: „Vnitropoliticky bylo a je těžko zvládnout i transitní pobyt, který byl povolen usnesením vlády. Uprchlíci jsou živlem nežádoucím, pronikají mezi obyvatelstvo, mají falešné doklady, podplácují, získávají nezákonnou cestou povolení k pobytu, obchodují s cizími valutami apod. Práci se vyhýbají, i v táborech museli úklid a přípravu jídel dělat Němci.“³⁸ Ti, kteří přicházejí v ukázněných formacích (kybuci), jsou považováni za jednotky vojenské, byli přistiženi při cvičeních ve formacích a zamezení bylo docíleno jen okamžitým odsunem. Tábory u Prahy nebo velkých měst není možno připustit. Proti zřízení táborů v okresích [sic!] budou protestovat okresní činitelé. Dále je nebezpe-

36 Archiv Ministerstva zahraničních věcí ČR, Teritoriální odbor Polsko 1945–1959, k. 1, složka 8, dopis ministerstva zahraničních věcí Úřadu předsednictva vlády ze dne 9. 12. 1946 (č. 231.625/V–3/46).

37 JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, file 213, ID 666 483, telegram z Prahy ze dne 2. 12. 1946; ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–212–2, s. 54, dopis I. Jacobsona K. Gottwaldovi ze dne 9. 12. 1946.

38 Narážka na situaci v táborech v Hloubětíně u Prahy (dnes její součást). Podrobněji Archiv bezpečnostních složek Kanice (ABS-K), Hlavní velitelství Sboru národní bezpečnosti (A17), k. 5, inv. č. 74, zpráva zemského velitelství SNB ze dne 4. 12. 1945 (čj. I-62409/1945).

čí, že odsun této skupiny by mohl kolidovat s odsunem našich Němců, který znovu začne na jaře.“³⁹

Historik Y. Bauer uvádí, že vzhledem k ukončení organizovaného odchodu Židů z Polska na sklonku roku 1946 nebyl plán na dočasné usídlení židovských uprchlíků realizován.⁴⁰ (V lednu 1947 Poláci přechody, kterými Židé mohli přecházet do Československa, uzavřeli; uprchlíci ovšem dál překračovali hranice nelegálně, ale ne už v takovém počtu jako v prvních měsících po kieleckém pogromu.) Z dalších dokumentů ale vyplývá, že ve skutečnosti byl projekt jen poněkud pozměněn a to tím, že v Československu měli najít dočasné útočiště Židé, kteří se v té době už nacházeli v táborech pro přemístěné osoby v americké okupační zóně. Jejich odchod by Američanům ulehčil. Jacobson věděl, že k získání souhlasu bude nutné přímo oslovit československé vládní špičky. Upozorňoval však na jedno nebezpečí: Pokud by Československo souhlasilo, ale plán se nakonec z nějakých důvodů nerealizoval, ocitl by se Joint v trapné situaci („if permission were thus obtained and the project then abandoned, the resulting position for JDC would be an embarrassing one“). Když ho však nadřizení ujistili, že Joint udělá maximum pro realizaci plánu,⁴¹ poslal 18. března 1947 ministrovi práce a sociální péče Zdeňku Nejedlému (list obdobného znění obdržel i Jan Masaryk, v kopii také ministr průmyslu Bohumil Laušman⁴²). Vyplývá z něj, že v té době bylo v táborech pro přemístěné osoby v amerických okupačních zónách dvě stě tisíc osob židovské národnosti, z toho pak sto dvacet pět tisíc polských Židů, kteří v předchozím roce opustili Polsko a prošli Československem. „Mezi těmito uprchlíky jest určitý počet jak vyučených, tak pomocných dělníků. Měla-li by československá vláda zájem na tomto návrhu, bylo by užitečné vědět, jaký druh pracovních sil by zde přicházel v úvahu tak, že osoby, jež by pro umístění v Československu přicházely v úvahu, byly by vybrány na tomto základě. Podle našeho názoru vyžadovalo by krátkého času, aby určitý počet nevyučených pracovních sil byl vycvičen tak, aby mohl produktivně pracovat na odborných místech,“ psal dále Jacobson.⁴³

39 NA, UNRRA, k. 66, inv. č. 131, záznam o poradě dne 12. 12. 1946.

40 Y. BAUER, *Flight and Rescue: Brichab*, s. 253, 288–289.

41 JDC Archives, 1945–1954 Geneva Collection, file CZ.2, ID 754079, dopis M. W. Beckelmana J. Schwartzovi ze dne 1. 3. 1947.

42 Tamtéž, 1945–1954 New York Collection, file 200, ID 665 896, dopis Jacobsona Masarykovi ze dne 18. 3. 1947.

43 *Československo a Izrael 1945–1956*, dokument č. 12, s. 62–63. Anglickou verzi srov. ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–221–1, s. 74, dopis Jacobsona ministrovi Nejedlému ze dne 18. 3. 1947.

Zpráva evropského zastoupení Jointu v Paříži newyorskému ústředí nám umožňuje nahlédnout do dalších detailů projektu. Vycházelo se z předpokladu, že židovské uprchlíky by bylo možné umístit zejména v Sudetech, protože po odsunu Němců zde zůstalo množství opuštěných továren a obydlí. Československá strana naznačila ochotu prodiskutovat otázku umístění až deseti tisíc kvalifikovaných pracovníků právě do pohraničí („The Czechoslovak authorities have tentatively indicated a willingness to discuss admission of up to ten thousand displaced persons, skilled workers [...] to the Sudeten areas to work there.“). Zatímco kvalifikovaní pracovníci by mohli v továrnách začít pracovat okamžitě, ostatní by prošli zvláštními profesními kursy. Nebylo zatím jasné, zda by se Židé v pohraničí usadili natrvalo nebo pouze dočasně. Spíše se zdálo, že československá strana bude mít o ně zájem pouze po dobu trvání akutního nedostatku pracovních sil. Otazník se vznášel i nad postojem vlivné sionistické organizace The Jewish Agency, která měla své zastoupení v Mnichově a propagovala emigraci do Palestiny. Podle rabína Bernsteina se někteří její představitelé již vyjádřili proti tomuto plánu.⁴⁴

Postupně vycházely najevo další problémy. Ministerstvo práce a sociální péče při analýze potřeb pracovních sil dospělo k závěru, že Československo má nedostatek pracovníků pro těžkou manuální práci: „Upozorniti je však nutno, že nedostatek pracovních sil v Československu nejvíce se v povoláních vyšších neb odborných, nýbrž jen v povoláních vyžadujících těžkou a namáhavou práci tělesnou, a to v dolech, šterkovnách, pískovnách, cihelnách, při pomocných pracech v sklárnách, na stavbách a při kácení lesů.“ Pochybovalo přitom, zda mezi Židy, mnohdy vyčerpanými útrapami války, bude dostatek osob schopných zastat takové práce.⁴⁵ Ministr Nejedlý se navíc obával (aniž by konkretizoval důvody), aby umístění uprchlíků v Československu nemělo negativní dopad na vztahy s Polskem, se kterým Praha teprve nedávno a po dlouhých jednáních uzavřela spojeckou smlouvu.⁴⁶

Pokračovaly diskuse o délce pobytu Židů v Československu. Státní tajemník ministerstva zahraničních věcí Vladimír Clementis na schůzce s Israelem Jacobsonem 21. května 1947 odmítl variantu, aby se Židé usadili v Československu natrva-

44 JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, sign. 213, ID 666 474, dopis ze dne 27. 3. 1947. Je možné, že právě postoj The Jewish Agency vyvolával výše zmíněné obavy Jacobsona ze situace, kdy by se podařilo dosáhnout souhlasu Československa, avšak kvůli odporu sionistů by nemohl být realizován.

45 ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–221–1, s. 35, dopis ministerstva práce a sociální péče ze dne 14. 4. 1947.

46 *Československo a Izrael 1945–1956*, dokument č. 12, s. 62.

lo. V úvahu připadal pouze půlroční až roční pobyt, opět se zárukou Američanů, že po uplynutí této doby budou Židé přijati v jiných zemích⁴⁷ a že Američané vezmou zpět do své okupační zóny (bez ohledu na kvalifikaci) ty, kteří by do Československa přišli z jiných důvodů, než pracovat tam, kde chyběly pracovní síly.⁴⁸ Je zřejmé, že tato poněkud krkolomná definice se vztahovala zejména na rodinné příslušníky (ženy, děti, staří lidé).

Představitelé Jointu za podporu projektu lobovali také u dalších resortů. V květnu 1947 informovali ministra vnitra Václava Noska, kterému Jacobson poslal dopis obdobného znění, jako v březnu Nejedlému, Masarykovi a Laušmanovi.⁴⁹ U Noska přitom plán vzbudil velký zájem, ministr se dotazoval na další podrobnosti. Zajímalo ho, zda mezi kvalifikovanými silami jsou zástupci pouze dělnických profesí nebo i úředníci a zda by kandidáti na pobyt v ČSR vzali s sebou i rodinné příslušníky a pokud ano, kolik by jich bylo. Význam přikládal rovněž mateřskému jazyku Židů a jejich schopnosti se v Československu domluvit.⁵⁰ Ve stejném měsíci do Prahy dorazil i místopředseda Jointu Moses A. Leavitt, který spolu s Josephem Schwartzem byl na cestě po evropských zastoupeních Jointu. Vyjádřil přitom přání setkat se s Gottwaldem, kterému chtěl poděkovat za přístup Československa k židovským uprchlíkům z Polska a prodiskutovat s ním projekt dočasného usídlení Židů z táborů pro přemístěné osoby v americké zóně.⁵¹ Podle optimistického vyjádření Leavitta na schůzi Správního výboru (Administration Committee) Jointu v New Yorku se zdá, že jeho setkání s československými vládními představiteli přinesla pozitivní výsledky. Vyhledky na realizaci projektu se zdály dobré, protože Československo trpělo nedostatkem pracovních sil. Podporu vyjadřovali rovněž velvy-

47 V originále „received elsewhere“, což s ohledem na další dokumenty (srov. záznam rozhovoru Jacobsona s ministrem vnitra Noskem) je zřejmě míněno jako možnost odchodu do jiných zemí.

48 „However, the Government would want guarantees that the person involved would at the end of that period be received elsewhere and that an arrangement would have to be worked out whereby individuals, skilled or unskilled workers, who came here for purposes other than to work in needed industries would be returned to the Zone.“ ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–212–2, s. 51, záznam rozhovoru Jacobsona s Clementisem ze dne 21. 5. 1947.

49 Tamtéž, s. 52 dopis Jacobsona Noskovi ze dne 16. 5. 1947.

50 Tamtéž, s. 57, dopis Noska Jacobsonovi ze dne 30. 6. 1947. Noskův dotaz ohledně jazyka byl zřejmě motivován zkušenostmi s Židy z Podkarpatské Rusi. Někteří se usazovali v pohraničí, často ovšem neovládali dobře češtinu a mezi sebou mluvili maďarsky nebo německy (resp. jidiš), což Čechy velmi dráždilo. Srov. ABS-K, Hlavní velitelství Sboru národní bezpečnosti (A17), k. 15, inv. č. 113, periodická zpráva zemského velitelství SNB v Praze ze dne 26. 1. 1946 (čj. IIa 66/46 dův.). Srov. též pozn. 53.

51 ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–212–2, s. 48, dopis Jacobsona Gottwaldovi ze dne 21. 5. 1947.

slanec Steinhardt a ministr Masaryk, a tak se předpokládalo, že Československo přijme v brzké době zhruba deset tisíc Židů, kteří najdou uplatnění v průmyslu (např. sklářství). Pražská vláda přitom měla pokrýt náklady potřebné k jejich zaškolení. Existovaly navíc náznaky („indications“), že by tito Židé mohli v Československu zůstat dva roky a pokud by s nimi byla spokojenost, pak i natrvalo. Námitky proti usídlení polských Židů nevznášelo ani Polsko, čímž byla splněna další podmínka československé vlády.⁵²

Zároveň pokračovala jednání s československými představiteli, konkrétně s ministrem Noskem, s nímž se Jacobson opět sešel 21. července 1947. Ze záznamu vyplývá, že se bral v úvahu pobyt Židů na dobu realizace dvouletého plánu. Poté měli migrovat do jiných zemí, pravděpodobně do Palestiny, kam se ostatně většina i tak chtěla dostat. Jacobson také navrhl, aby se Židé usadili v Československu natrvalo. Nosek sice pokládal první variantu za lépe proveditelnou, ovšem nebránil se ani plánu na trvalý pobyt Židů („the plan for permanent settlement was also not hopeless“). Předpokládal, že budou posláni do průmyslových oblastí, ovšem nikoli nutně do Sudet. V úvahu připadaly zejména Kladno a Ostrava, kde navíc podle Noska nebyl mezi obyvatelstvem rozšířen antisemitismus.⁵³ Ministr vnitra přitom předpokládal, že díky přijetí Židů by bylo možné urychlit odsun sudetských Němců. Podle Noska jich měli Američané na základě dohod přijmout do své zóny ještě tři sta tisíc. Sto tisíc přitom československá strana chtěla odsunout okamžitě po příjezdu Židů. Ministr vnitra se ovšem netajil, že realizace projektu na usídlení židovských uprchlíků nebude jednoduchá, a pokládal za nutné vše nejprve prodiskutovat i s ostatními ministry. Slíbil, že následující týden bude Jacobsona informovat. Ten přitom viděl celou věc optimisticky a věřil, že po příští schůzce s Noskem bude

52 JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, sign. 200, ID 665882, záznam ze schůze Správního výboru Jointu, 8. 7. 1947.

53 Ministr pravděpodobně narážel na problémy, které se objevily v některých částech pohraničí mezi Čechy a Židy z Podkarpatské Rusi. Například ve zprávě o situaci na Děčínsku čteme: „V poslední době se množí případy, že zejména okolí Benešova n. Pl. je zaplavováno židy z Podk. Ukrajiny, kteří zde hledají zaměstnání, vykazují se potvrzením o podané přihlášce o čl. stát. občanství, při tom ale mluví výhradně německy a maďarsky, což vzbuzuje odpor obyvatelstva české národnosti, které kritizuje blahovůli počínání našich úřadů, které dávají neb slibují stát. občanství cizím stát. občanům. Tito přistěhovalí židé se všemi prostředky domáhají obchodu, ve kterých lze poměrně lehce a bez námahy získati peníze a zbohatnutí, např. obchody kůží, kožešinami, koberci apod. Jsou stížnosti, že židé jsou již členy MSK a OSK a mají tam značný vliv.“ ABS-K, Hlavní velitelství SNB, k. 15, inv. č. 13, torzo situační zprávy zemského velitelství SNB v Čechách (podle kontextu za prosinec 1945), s. 4.

situace zralá už natolik, aby mohla být zahájena seriózní jednání s československým partnerem.⁵⁴

Zdalo se tedy, že realizaci plánu nestojí již nic v cestě a bude pouze stačit, aby americká vláda návrh Praze oficiálně předložila. Avšak Američané začali couvat a State Department byl toho názoru, že nemá oprávnění („it has no status“) v této věci jednat a že by tak měla učinit Mezinárodní organizace pro uprchlíky (International Refugee Organization – IRO). Bohužel, Československo nebylo členem této organizace, a proto ani tento postup nepřicházel v úvahu.⁵⁵ Další důvod nechutě USA angažovat se v plánu na usídlení židovských uprchlíků v Československu byl však zřejmě závažnější. Američanům vadilo, že československá strana chce podmínit přijetí Židů odsunem dalších sudetských Němců. Zatímco ministr Nosek mluvil o nejméně sto tisících, dokumenty Jointu uvádějí mnohem nižší číslo – 24 tisíc.⁵⁶

O dalších osudech plánu prameny mlčí. Je přitom zřejmé, že sionistické organizace, včetně Brichy, jednání nesledovaly se sympatiemi. Na otázku, zda není lepší, aby se mladí Židé raději učili řemeslům a obchodu v Sudetech, než aby marlili čas v přeplněných táborech pro přemístěné osoby, odpovídaly sionistické organizace jednoznačně: Je nutné je dostat co nejdříve do Palestiny a neponechávat v diaspoře (byť jakkoli atraktivní). Přesvědčili o tom Bernsteina a Jacobsona, a tak byl plán na usídlení polských židovských uprchlíků v tichosti opuštěn.⁵⁷ Zůstává však otázkou, proč sionisté proti jednáním razantně nezasáhli už dříve. O jejich průběhu bezpochyby dobře věděli (srov. výše zmíněný postoj The Jewish Agency), zvláště když se ukazovalo, že mezi uprchlíky, kteří svou kvalifikací (skláři, zedníci, kameníci, dřevaři atd.) přicházeli v úvahu pro usídlení v Československu, je o tuto možnost jen malý zájem.⁵⁸ Nelze vyloučit, že další archivní výzkum pomůže vnést do záležitosti více světla. V neposlední řadě je ale nutné také dodat, že dosavadní jednání s československými představiteli spíše ukazovala jejich zdrženlivost a nic na

54 ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–212–1, s. 56, záznam rozhovoru Jacobsona s Noskem ze dne 21. 7. 1947; JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, file 200, ID 665 883.

55 JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, sign. 1021, ID: 622763, dopis zastoupení Jointu v Praze ze dne 21. 7. 1947 ústředí Jointu v New Yorku.

56 ABS-P, Židovské organizace, sign. 425–212–1, s. 56, záznam rozhovoru Jacobsona s Noskem ze dne 21. 7. 1947; JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, sign. 1021, ID 622764, dopis M. A. Leavitta ze dne 14. 7. 1947 M. W. Beckelmanovi.

57 Ephraim DEKEL, *B'riha: Flight to the Homeland*, s. 207.

58 JDC Archives, 1945–1954 New York Collection, sign. 1021, ID 622762, dopis M. W. Beckelmana ze dne 24. 7. 1947 M. A. Leavittovi.

tom nemohly změnit ani individuální postoje ministra Noska. I on ostatně neza-
krýval, že realizace plánu by nebyla snadná.

Úvahy o usídlení polských židovských uprchlíků v Československu tak zů-
stávají jen zajímavou epizodou z dějin tzv. nezdařené repatriace a příkladem, jak
Američané chtěli řešit přeplněnost táborů pro přemístěné osoby. Jednalo se z jejich
pohledu o snazší východisko, než zvýšit imigrační kvóty do své země, kam by beze-
sporu mnoho uprchlíků rádo odjelo. V roce 1947 se však situace na Blízkém Vý-
chodě začala vyjasňovat. Britové se vzdali mandátu nad Palestinou a Organizace
spojených národů 29. listopadu 1947 rozhodla o rozdělení Palestiny na arabský
a židovský stát. Vznik Izraele 14. května 1948 tak vyřešil i otázku uprchlíků. Právě
tam zamířila většina z nich.

SUMMARY

When the Second World War ended, Polish citizens made up the most numerous group among the so-called displaced persons. Repatriation transports that took them back to their homeland were often routed through Czechoslovakia; however, due to the change in the geopolitical situation in Central and Eastern Europe, there were gradually more and more cases of Polish citizens who abandoned their country and attempted to reach the West. This itinerary also took them through Czechoslovakia. At the same time, as early as in 1945 the movement of Jewish inhabitants of Poland through Czechoslovakia to the Western occupation zones also started to become apparent. The reasons for their emigration were principally the strained Polish-Jewish relations and the psychological consequences of the war. Their influx intensified after the pogrom in the city of Kielce on 4 July 1946. The Czechoslovak government tolerated the Jews' transit through Czechoslovak territory and where it was possible, they gave them assistance. Zionist organizations attempted to transport most of the Jews to Palestine, but this was the Mandate territory of Great Britain, which was attempting to inhibit Jewish immigration. Many Polish Jewish refugees thus found themselves stuck in camps for displaced persons, particularly in the American occupation zone (in Germany and also Austria). The conditions there were dreadful, and therefore in the summer of 1946 a plan materialized for Czechoslovakia to provide asylum for approximately ten thousand Jewish refugees from Poland. This estimate was derived from the assumption that after the expulsion of the Sudeten Germans there would be a labor force shortage in Czechoslovakia. The Prague government rejected the proposal at first; however, eventually it was willing to accede to it, of course with the proviso that after the passing of a certain deadline the Americans will accept the Jews into their occupation zone. The American side's negotiations with Czechoslovak representatives were delegated to the director of the American Jewish Joint Distribution Committee in Prague, Israel Jacobson. The first idea considered was that the Polish Jews who were fleeing to Czechoslovakia would stay there, but of course their rate of influx had significantly slowed down by the beginning of 1947. The next suggestion was to settle those refugees who were already situated in camps for displaced persons. Gradually, the two sides were able to agree upon general conditions. Among the Jewish refugees there was naturally not a great deal of interest in life in Czechoslovakia, and the Americans did not like the Prague government's demand that in exchange for accepting the Jewish refugees they would be allowed to expel

24 thousand Sudeten Germans (other sources even mention one hundred thousand). The plan foundered mainly due to the resistance of Zionist organizations whose priority was to send as many Jews as possible to Palestine.

STUDIE

Žonglování s čísly: odhady počtu obětí občanské války v Bosně a Hercegovině a jejich odlišná interpretace¹

ONDŘEJ ŽÍLA²

Katedra jihoslovanských a balkanistických studií na Filozofické fakultě Karlovy univerzity v Praze

Juggling with Numbers: Estimates of the Number of Victims in the Civil War in Bosnia and Herzegovina and their Differing Interpretations

This study focuses on interpretive discrepancies in evaluating numbers of victims in the war between the constitutive nations of Bosnia and Herzegovina. Varying interpretations of research conducted on the numerical population losses have been caused by the long-term absence of a postwar population census. This article analyzes and summarizes discrepant calculations of the overall number of victims and the proportional losses of the individual nations. These sources were quantified by experts from the ranks of the nations involved in the conflict, demographers of the former Yugoslavia and also foreign researchers using varied methodological approaches. Their inconsistent, and in places entirely contradictory calculations (and subsequent interpretations) clearly illustrate to what extent the statistical discipline relies on the relevance of the data that is entered into calculations, and to what

1 Tento text vznikl za podpory grantu GA ČR č. P410/10/0136.

2 Autor děkuje recenzentům studie za cenné postřehy, konstruktivní kritiku a redakční připomínky.

extent it can be used or abused for political purposes. At its conclusion, this contribution summarizes the partial quantitative data and its relevance in the reconstruction of an approximate range of the number of victims in the Bosnian conflict.

Key words: population census, wartime population loss, reconstruction of number of victims, Bosnians, Serbs, Croats

Úvod

Dynamiku populačního chování tří konstitutivních národů Bosny a Hercegoviny (BaH) a změny etnického složení v zemi po uzavření mírových dohod v roce 1995 nelze zkoumat, aniž bychom nevyčíslili odhadovaný počet obětí, nekvantifikovali, kolik osob opustilo své domovy a neposoudili, v jakém rozsahu celkové početní ztráty v průběhu války ovlivnily budoucí demografický vývoj země. Občanský konflikt, který v letech 1992–1995 vyvolal nucené migrační přesuny obyvatel, zcela zásadně změnil nejen prostorové rozmístění bosenské populace, ale i její základní demografické charakteristiky. Radikální etno-demografické proměny v prostoru BaH včetně přímých demografických ztrát³ občanské války nebyly v důsledku dlouhodobého odkladu provedení poválečného sčítání nikterak statisticky zachyceny, natož detailněji zpracovány. Kvůli absenci komplexních a sčítáním potvrzených statistických údajů tak veškeré demografické jevy mohou být doposud rekonstruovány pouze na základě odhadů.

Do října 2013 odkládané sčítání, jehož definitivní výsledky budou publikovány postupně do nejzazšího avizovaného data 1. července 2016,⁴ navíc zainteresovaným stranám ponechalo volné pole působnosti ve velmi subjektivním a tudíž i rozdílném výkladu dílčích, ad hoc utvářených a značně nepřesných statistik. Vzájemně si odporující tvrzení prohlubovala rozštěpení společnosti podle etnického

3 Přímé demografické ztráty lze definovat jako úmrtnost v průběhu války v užším smyslu (tj. zabití a zemřelí v důsledku válečných událostí), či v širším smyslu (kromě předchozích kategorií i nezvěstní). Srov. např. Stevo PAŠALIĆ, *Demografski gubici u BiH (1992–2011)*, rukopis 2011, s. 4. Kromě přímých obětí rozlišujeme i tzv. oběti nepřímé, které v průběhu války nezahynuli následkem válečného dění, ale kvůli různým neštěstím, která se s válkou pojila (smrt z hladu, z nedostatku léků atd.).

4 Srov. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Saopštenje: Preliminarni rezultati Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013*, Sarajevo 2013. Dostupné na: http://www.bhas.ba/obavjestjenja/Preliminarni_rezultati_bos.pdf, 5. 12. 2013.

principu a umožňovala na základě zkreslených populačních charakteristik obyvatelstva vyvozovat nesprávná, zavádějící a často velmi účelově zmanipulovaná hodnocení demografických dopadů války.⁵

A právě na tyto interpretační nesrovnalosti v souvislosti s rekonstrukcí počtu obětí občanského konfliktu v BaH se zaměřuje tato studie. Jejím cílem je rozbor odlišných pohledů, s jakými odborníci patřící k jednotlivým konstitutivním národům BaH (Bosňáci,⁶ Srbové a Chorvaté) v důsledku přerušení kontinuity statistické evidence posuzovali (posuzují) celkový počet obětí. Jednotliví demografové pak na základě utvořených odhadů počtu obětí válečného konfliktu určovali, v jakém rozsahu populační ztráty daného národa ovlivnily jeho souhrnný demografický potenciál a rozprostření v zemi.

Při hodnocení početních ztrát způsobených konfliktem v 90. letech se nám nabízí srovnání s rekonstrukcí celkového počtu obětí, jež v průběhu druhé světové války zahynuly na území budoucí socialistické Jugoslávie. Jejich kalkulace zůstávaly po téměř celé socialistické období vysoce nadhodnocené. Oficiálně zveřejněný údaj cca 1,7 milionu obětí jugoslávští komunisté prezentovali ve snaze získat co nejvyšší reparace.⁷ S touto záměrně navýšenou hodnotou se v politice a publicistice operovalo po téměř celou socialistickou epochu. A to navzdory skutečnosti, že již v roce 1948 a následně v roce 1953 došlo k prvním poválečným sčítáním. Bez ohledu na výsledky realizovaných censů nikdo z jugoslávských demografů nikterak nezpochybňoval výslednou sumu počtu obětí, kterou Jugoslávie oficiálně uváděla na mezinárodní scéně. Jugoslávské vedení se současně záměrně vyhnulo tomu, aby byl veřejně publikován přehled počtu zabitých podle etnické příslušnosti, který jugoslávští demografové utvořili v roce 1964.⁸

5 Ostré polemiky, kromě výsledných populačních ztrát, nejčastěji probíhají ohledně hodnocení úspěšnosti repatriace, resp. o tom, kam a za jakých podmínek se nejpočetněji a dlouhodobě nejspěšněji vraceli příslušníci toho kterého národa a naopak kolik bosensko-hercegovských občanů doposud žije v zahraničí (tedy kolik jich v teoretické rovině stále čeká na realizaci repatričního procesu).

6 Bosňácký kongres (sabor) nahradil v září roku 1993 dosavadní kategorii Muslimové starším pojmenováním Bosňáci. S těmito pojmy pro období válečného konfliktu v BaH pracuji jako se synonymy.

7 Srđan BOGOSAVLJEVIĆ, *Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija*, in: Nebojša Popov (ed.), *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd 2002, s. 491.

8 Tento přehled odhadoval, že v průběhu druhé světové války nejvíce obětí měli Srbové (58 %), následovaní Chorvaty (14 %), Slovinci (7 %) a Muslimy (5,4 %). Jugoslávská veřejnost se mohla s obsahem demografického shrnutí válečných ztrát seznámit až v roce 1989. Srov. Tamtéž, s. 501.

Teprve uvolnění atmosféry na konci 80. let a vzrůst nacionalistických tenzí vedly k tomu, že se válečné ztráty začaly znovu propočítávat.⁹ V této době vedle desítek kvazi odborných prací, které sloužily k nacionalistickým účelům, vznikly rovněž dvě relativně objektivní a širší akademickou veřejností respektované demografické práce, jejichž zjištění nezávisle na sobě celkový počet obětí upravily a zredukovaly.¹⁰ Na rozdíl od vyhrocených polemik o demografických následcích skončeného konfliktu v postdaytonské BaH představovaly odhady o počtu obětí druhé světové války v jugoslávské společnosti z hlediska existence Titova režimu neutrální téma.

Uskutečnění censu těsně po uzavření mírových dohod v Daytonu by sice z důvodu neznalosti údajů, kolik osob celkově uprchlo za hranice země, nedokázalo přesně kvantifikovat přesný počet obětí, nicméně by minimálně vymezilo poválečné demografické a socioekonomické kapacity země. S pomocí srovnání předválečného a poválečného počtu obyvatel by demografové současně mohli přeci jen relevantněji stanovit výsledný rozsah populačních ztrát v průběhu války.

Politická a společenská situace v BaH po roce 1995 se ale od období po roce 1945 značně odlišovala. Daytonská mírová dohoda zcela záměrně nestanovila, kdo z konfliktu vychází jako vítěz a kdo jako poražený.¹¹ Mezinárodní společenství, jež zvnějšku nadiktovalo politické uspořádání a řídilo průběh poválečné rekonstrukce, deklarovalo, že ke sčítání obyvatelstva může dojít až po úspěšném splnění klíčových mírových podmínek, tj. po oficiálním uzavření daytonské *Přílohy 7*, která se týkala repatriace utečenců. Provedení censu tedy bylo plánováno na období, až se do předválečných domovů vrátí všichni utečenci.

Primární zdroje k rekonstrukci počtu obětí

S ohledem na charakter analyzovaného tématu je nutné obšírněji rozebrat pramennou základnu, kterou demografové a statistici ke svým rekonstrukcím počtu obětí a celkových populačních ztrát využívají. Stěžejní podkladový materiál před-

9 Srov. Robert HAYDEN, *Recounting the Dead: The Rediscovery and Redefinition of War-time Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia*, in: Rubie Watson (ed.), *Memory, History, and Opposition under State Socialism*, Santa Fe 1994.

10 Srov. Bogoljub KOČOVIĆ, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Beograd 1985 a Vladimir ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992.

11 Srov. Ladislav HLADKÝ, *Daytonská mírová smlouva a její uvedení do života*, Středoevropské politické studie 8, 2006, s. 316. Dostupné na: <http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=275>, 1. 9. 2010.

stavovalo sčítání lidu z roku 1991, jež přes veškeré následně uvedené výhrady vytvořilo klíčovou datovou bázi k retrospektivnímu výzkumu, ale i ke komparaci demografických ukazatelů z předválečného období s populačním vývojem post-daytonské BaH.

Objektivita statistického sčítání v roce 1991

Poslední sčítání federální Jugoslávie z roku 1991¹² vytvořilo mezinárodnímu společenství určující datovou základnu, k níž zamýšleli západní mírotvůrci obnovit původní multietnické uspořádání země. Sčítání konané 31. března 1991 se již odehrálo v atmosféře kulminující eskalace politické, společenské a hospodářské krize. Ve všech jugoslávských republikách v době vrcholících příprav na sčítání proběhly první pluralitní volby. Politické rozdělení sil v BaH, kde k parlamentním volbám došlo v průběhu listopadu roku 1990, zcela opanovaly tři nacionalistické strany – Strana demokratické akce (SDA), Srbská demokratická strana (SDS) a Chorvatské demokratické společenství (HDZ)¹³ – se ziskem 84 % všech mandátů.¹⁴ Těmto stranám se podařilo velmi efektivně kontrolovat samotnou přípravu, ale i vlastní provedení sčítání, jež měly pod oficiálním dozorem statistického úřadu formálně v kompetenci lokální úřady.¹⁵ Celospolečensky vyhocená nacionalistická atmosféra, kterou dále úspěšně podporovala média, měla v předvečer provedení censu největší negativní dopad na kategorii Jugoslávců, jejichž proporční zastoupení pokleslo z 8 % v roce 1981 na 5,5 %.¹⁶ Snížení početního zastoupení Jugo-

12 Demografové v rámci retrospektivních demografických analýz v zemích bývalé Jugoslávie oceňují skutečnost, že konflikty v postjugoslávském prostoru vypukly až těsně po provedení posledního celojugoslávského sčítání obyvatelstva. Srov. Ivica NEJAŠMIĆ, *Stanovništvo Hrvatske: Demografske studije i analizi*, Zagreb 2008, s. 10.

13 Strana demokratické akce (SDA) představuje dodnes ústřední bosňackou/muslimskou politickou stranu. Srbská demokratická strana (SDS) zastupuje zájmy bosenských Srbů a Chorvatské demokratické společenství (HDZ) tvořila bosenskou odnož ústřední politické strany sousedního Chorvatska, se kterou se identifikovali bosenští Chorvaté.

14 Srov. Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2005, s. 252.

15 Srov. Miladin KOVAČEVIĆ, *The Weak Points of Statistical and Demographic Analyses in Estimations of War Victims in Bosnia and Herzegovina in the Period 1992–1995*, Stanovništvo 43, 2005, č. 1–4, s. 20.

16 S touto kategorií se v roce 1991 nejvíce osob z jugoslávských republik identifikovalo právě v BaH (5,5 %). V Sarajevu se jako Jugoslávci deklarovalo 10,7 % respondentů, v Banja Luce 12,1 %, v Mostaru 10,1 % a v Tuzle nejvíce – 16,7 %. Srov. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, *Stanovništvo Bosne i Hercegovine. Narodnosni sastav po naseljima*, Zagreb 1995.

slávců vybídlo některé autory ke konstatování, že již od roku 1971 lze ze sčítání v BaH pozorovat skryté postupující proces etnické homogenizace.¹⁷ Sčítání, jakožto důležitý politický nástroj, tak mělo posloužit k přepočtu podílového zastoupení jednotlivých národů, k potvrzení jejich početní síly a k demonstraci převahy v jednotlivých regionech. Objektivita konečných výsledků, které byly oficiálně zveřejněny až po vyhlášení nezávislosti BaH a následném vypuknutí války, se tím přirozeně snižovala.¹⁸

Přílišná politizace sčítání se promítla v řadě sporných jevů: např. v rozdílných oficiálně publikovaných výsledcích,¹⁹ či v nedůslednosti evidence osob pracujících dlouhodobě v zahraničí (tzv. gastarbeiteři). Sčítání nedokázalo věrohodně ztvárnit etno-demografickou realitu zejména v ekonomicky slabších opštinách, odkud obyvatelstvo odcházelo mnohem intenzivněji za prací. Mnoho gastarbeitřů, kteří se dlouhodobě pracovním zdržovali v zahraničí a kteří nejevili ochotu k návratu, census i nadále zahrnoval do výsledného počtu obyvatel v konkrétních oblastech.²⁰ Na druhou stranu značnou část dočasně pracujících v zahraničí sčítání naopak nikdy kompletně nezapočítalo.²¹ Tento fakt utvrzoval srbské a chorvatské politiky v tom, že by měl být celkový počet Srbů a Chorvatů v místech, kde jich rapidně ubývalo, vyšší a to právě s připočtením osob pracujících v zahraničí (s přihlédnutím k migračnímu chování jednotlivých národů BaH).²²

Kvůli těmto rozporuplným prvkům a množství duplicit²³ je nutné ke zjištění sčítání přistupovat s obezřetností. Oficiální výsledky na lokální úrovni byly

17 M. KOVAČEVIĆ, *The Weak Points*, s. 29

18 Ksavije BUGAREL, *Bosna. Anatomija rata*, Beograd 2004, s. 85.

19 Přestože se k roku 1991 nejčastěji uvádí počet 4 377 033 osob, setkáváme se i s údajem 4 365 009 osob. Srov. Državni zavod za statistiku Republike Bosne i Hercegovine, *Nacionalni sastav stanovništva, rezultati za republiku po opštinama i naseljenim mjestima*, Sarajevo 1993; TÝŽ, *Prvi rezultati za stanovništvo, domaćinstva, stanove i poljoprivredna gazdinstva, po opštinama i naseljenim mjestima*, Sarajevo 1991. Rozdíl, jenž činil hodnotu 12 024 obyvatel, způsobilo publikování prvních výsledků odlišnou institucí a za jiné politické situace.

20 Přestože se statistici snažili zachytit počet osob pobývajících v zahraničí, jimi vykazované hodnoty realitě neodpovídaly; počet ekonomických migrantů v třetích zemích byl ve skutečnosti mnohem vyšší. Sčítání v roce 1981 registrovalo 182 940, v roce 1991 již 234 213 osob z BaH, které dlouhodobě pobývaly v zahraničí. Srov. TÝŽ, *Gradani R BiH na privremenom radu – boravku u inostranstvu. Rezultati za republiku po opštinama*, Sarajevo 1994.

21 Srov. M. KOVAČEVIĆ, *The Weak Points*, s. 21.

22 Srbsí a chorvatští politici se tak poněkud naivně snažili zdůraznit, že teoreticky vyšší celkový počet Srbů či Chorvatů utlumí progresivní populační růst Muslimů.

23 Haagští demografové E. Tabeau a J. Bijak zjistili, že census obsahoval cca 8 500 duplikátů. Srov. Ewa TABEAU – Jakub BIJAK, *War – related Deaths in the 1992–1995 Armed Conflicts in Bosnia*

mnohdy považovány za nevěrohodné, nekorektní či v závislosti na politických rozhodnutích různě interpretovatelné.²⁴ Navzdory veškeré kritice však konstitutivní národy jejich formální výsledky na celostátní úrovni vesměs akceptovaly a nezpochybňovaly početní zastoupení osob v jednotlivých etnických kategoriích.

Využitelné prameny k rekonstrukci počtu obětí

Pokud chceme rekonstruovat válečné populační ztráty, musíme disponovat jak „vstupními“ statistickými podklady (tedy výsledky sčítání 1991), tak daty shromážděnými po skončení konfliktu (nejvhodněji opětovně v podobě celostátního censu). Vzhledem k tomu, že jeho provedení bylo v BaH z různých důvodů dlouhodobě odkládáno,²⁵ entitní statistické úřady utvářely po roce 1995 vlastní soupisy obyvatelstva.²⁶ Tyto značně nepřesné datové materiály tvořily do okamžiku publikování preliminárních výsledků sčítání (5. listopadu 2013)²⁷ hlavní podkladovou bázi pro jakékoliv statistické kalkulace. Jinými slovy každoročně aktualizované charakteristiky demografických jevů tudíž vycházely z více než deset až patnáct let starých populačních propočtů. Publikované výstupy obou statistických úřadů spolu jednak nikterak nekořespondovaly (často se dokonce zcela ignorovaly) a jednak byly extrémně nepřesné.²⁸ Vzájemně nesouvztažné propočty sloužily v obou entitách

and Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and Recent Results, European Journal of Population 21, 2005, s. 200–201.

24 Srov. Draško MARINKOVIĆ, *Demografski problemi procesa izbjeglištva u Republici Srpskoj*, Banja Luka 2005, s. 44.

25 Ondřej ŽÍLA, *První poválečné statistické sčítání v Bosně a Hercegovině 2013 (odklady, politizace a komplikace)*, Porta Balkanica 5, 2013, s. 18–26.

26 Statistické informace v BaH shromažďuje celostátní Statistický úřad v Sarajevu (Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine). Avšak vzhledem ke specifickému administrativnímu uspořádání v BaH statistické údaje evidují odděleně Federalní zavod za statistiku FBiH sídlící v Sarajevu a Republički zavod za statistiku RS v Banja Luce. Srov. Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine, *Statistički sistem u BiH*, Sarajevo 2012. Dostupné na: <http://www.bhas.ba/?option=com_content&view=article&id=46&lang=ba>, 19. 10. 2010.

27 Tamtéž, *Saopštenje: Preliminarni rezultati Popisa stanovništva*.

28 Obě entitní instituce, které spolu z politických důvodů dlouho nespolupracovaly a své činnosti ani nikterak nekoordinovaly, realizovaly vlastní soupisy obyvatelstva. Federace BaH v podobě testovacího sčítání v roce 2003, Republika srbská na základě registru uprchlých a přemístěných osob v Republice srbské z roku 1996 a jejich opětovné verifikace v roce 2001 (Ministarstvo za izbjegla i raseljena lica, *Popis izbjeglih i raseljenih lica u Republici srpskoj iz marta 1996. godine*, Srpsko Sarajevo 1996; TÝŽ, *Raseljena lica, izbjeglica i povratnici u 2001. godine* [Publikacija o sprovedenoj reregistraciji]. Cit. in: D. MARINKOVIĆ, *Demografski problemi*, s. 140.). Tento

jako datová základna, z nichž se připočtením přirozeného přírůstku a evidované migrace v příslušném roce vypracovával aktualizovaný odhad celkového počtu obyvatel v dané entitě.²⁹

Klíčový nedostatek těchto publikací tedy vyplýval z výše zmíněné absence sčítání. Uváděné statistické údaje, jakkoliv matematicky přesné, zůstávaly pouhými odhady. Přesnými daty disponujeme pouze v počtech narozených a zemřelých či počtu nezaměstnaných. Tyto hodnoty jsou však udávány pouze ve formě absolutních čísel. Relativní údaje nešlo utvořit do okamžiku publikování předběžných výsledků sčítání, tedy dokud nebude znám celkový počet obyvatelstva a jeho demografická struktura. Jediný významnější rozdíl v činnosti statistických úřadů spočíval v otázce evidence etnického složení.³⁰

Kromě „klasických“ pramenů v podobě materiálů statistických úřadů demografové a statistici využívali soupisů pohřšovaných a potvrzených počtů zemřelých (databáze Mezinárodního výboru Červeného kříže), seznamů exhumovaných osob, datovýchází četných mezinárodních organizací (UNHCR aj.), údajů bosenkých institucí (např. Ústav veřejného zdraví v Sarajevu) či např. voličských seznamů (OBSE).³¹

registr, který srbské demografové pokládali za ekvivalent pokusného sčítání, srovnával počet obyvatel v jednotlivých opštinách v roce 1991 a počet místních a dosídlených osob v letech 1996 a 2001. V literatuře jihoslovanské provenience se vyskytuje pouze v srbském prostředí. Západní literatura na něj ale nikde neupozorňuje. Na internetu jej nelze dohledat.

29 Oficiálně udávané odhady počtu obyvatel BaH až do publikování předběžných výsledků censu oscillovaly na značně široké škále v rozmezí 3,5–4,1 miliónu osob. Existovaly ale i odhady, že reálný počet obyvatel BaH nebude přesahovat 3,2–3,5 miliónu osob. Srov. rozhovor autora se zaměstnancem Agencie za statistiku BiH v Sarajevu Radoslavem Čorovićem (Sarajevo 19. 5. a 1. 7. 2011).

30 Federální úřad utvářel odhady soudobého etnického složení nejen v jednotlivých kantonech a opštinách Federace BaH, ale zčásti i v okresech Republiky srbské. Odhad federálního statistického úřadu, pokud jej porovnáme se statistikami UNHCR, OHR, materiály opštin i zjištěními z terénního průzkumu, je však značně zkreslený a nepřesný. Federální statistický úřad vydává – vedle měsíčních a každoročních statistických ročenek – ještě tzv. *Kantoni po brojevima*, které podávají statistický přehled demografických a socioekonomických ukazatelů za jednotlivé kantony a jejich opštiny v rámci Federace BaH. Srov. Federalni statistički závod, *Kantoni po brojevima*, Sarajevo 2005.

31 O jednotlivých materiálech a příslušných citacích podrobněji srov. dále v textu.

Kritické zhodnocení výstupů o početních ztrátách: přístupy, metody a obecná charakteristika

S ohledem na slabou výpovědní hodnotu primárních zdrojů lze za nejzávažnější nedostatek publikovaných výstupů označit nedůslednou kritiku a hlubší rozbor pramenů. Vzhledem k tomu, že se tyto statistické analýzy opírají téměř výhradně o kvantitativní materie, měly by být primární statistické podklady detailněji představeny a rozebrány. Někteří z autorů je sice v úvodních konstatováních popisují, činí tak ale téměř vždy výhradně v rovině vnější charakteristiky pramene (tj. v rámci popisu metodiky, již byla data shromažďována). Vlastní výpovědní hodnotu a hodnověrnost využití primární báze již dále nezkoumají a neověřují.

Ani jednu studii, jež se opírá o statistické materiály shromážděné rozličnými institucemi, tak nelze za žádných okolností považovat za zcela relevantní a přesnou. Nápadnější shodu v prezentovaných závěrech pozorujeme mezi autory pouze v několika málo případech. Všichni tvůrci nicméně svorně zdůrazňovali, že jejich zjištění kvůli nekompletní datové základně představují pouze rozpracovanou a neucelenou fázi výzkumu.³² Černobílé hodnocení příčin vzniku konfliktu a jeho válečného průběhu se projevilo v autorském výběru zdrojů, jejich mnohdy účelově vedené kompilaci a z ní sestavovaných závěrů. Výstupy z kvantitativních analýz se vzájemně odlišovaly především proto, že se jejich tvůrci opírali o různorodé primární zdroje, často subjektivně vybrané, jejichž relevance byla, jak jsme již poukazovali, v řadě ohledů silně pochybná.

Především ve studiích autorů ze zemí bývalé Jugoslávie se promítají četné historické skutečnosti, jejich vlastní politické názory, ale i osobní prožitky a zkušenosti z průběhu válečného období.³³ Už kvůli menší zatíženosti a tudíž výraznější ochotě analyzovat všechny možné primární zdroje a nikoliv pouze ty, které vyhovují odborníkově představě reality, by měly být propočty demografů mimo jugoslávský region teoreticky objektivnější. Toto konstatování ale u zahraničních odborníků neplatí, neboť i jejich výsledky svědčí o utváření analýz na základě určitého politického zadání.

Většina vydaných publikací se potýkala s dvěma základními potížemi. Autoři analýz počtu obětí bosenského konfliktu se nedokázali vyhnout četným dupli-

32 Srov. Marie-Janine ČALIĆ, *Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991–1995*, in: Charles Ingrao – Thomas Emmert, *Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' Initiative*, Indiana 2009, s. 139.

33 Srov. E. TABEAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*, s. 192.

tám (např. v registrech zemřelých), které vedly k výpočtu několikanásobně vyšších hodnot, než jaké odpovídaly realitě. Z četných polemik o relevanci zveřejněných výstupů vyplývá, že nejčastěji uváděné obtíže spočívaly v neujasněné definici jednotlivých pojmů, které souvisí s oběťmi konfliktu, či ve zpochybňované metodologii, s jakou jednotliví autoři při sestavování odhadu počtu obětí postupovali. Demografové vlastními šetřeními většinou polemizovali s prezentovanými závěry jiných autorů.³⁴ Kromě složitě ověřitelné, byť mnohdy precizně shromážděné pramenné základny, tu zřetelně vyvstával druhý přehmat, kterým je jejich pouze zdánlivá objektivnost. Struktura jednotlivých studií většinou de facto kopírovala postoje, jaké autoři sami vůči válce v BaH zaujímal.

Odlíšné interpretace počtu obětí války v BaH u jednotlivých národů

Ponechme stranou analýzu příčin dlouhodobého odkladu sčítání, k němuž došlo teprve v říjnu 2013 po téměř 23 letech,³⁵ a soustředme se na to, co absence censu umožnila – tj. utvoření širokého prostoru k zcela odlišné interpretaci výsledků války, jež se odvíjela v rámci tří národnostních bloků, tj. Bosňáků, Srbů a Chorvatů. O počtech obětí bosenského konfliktu se přirozeně intenzivně diskutovalo již v jeho samotném průběhu. Každý z národů ve snaze vystupovat jako jediná oběť veškeré údaje o válečných ztrátách uměle navyšoval. Bojující strany se soustřeďovaly téměř výhradně na prezentaci ztrát na své straně, nikoliv na celkové a proporční ztráty jednotlivých etnik. Především Bosňáci se snažili (v souvislosti s tím, jak Západ nazíral na vývoj bosenského konfliktu) demonstrováním vysokých početních ztrát získat náklonnost veřejného mínění západního světa.³⁶

34 Nemusí se v každém případě jednat o specialisty jiné národnosti. Značné spory v interpretaci počtu obětí mezi sebou v Sarajevu vedou bosňáčtí badatelé. Četné konference, prezentace studií či panelové diskuse věnované této problematice pravidelně doprovází prudké debaty, hádky či verbálně vyostřené konflikty.

35 O. ŽÍLA, *První poválečné statistické sčítání*.

36 Např. bosenský premiér Haris Silajdžić na počátku roku 1993 konstatoval, že ve válce doposud zahynulo 18 tisíc Bosňáků. O pět měsíců později počet zabitých Bosňáků vzrostl na dvě stě tisíc osob. Tato hodnota nekriticky přijatá západními médii byla v následujících letech dále uměle navyšována. Jestliže byl počet 18 tisíc v lednu 1993 korektní, potom pozdější údaj dvě stě tisíc reprezentoval navýšení o 182 tisíc mrtvých Muslimů (tedy o 36 400 za měsíc, či 1 214 za den). Tuto naddimenzovanou hodnotu zkonfrontujeme s vyjádřením Silajdžiće pro CNN, kde tvrdil, že během intenzivního ostřelování Tuzly zahynulo v průběhu jediného dne v průměru maximálně 71 osob. Pokud vezmeme v úvahu, že válka trvala 42 měsíců, (tj. 1 260 dní) a 71 mrtvých přibližně představovalo nejvyšší maximum, vyjde nám hodnota 89 460 obětí. Srov. M. KOVAČEVIĆ,

Proto také v prvních poválečných letech odhady počtu mrtvých oscilovaly mezi neobyčejně širokým rozpětím 25–329 tisíce mrtvými.³⁷ Postupem času se udávaný počet převážně mrtvých Bosňáků ustálil na hodnotě cca 200–250 tisíc osob. Západní média tento sporný a ničím nepodložený údaj bez jakýchkoliv pochybností přejala, aniž by se jejich novináři snažili válečné ztráty na všech bojujících stranách relevantněji přezkoumat.³⁸ Přitom již těsně před ukončením války jeden z pozorovatelů George Kenney velmi trefně konstatoval, že otázkou není, zdali je počet 250 tisíc obětí přemrštěný údaj, ale o kolik je přemrštěný.³⁹

Teprve až s téměř desetiletým zpožděním začaly i největší světové tiskové agentury stereotypně se opakující odhad v tichosti opouštět; stále častěji citovaly nový a výrazně zkorigovaný údaj cca sto tisíc obětí (2,4 % počtu obyvatel BaH v roce 1991). Hodnověrnost dlouhodobě udávaných dat svými šetřeními zpochybnily až dvě na sobě nezávislé výzkumné skupiny, populační experti Ewa Tabeau a Jacob Bijak,⁴⁰ které zaměstnává kancelář žalobce ICTY (International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia) v Haagu, a nezávislý bosňácký vyšetřovatel, profesí novinář, Mirsad Tokača.⁴¹ Diskuse o počtu obětí od okamžiku publikování výstupních zpráv těchto dvou badatelských týmů v roce 2005, které odhadují, že počet obětí osciluje kolem sta tisíc, v podstatě téměř utichly.⁴²

Jednotlivé úhly pohledu na rekonstrukci počtu obětí lze na území bývalé Jugoslávie kategorizovat do dvou základních celků:

The Weak Points, s. 35; Kenney zase cituje vyjádření Silajdžiće z prosince 1992, kdy k počtu 18 tisíc mrtvých automaticky připočetl 111 tisíc nezvěstných na základě dat Ústavu veřejného zdraví. V průměru by bylo zabito více jak 160 osob denně. Srov. George KENNEY, *The Bosnia Calculation: How Many Have Died? Not Nearly as Many as Some Would Have you Think*, The New York Times Magazin, 23. 4. 1995, s. 42.

37 O jednotlivých údajích podrobně srov. dále v textu.

38 Rozborem nepodložených kvantitativních odhadů a jejich rozličnými variacemi, které se objevovaly v ústředních západních médiích, se ve své práci zabývá Peter Brock. Srov. Peter BROCK, *Media Cleansing: Dirty Reporting Journalism & Tragedy in Yugoslavia*, Los Angeles 2005, s. 137–141.

39 George Kenney byl vysoce postaveným úředníkem odboru pro Jugoslávii Ministerstva zahraničí USA, jenž na svůj post rezignoval z důvodu nesouhlasu s americkou politikou vůči BaH. Srov. George KENNEY, *Bloody Bosnia*, The Washington Monthly 1995, s. 50. Dostupné na: <<http://www.unz.org/Pub/WashingtonMonthly-1995mar-00049>>, 15. 3. 2012.

40 Srov. E. TABEAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*.

41 Mirsad Tokača je ředitelem nevládní organizace Výzkumné a dokumentační centrum (Istraživačko dokumentacioni centar – IDC) založené v roce 2004. Srov. Mirsad TOKAČA, *Istraživačko dokumentacioni centar*, <<http://www.idc.org.ba/>>, 4. 6. 2011.

42 Rozborem těchto dvou studií se zabývam dále v textu.

- 1) odhady v bosenském (potažmo jugoslávském) prostoru (tj. kalkulace bosňáckých, srbských a chorvatských demografů),
- 2) odhady vzniklé mimo postjugoslávský region.

Odhady počtu obětí v bosenském (resp. postjugoslávském) prostoru

Bosňácké odhady počtu obětí

Studie bosňáckých autorů se prvořadě opíraly o data, která v průběhu války shromažďoval sarajevský Ústav veřejného zdraví.⁴³ Seskupené údaje využil jeho ředitel Arif Smajkić a respektovaný demograf Ilija Bošnjović k sestavení prvního poválečného odhadu počtu obětí bosenského konfliktu (258 tisíc).⁴⁴ Bošnjović následně provedl vlastní propočty, v němž počet zabitých stanovil na 252 tisíc mrtvých.⁴⁵ Bosňácký demograf i v těchto propočtech postupoval metodicky obdobně, tj. kompiloval převážně data z Ústavu veřejného zdraví. Kvůli sporné výpovědní hodnotě vstupních údajů lze jeho odhady považovat za značně nadhodnocené.

Jiným z pravidelně citovaných bosňáckých autorů je mostarský ekonom Murat Prašo, podle nějž bylo v průběhu války zabito 329 tisíc osob.⁴⁶ Prašo svou studii obohatil o údaje, které shromáždil z území pod kontrolou srbských vojenských sil. Jeho přemrštěný odhad patrně do značné míry ovlivnily metodické nejasnosti, které provázely poslední celosvazové sčítání obyvatelstva. Autor do výpočtů počtu obětí evidentně zakalkuloval i cca 234 tisíc obyvatel BaH, kteří v době reali-

43 Údaje publikované touto státní institucí (Zavod za javno zdravstvo), jež nesbírala data z území pod srbskou kontrolou, tudíž registrovala převážně muslimské oběti. Ústav vydal dva souhrnné přehledy, v nichž byl celkový počet obětí evidentně navýšen, a to z důvodu značného množství duplikátů. Registr zabitých osob, jenž zahrnoval dohromady vojáky i civilisty, neobsahoval osobní údaje mrtvých, pouze agregovaná data. První přehled stanovil předběžný počet obětí na 156 824 osob (1. 1. 1996), druhý pak na 278 800 (25. 3. 1996). Srov. Institute for Public Health, *Bulletin 1. 1. 1996*, Sarajevo 1996; TÝŽ, *Bulletin 25. 3. 1996*, Sarajevo 1996. Cit in: E. TABEAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*, s. 192.

44 Srov. Ilija BOŠNJOVIĆ – Arif SMAJKIĆ, *Stanovništvo i demografski gubici, zdravstveno-socijalne posljedice rata u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1997, s. 13.

45 Srov. Ilija BOŠNJOVIĆ, *Demografski gubici*, rukopis 2005.

46 Srov. Murat PRAŠO, *Demographic Consequence of the 1992–1995 War*, Most, č. 93, 1996. Jeho práci lze jen stěží akceptovat jako vědecký počín především proto, že nikde neosvětluje, jakým způsobem (s jakou metodikou) při svých výpočtech postupoval, byť pro výpočet bosňáckých a chorvatských obětí vycházel ze stejných dat jako Bošnjović, tj. od sarajevského Ústavu veřejného zdraví.

zace censu pracovali dlouhodobě v zahraničí, a tudíž v okamžiku vypuknutí konfliktu v zemi nepobývali.⁴⁷ Jediný umírněnější odhad počtu zabitých poskytl na základě svých výzkumů Sead Hadžović (230 tisíc mrtvých).⁴⁸

Tento od ukončení války vesměs jednotný bosňácký pohled se na počátku 21. století rozštěpil do dvou protikladných názorových proudů. První pokračoval v linii nepřiměřeně nadhodnocených odhadů počtu zabitých, především bosňáckých obětí, a ztělesňovali jej např. Amor Mašović,⁴⁹ či Smail Čekić.⁵⁰ Jiný pohled na interpretaci válečných ztrát nabídl již výše zmiňovaný Mirsad Tokača, jenž ve spolupráci se svým týmem výrazně zredukoval odhad počtu usmrcených osob.

Federální komise pro zmizelé osoby, které Mašović předsedá, odhadovala, že výsledný počet obětí konfliktu v BaH bude přesahovat dvě stě tisíc zabitých.⁵¹ Smail Čekić, profesí historik, jenž se dlouhodobě zabývá výzkumem „agrese proti nezávislé republice BaH“ a studiem rozsahu „genocidy spáchané vůči bosňáckému národu“,⁵² se ztotožňoval se stejným údajem, tj. dvě stě tisíc obětí.⁵³ Jeden z jeho badatelských výstupů se rovněž věnuje populačním ztrátám a rozsahu násilných akcí vedených proti Bosňákům.⁵⁴ Čekić sice v této objemné studii přenechává od-

47 Ačkoliv svůj postup Prašo v sestaveném odhadu neupřesňuje, srbský demograf Kovačević naznačuje způsob, jakým se Prašo patrně ubíral. Pokud od projekce populace roku 1995 (odhad 4 498 000) podle Kovačeviće odečteme součet předpokládaného počtu obyvatel v roce 1995 (2 298 000) a počtu uprchlíků v exilu (1 259 000), dostaneme se k velmi podobné hodnotě 341 000. Je tedy zřejmé, že jeho metoda v sobě skrývala „past“ oněch 234 tisíc pracovníků v zahraničí. Pokud bychom počet těchto pracovníků odečetli od konečného výsledku, dostali bychom zcela odlišnou hodnotu, která se bude mnohem více přibližovat skutečnosti. Srov. M. KOVAČEVIĆ, *The Weak Points*, s. 23.

48 Srov. Sead HADŽOVIĆ, *Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH – genocid i etničko čištění*, in: Rato-vi u Jugoslaviji 1991–1999: zbornik saopštenja i diskusije sa okruglog stola, Beograd 2002.

49 Předseda Federální komise pro zmizelé osoby (Federalna komisija za nestale osobe).

50 Ředitel Institutu výzkumu zločinů proti lidskosti a mezinárodnímu právu (Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava). Tento bosňácký institut je přičleněn k Sarajevské univerzitě.

51 Z rozhovoru s A. Mašovićem 6. 3. 2006. Dostupný na: <<http://bosnjaci.net/>>, 5. 4. 2007.

52 Srov. Smail ČEKIĆ, *The Agression against the Republic of Bosnia and Herzegovina: Planning, Preparation, Execution*, 2 sv., Sarajevo 2005.

53 Čekić tento údaj prosazoval např. při příležitosti promoce publikace *Rat u brojkama* demografky E. Tabeau, která se konala 17. října roku 2009 v Sarajevu. Pro srovnání dodejme, že úplně stejnou hodnotu tento autor prezentoval ve svém textu v *Oslobođenje* v roce 1993! Srov. *Oslobođenje*, 9. 3. 1993. Cit. in: Steven BURG – Paul SHOUP, *The War in Bosnia and Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, Armonk 1999, s. 440.

54 Srov. Smail ČEKIĆ, *Research of Genocide Victims, with a Special Emphasis on Bosnia and Herzegovina. Problems and Issues in Scientific Theory, Methods and Methodology*, Sarajevo 2009, s. 82.

had počtu obětí jiným autorům,⁵⁵ nicméně velmi ostře se vymezuje vůči dle něj početně silně podhodnoceným výsledkům šetření E. Tabeau a M. Tokači. Podle Čekiće ani tak nevdá, že se tito autoři v souvislosti s válečným děním v BaH vyhýbají termínu genocida. Problém ale vidí v tom, že výsledky jejich výzkumů redukuje akt „bosenské (bosňácké) genocidy“ na pouhé „etnické čistky“, čímž podle něj dokládají, že se tato postjugoslávská republika nepotýkala s jednostrannou agresí, ale s komplikovanou „občanskou válkou“. Smail Čekić uzavírá, že takové „benevolentní“ výzkumy, které mají tendenci nahrazovat dle něj korektní termíny „genocida“ a „agrese“ výrazy „etnické čistky“ a „občanská válka“, ignorují elementární rozdíl mezi „spravedlností“, jež má následovat po „genocidě“, a „usmířením“, k němuž má dojít po „konfliktu“.⁵⁶

Touto optikou viděná válka v BaH postavila do popředí kritiky především Mirsada Tokača, ředitele Výzkumného a dokumentačního centra, jehož prezentovaná zjištění, ale i uplatňovaná metodika Čekićův institut tvrdě odsuzuje.⁵⁷ Cíl Tokačovy práce spočíval v seskupení osobních údajů osob zabitých v průběhu války, jejichž smrt zaviniily přímé vojenské operace.⁵⁸ Základní metoda bádání spočívala v navracení „identity“ zemřelé osobě, tedy v tom, že osobní údaje každé z obětí byly synchronizovány s údaji matrik z roku 1991. Jedině tak se dle Tokači šlo vyvarovat přemrštěných odhadů počtu obětí, které jejich tvůrci nepřesvědčivými metodami a z nespolehlivých datových materiálů vypracovávali (Prašo, Bošnjović atd.).⁵⁹

55 Čekićova rozsáhlá studie shrnuje většinu nejčastěji diskutovaných kvantitativních odhadů, a to jak jihoslovanských, tak i zahraničních odborníků. Srov. Tamtéž, s. 83–90. Institut výzkumu zločinů proti lidskosti a mezinárodnímu právu dodnes nevydal vlastní kalkulaci počtu zabitých v průběhu bosenské války, což je jim v bouřlivých diskusích jejich protivníky s gusem připomínáno.

56 Srov. Tamtéž, s. 116–117. Zdůrazněme, že během konfliktu došlo dle ICTY k aktu genocidy pouze v případě srebrenického masakru. Srov. ICTY, *Facts about Srebrenica*, Haag 2005. Dostupné na: <http://www.icty.org/x/file/Outreach/view_from_hague/jit_srebrenica_en.pdf>, 12. 10. 2011.

57 Hlavní chyba Tokačova výzkumu dle Čekiće tkvěla jednak v absenci dat shromážděných na základě vlastního výzkumu a jednak v nekritické akceptaci údajů z jiných zdrojů. Čekić dále kritizuje údajné manipulace s kategoriemi obětí (tj. s vojenskými a civilními postiženými). Srov. S. ČEKIĆ, *Research of Genocide Victims*, s. 128, 135–141.

58 Tokača definuje oběť jako jedince, který je zabit v přímé souvislosti s válečnými událostmi. Výzkum IDC se tedy nezabýval demografickými ztrátami způsobenými konfliktem. Srov. Mirsad TOKAČA, *Vrijedi pročitati do kraja*, Nezavisne novine, 12. 3. 2006. Dostupné na: <<http://www.nezavisne.com/revija/tekst060312-01.php>>, 15. 1. 2007.

59 Tokača k tomu dodával, že to vypadá, jako když v BaH existuje zvláštní typ soutěže, v níž platí přímá úměra: čím větší počet obětí, tím větší rozměr spáchaných zločinů. Srov. BITNO, *Igranje mrtvima: Svi se natječu tko će objaviti veći broj žrtava*. Dostupné na: <<http://www.bitno.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/igranje-mrtvima-svi-se-natjecu-tko-ce-objaviti-veci-broj-zrtava>>, 14. 2. 2012.

Ředitel Výzkumného a dokumentačního centra ale na druhou stranu připouštěl, že tato pozitivistická metodika, se kterou jeho tým prováděl výzkum, mohla nevyhnutelně přehlédnout ty oběti, jejichž zmizení nemohlo být řádně ohlášeno, protože nikdo z jejich rodiny (tedy nikdo, kdo by mohl o takovém zmizení podat zprávu) rovněž nepřežil.⁶⁰

Tokačův tým navzdory pronikavé kritice ze strany bosňáckých intelektuálů,⁶¹ sestavil v rámci projektu *Ztráty obyvatelstva 1991–1995* soupis přibližného počtu obětí občanského konfliktu, jenž byl řadou západních demografů či statistiků respektován.⁶² *Bosenská kniha mrtvých*, jak se zveřejněný výstup zkoumání editora Tokači oficiálně jmenuje, čítá 95 940 ověřených a potvrzených zemřelých osob.⁶³ Z nich bylo cca 66 % Bosňáků, 26 % Srbů, 7,5 % Chorvatů a 0,5 % ostatních.⁶⁴ Serióznost jeho publikovaných údajů nepřímo posílily ve stejné době vydané závěry E. Tabeau a J. Bijaka (srov. dále).⁶⁵ Na obou výstupech, které byly prováděny odděleně a odlišnými metodologickými postupy, je zajímavá výsledná relativní shoda nad celkovým počtem obětí. Hlavní důvod spočíval v relativní míře prokazatelnosti jejich výzkumů, tedy že za každým údajem nalezneme skutečnou osobu, její jméno a příjmení, datum a místo narození, národnost, datum a místo zabití a informaci o tom, zda se jednalo o civilní či vojenskou oběť. Závěrem zdůrazňeme, že stejně jako výsledky výzkumu M. Tokači nepřijala konzervativní bosňácká elita, obdobně negativně publikované závěry, resp. jejich poměrné rozdělení, hodnotili Srbové, ale částečně také Chorvaté.

60 Srov. M.-J. ČALIČ, *Ethnic Cleansing and War Crimes*, s. 139. Kritiku Čekićova týmu nicméně Tokača odvracel slovy, že prezentuje nikoliv počet obětí, ale konkrétní soupis jmen zabitých osob. Tokača sice přiznával, že odhady počtu obětí se mohou částečně lišit a že jeho tým se může mýlit, nicméně že tyto mýlky nemohou dvakrát či třikrát zvýšit celkový počet stanovených obětí. Stejně tak Tokačův tým neoznačil údaje počtu obětí konfliktu shromažďované od roku 2004 za kompletní, ale jako „realitě se přibližující“, či za „minimální“ ustanovenou hodnotu. Srov. Nidžara AHMETAŠEVIĆ, *Bosanska knjiga mrtvih*, BIRN-Justice report 25. 10. 2009. Dostupné na: <www.bim.ba/bh/68/10/3361/?tpl=58>, 4. 10. 2012.

61 Kromě Smaila Čekiće a Amora Mašoviće jeho práci ostře odsuzovali i další muslimští intelektuálové (např. Nijaz Duraković, Rusmir Mahmutćehajić či Emir Ramić).

62 Současně zdůrazňeme, že Tokačův výzkum, vzhledem k tomu, že byl hrazen především z norských a švýcarských finančních prostředků, nemusel tolik podléhat politickému zadání, které by mohlo ovlivnit jeho bádání.

63 V knize je po jednotlivých opštinách uveden abecední seznam jmen obětí s příslušnou charakteristikou. Oběti byly rozděleny na vojenské (55 %) a civilní (45 %). Srov. *Bosanska knjiga mrtvih. Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991–1995*, Mirsad Tokača (ed.), Sarajevo 2012.

64 Srov. T. TOKAČA, *Istraživačko dokumentacioni centar*.

65 Srov. E. TABEAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*, s. 206.

Srbské odhady počtu obětí

Srbští demografové v BaH se a priori stanovením počtu obětí bosensského konfliktu nezabývali. Jejich práce se spíše orientovaly na kritiku stávajících studií, utváření přehledů o sídlech a regionech, které byly nejvíce postiženy tzv. nucenými migracemi, a obecné hodnocení demografického vývoje Republiky srbské.⁶⁶ Mezi stěžejní studie, které srozumitelně demonstrovaly, proč je navýsost složité stanovit přibližný počet osob usmrčených v průběhu válečného konfliktu, patří především stať demografa Miladina Kovačeviće.⁶⁷ Autor se ve svém textu, ačkoliv má spíše informativní než samostatně analyticky tvůrčí charakter, snaží poukázat na zjevné nesrovnalosti v již vytvořených odhadech počtu obětí.⁶⁸

Výjimku v rámci obecných zhodnocení demografických ztrát během bosensského konfliktu představuje bělehradský Institut pro výzkum srbského utrpení během 20. století.⁶⁹ Jeho ředitel Milivoj Ivanišević v roce 2005 stanovil počet srbských obětí války kolem 34 tisíc osob.⁷⁰ Na základě posledních aktualizovaných údajů byl celkový počet zabitých Srbů v roce 2012 snížen na 30 700.⁷¹ Ani v případě tohoto počínu ale nelze hovořit o přílišné relevanci, neboť není zřejmé, jakou metodikou jeho tvůrci soupis prováděli. Badatelský tým Ivaniševiće současně vymezenou hodnotu nedává do širšího kontextu celkového počtu obětí, či alespoň do srovnání s odhady počtu obětí zbylých dvou konstitutivních národů. Proto nelze ani tento vydaný materiál považovat za relevantní a dostatečně komplexní pramen.⁷²

66 Obecnému zhodnocení demografického vývoje na území Republiky srbské se věnovali především Z. Marijanac, N. Špirić, D. Marinković a S. Pašalić. Srov. Zdravko MARIJANAC, *Razvitak stanovništva Bosne i Hercegovine 1850–1991. godine*, Banja Luka 2000; Nikola ŠPIRIĆ – Zdravko MARIJANAC, *Stanovništvo Republike Srpske*, Banja Luka 1999; D. MARINKOVIĆ, *Demografski problemi*; Stevo PAŠALIĆ, *Antropogeografska stvarnost Srba u Bosni i Hercegovini 1992–2000*, Banja Luka 2002; TÝŽ, *Demografski gubici*.

67 Autor je vědeckým pracovníkem republikového statistického úřadu v Bělehradu. M. KOVAČEVIĆ, *The Weak Points*.

68 Tamtéž, s. 21–34.

69 Srov. Institut za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku. Dostupné na: <http://www.serb-victims.org/en/component/option,com_frontpage/Itemid,1/>, 18. 12. 2012. Činnost institutu se v posledních letech zaměřila především na rozbor situace, která předcházela dění ve Srebrenici v létě roku 1995, s důrazem na stanovení počtu srbských obětí v okolí Srebrenice v letech 1992–1993.

70 Srov. Milivoje IVANIŠEVIĆ, *Zašto se prečutkuju srpske žrtve u Bosni i Hercegovini*, in: Rajko Kuzmanović (ed.), *Republika Srpska – deset godina dejtonskog mirovnog sporazuma*, Banja Luka 2005, s. 707.

71 Srov. Institut za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku.

72 S podobným závěrem lze vystoupit i po prostudování Ivaniševićovy další publikace, která se krajně deskriptivním a v mnoha ohledech zpochybnitelným způsobem věnuje nuceným migracím

Údaje o srbském počtu obětí, které Ivaniševićův institut prezentuje, v rámci zpolitizované vědecké diskuse probíhající v bosenském prostředí přirozeně kolidují (i když ne zas tak markantně) se závěry Tokačova týmu. Největší konkrétní rozpory ohledně početních ztrát v průběhu války mezi bosňáckou a srbskou demografickou obcí se kromě srebrenické kauzy týkaly celkového počtu sarajevských Srbů zabitých v době srbského obležení města. Tokačova zpráva uvedla, že v průběhu války byl v Sarajevu zabit relativně malý počet Srbů, což samozřejmě v Republice srbské vyvolalo negativní odezvu.⁷³ Srbští badatelé navíc dlouhodobě vystupují s tezí, že není příliš rozumné v občanské válce rozdělovat oběti na vojenské a civilní, jak činí Tokačův institut, ale i zahraniční autoři.⁷⁴

Posledním z uvedených srbských demografů je Stevo Pašalić, který se v rámci svých terénních výzkumů započatých již v průběhu války zaměřil na dokumentaci oblastí, z nichž srbské obyvatelstvo muselo v letech 1992–1995 utéci.⁷⁵ Pašalić, který mj. následně svědčil v Haagu jako jeden z demografických expertů v souvislosti s žalobou proti R. Karadžićovi, ve svých dalších výzkumech podobně jako S. Čekić (byť z úplně opačné pozice) zpochybňoval důvěryhodnost výstupů E. Tabeau a M. Tokači a vznášel vůči jejich závěrům řadu vcelku konstruktivních námitek.⁷⁶ V rámci expertní zprávy vypracované pro Haag Pašalić odhadoval počet srbských obětí v rozmezí 32,5–34,5 tisíce osob,⁷⁷ což v rámci celkového počtu zabi-

srbského národa z BaH. Srov. Milivoje IVANIŠEVIĆ, *Expulsion of The Serbs from Bosnia and Herzegovina 1992–1995*, Banja Luka 2000.

73 Tokačův tým stanovil počet zabitých Srbů v Sarajevu na celkových 3 597. Podle dat Ivaniševićova institutu nicméně v Sarajevu zahynulo celkem 8 504 Srbů. Srov. Milivoje IVANIŠEVIĆ, *Saopštenje Instituta za istraživanje srpskih stradanja u 20. vijeku*, Beograd 2012. Dostupné na: <<http://www.serb-victims.org/content/view/776/304/>>, 15. 3. 2012.

74 Srov. rozhovor s Milivojem Ivaniševićem: Novinska agencija Republike srpske, *Umanjen broj srpskih žrtava u proteklom ratu?*, 6. 2. 2012. Dostupné na: <<http://www.nezavisne.com/novosti/bih/Umanjen-broj-srpskih-zrtava-u-proteklom-ratu-126949.html>>, 15. 4. 2013.

75 Stevo Pašalić dříve působil jako jeden z členů dnes již zrušeného Státního dokumentačního centra výzkumu válečných zločinů proti příslušníkům srbského národa (Državni dokumentacioni centar za istraživanje ratnih zločina protiv pripadnika srpskog naroda) se sídlem v Banja Luce. Pašalić, jenž vystupuje s tezí spáchané genocidy vůči srbskému národu v BaH, nestanovil ve své publikaci ani přibližný odhad počtu zabitých. Srov. S. PAŠALIĆ, *Antropogeografska stvarnost*, s. 5, 143.

76 Srov. S. PAŠALIĆ, *Demografski gubici*, s. 10.

77 Z nich bylo 22,5 tisíce vojáků a 10–12 tisíc civilistů. Srov. Stevo PAŠALIĆ, *Demografski ekspertni izveštaj. Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju*, Haag 2011. Cit. in: TÝŽ, *Demografski gubici*, s. 7.

tých (dle něj cca 110 tisíc) změnilo proporční strukturu na 60,5 % Bosňáků, 31,5 % Srbů a 8 % Chorvatů a ostatních.⁷⁸

Chorvatské odhady počtu obětí

Pokud je v otázce zhodnocení demografických následků války v BaH z bosňáckých demografů nejčastěji citován Ilijas Bošnjović a ze srbských Stevo Pašalić, pak v chorvatském prostředí to je zcela bezesporu Ante Markotić, jenž dlouhodobě působil na univerzitě v Mostaru.⁷⁹ Ačkoliv se Markotić na stanovení přímých populačních ztrát v průběhu bosenského konfliktu nikdy výhradně nesoustředil, jeho studie, v nichž zkoumal dopady nucených migrací, tj. demografické následky války a uvažované projekce budoucího populačního vývoje příslušných tří konstitutivních národů, se nepřímou vyslovovaly i k této záležitosti.⁸⁰ Markotić v nich především upozorňoval na alarmující pokles početní přítomnosti chorvatského národa v BaH obecně a obzvláště pak ve střední Bosně a Republice srbské.

Jedním z mála chorvatských odborníků, který stanovil vlastní odhad počtu obětí války v BaH, byl Vladimír Žerjavić. Tento chorvatský ekonom a demograf, jenž na sebe upozornil propočtem celkového počtu jugoslávských obětí druhé světové války,⁸¹ odhadoval 220 tisíc zabitých.⁸² Mezi chorvatské vědce, kteří se mj. badatelsky věnovali studiu demografické situace soudobé BaH, lze ještě zařadit Slavo Kukić, profesora sociologie na univerzitě v chorvatské části Mostaru.⁸³ Chorvat-

78 Tyto odhady Pašalić utvořil na základě kompilace tištěných primárních zdrojů a svých terénních šetření. Srov. TÝŽ, *Demografski gubici*, s. 7.

79 Profesor Ante Markotić se badatelsky věnoval demografickému vývoji BaH, přičemž se specializoval obzvláště na Hercegovinu a bosenské Chorvaty.

80 Markotić v jedné ze svých studií z roku 1999 např. konstatoval, že odhad počtu zemřelých a nezvěstných byl snížen na 110 tisíc osob. Srov. Ante MARKOTIĆ, *Ratni učinci na promjene u broju stanovnika Bosne i Hercegovine i Hrvatske 1991–1998*, Društveno istraživanje 8, 1999, s. 764. Markotićovy staťe, esejistické úvahy i drobné črty byly shrnuty do sborníku: Ante MARKOTIĆ, *Bosna ostaje bez svjedoka: (s demografsko-političkog vidikovca)*, Mostar 1999.

81 Srov. V. ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije*.

82 Oproti analýze počtu obětí druhé světové války se ale v tomto případě nejednalo o dlouhodobější ucelený výzkum. Srov. Vladimír ŽERJAVIĆ, *Tragična bilanca*, Globus 370, 9. 1. 1998, Zagreb 1998, s. 24–27. Cit. in: S. ČEKIĆ, *Research of Genocide Victims*, s. 84.

83 Slavo Kukić ve své publikaci *Demografske promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini* nevytváří vlastní odhad, ale cituje (poněkud překvapivě) hodnotu sestavenou Ústavem veřejného zdraví v roce 1996 (278 tisíc zabitých a nezvěstných). Srov. Slavo KUKIĆ, *Demografske promjene i položaj manjina u Bosni i Hercegovini*, Maribor 2001, s. 13.

ský historik Ivo Goldstein pak ve své hojně citované práci pouze přebírá údaje uváděné Žerjavićem.⁸⁴

Odhady počtu obětí podle bosňáckých, srbských a chorvatských autorů: vzájemná komparace

Z následujícího grafu 1, který shrnuje výše nastíněné údaje jednotlivých odborníků, lze vyvodit několik skutečností. Pokud srovnáme jednotlivé odhady Bošnjoviće a Smajkiće (258 tisíc), Bošnjoviće (270 tisíc), Praša (329 tisíc) a Žerjaviće (220 tisíc) zjistíme, že byt všichni využívali totožné statistické materiály (registry Ústav veřejného zdraví), jejich závěry se výrazně lišily. Ani u jednoho z nich není zcela zřejmé, jakou metodiku tito tvůrci využili. Zbývající autoři své propočty opřeli buď o odlišnou datovou základnu, či pramenná báze jejich šetření zůstala neznámá.

Časový odstup nehrál v přesnější kvantifikaci početních ztrát výraznější roli. Například u Bošnjoviće počet bosňáckých obětí postupem času vzrůstal, kdežto počet srbských obětí soustavně klesal na úkor růstu počtu obětí chorvatských (a muslimských). Největší válečné ztráty na straně Bosňáků je třeba hodnotit prizmatem značné komplikovanosti a nepřehlednosti bosenského konfliktu. Občanská válka v BaH se odehrávala ve sledu několika epizod, v nichž každá strana konfliktu zastávala určitou negativní roli. Pokud bychom situaci schematicky zjednodušili,⁸⁵ pozorujeme, že zde vznikly tři základní variantní modely: srbské válečné zločiny a jejich bosňácké a chorvatské oběti, chorvatské válečné zločiny a jejich bosňácké a srbské oběti a bosňácké válečné zločiny a jejich srbské a chorvatské oběti. Navíc je třeba mít na paměti, že zde probíhaly ještě válečné střety jen mezi samotnými Mus-

84 Ivo Goldstein ve své knize *Hrvatska povijest* udává, že v průběhu války v BaH zahynulo celkem 215 tisíc osob, z nichž bylo 160 tisíc Bosňáků, 30 tisíc Chorvatů a 28 tisíc Srbů. Srov. Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003, s. 409.

85 Nekritické přijímání interpretace průběhu konfliktu pouze v důsledku postupu nacionalistických politiků znemožňuje akceptovat vše, co do jejich přístupu nezapadalo. Mart Bax na základě svého antropologického výzkumu v 80. letech doložil, že strategie etnické homogenizace může být připsána na účet politice etnických čistek jen částečně. Válečné střety totiž nemusely probíhat výhradně podél etnických linií, ale i v rámci jednotlivých národů. Mart BAX, *Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: a Case-study from Rural Bosnia Hercegovina*, *Ethnic and Racial Studies* 23, č. 1, 2000.

limy (Bosňáky), což bosňáčtí demografové dostatečně nereflktují.⁸⁶ Chorvatští autoři se prezentovanými údaji snažili doložit, že celkové ztráty Chorvatů přesáhly počet zabitých Srbů.

Tab. 1: Odhady obětí konfliktu v BaH v letech 1992–1995. Přehled bosenských a jugoslávských zdrojů.

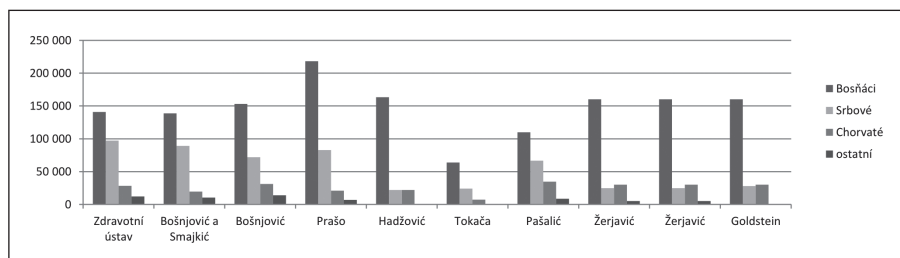
	Ústav veřejného zdraví v Sarajevu		Bosňácké odhady					
	1. 1. 1996	25. 3. 1996	Bošnjović a Smajkić	Bošnjović	Prašo	Hadžović	Čekić a Mašović	Tokača
zabití a nezvěstní	156 824	278 800	258 000	252 200	329 000	230 000	200 000	95 940
Bosňáci		140 800	138 800	153 000	218 000	163 300		63 320
Srbové		97 300	89 300	72 000	83 000	21 850		24 945
Chorvaté		28 400	19 600	31 000	21 000	21 850		7 195
ostatní		12 300	10 300	14 000	7 000			480

	Srbské odhady		Chorvatské odhady	
	Ivanišević	Pašalić	Žerjavić	Goldstein
zabití a nezvěstní		110 000	220 000	218 000
Bosňáci		66 550	160 000	160 000
Srbové	30 700	34 650	25 000	28 000
Chorvaté		8 800	30 000	30 000
ostatní			5 000	

Zdroj: Data jednotlivých citovaných autorů.

⁸⁶ Kvantifikaci počtu obětí je tedy nutné chápat jako (opět schematizovaný) součet tří typů konfliktu a) účelové koalice Bosňáků s Chorvaty proti Srbům b) Bosňáků a Chorvatů proti sobě navzájem a odděleně i proti Srbům c) vzájemného destruktivního konfliktu Bosňáků v severozápadní Bosně (oblast Cazinské Krajiny).

Graf 1: Odhady obětí konfliktu v BaH v letech 1992–1995. Přehled jugoslávských zdrojů

Zdroj: Data jednotlivých citovaných autorů.

Počty obětí konfliktu podle zahraničních odborníků

Zahraniční odborníci, kteří sestavovali vlastní kalkulace počtu obětí bosenského konfliktu, se opírali o rozmanitější pramennou základnu. U většiny z nich ale rovněž není zřejmé, které zdroje v rámci svého výzkumu využili, z jakých důvodů upřednostňovali tyto a jiné ne, jakou metodikou s nimi pracovali, ani nakolik upřednostňovali jeden protěžovaný statistický podklad na úkor ostatních.

Jeden z vůbec prvních propočtů zabitých osob v průběhu války v BaH podal výzkumný institut SIPRI se sídlem ve Stockholmu již v roce 1993.⁸⁷ Jeho pracovníci dospěli k odhadu 169 100 obětí, u kterého dále nebyly rozlišovány oběti muslimské, srbské či chorvatské. Přestože z hlediska statistických a demografických standardů těžko stanovíme, nakolik jimi prezentované údaje byly hodnověrné, můžeme jejich výši (jedná se o počet osob zabitých v průběhu 16 měsíců od vypuknutí války) pokládat za silně nadsazenou.⁸⁸ Podobný závěr lze uplatnit při rozboru výsledků tzv. Komise expertů vyšetřujících válečné zločiny v bývalé Jugoslávii, obzvláště v BaH.⁸⁹ Činnost této komise, které předsedal Cherif Bassiouni, skončila v roce 1994 s kalku-

87 Srov. SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute), <<http://www.sipri.org/>>, 1. 7. 2010.

88 Podle E. TABEAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*, s. 196.

89 Srov. Cherif BASSIOUNI, *Former Yugoslavia: Investigating Violations of International Humanitarian Law and Establishing an International Criminal Tribunal*, Fordham International Law Journal 18, 1994. Tato Komise byla hrazena z fondů nejen OSN, ale i např. ze Sorosovy Open Society Foundations.

lací 200 tisíc obětí.⁹⁰ Veřejně přístupná zpráva CIA z konce roku 1995 stanovila počet civilních obětí na hodnotě 156 500 osob.⁹¹ Podle francouzského demografa Jean-Paul Sardona v jugoslávských válkách zahynulo celkem 200–300 tisíc osob.⁹²

Výše nadhodnocení citovaných odhadů je překvapující o to více, že ani jedna z mezinárodních institucí (především UNHCR)⁹³ působících v BaH nedisponovala údaji o počtech zabitých osob v průběhu občanského konfliktu.⁹⁴ Navíc dle vyjádření mezinárodního vedení Červeného kříže, jež ovšem rovněž nemohlo mít k dispozici přesné údaje, počet obětí osciloval v rozmezí 20–30 tisíc osob na všech stranách konfliktu.⁹⁵ O první určitou korekci nadsazených dat se pokusil v roce 1993 Raju Thomas, jenž početní ztráty stanovil v rozmezí 40–70 tisíc osob.⁹⁶ Patrně nejodvážnější odhad počtu obětí pak vydal v roce 1995 George Kenney, který dle svých vlastních propočtů stanovil přímé válečné ztráty v rozmezí 25 až 60 tisíc osob.⁹⁷ Kenney se rovněž domníval, že podíl zabitých osob tří konstitutivních národů bude proporcčně relativně vyvážený dle početního zastoupení těchto národů. Přestože se Kenney bránil, že kalkulace uzavřel k datu konce roku 1994 (tedy, že události jara 1995 v jeho odhadu nebyly zahrnuty),⁹⁸ jeho propočty byly hodnoceny jako silné podhodnocené.⁹⁹

90 Metodický postup komise byl založen na sumarizaci statistik zabitých a pohřešovaných. Dle Cherif BASSIOUNI, *Genocide in Bosnia and Herzegovina. Hearing before the Commission on Security and Cooperation in Europe. One Hundred Fourth Congress*, Washington 1995. Dostupné na: <http://ia600309.us.archive.org/24/items/genocideinbosnia00unit/genocideinbosnia00unit.pdf>, 9. 9. 2012.

91 Dle této zprávy bylo na území pod kontrolou Bosňáků a Chorvatů zabito pouze deset tisíc osob (sic!). Srov. CIA, *Humanitarian Costs of the Fighting in the Balkans*, Washington 1995. Cit. in: S. BURG – P. SHOUP, *The War in Bosnia and Herzegovina*, s. 169.

92 Srov. Jean-Paul SARDON, *Demographic Change in the Balkans since the End of the 1980s*, Population: An English Selection 13, 2001, č. 2, s. 51.

93 Úřad Vysokého komisaře pro uprchlíky (UNHCR) představuje nejdůležitější mezinárodní organizaci, která se zabývá problematikou uprchlictví. UNHCR byl zřízen Valným shromážděním OSN 14. prosince 1950. Mezi hlavní činnosti Vysokého komisaře patří především poskytování mezinárodní ochrany uprchlíkům a hledání trvalého řešení jejich problémů. Srov. UNHCR, *Statut UNHCR*, <<http://www.unhcr-centraleurope.org/cz/pdf/o-nas/statut-unhcr.html>>, 19. 4. 2012.

94 Srov. S. BURG – P. SHOUP, *The War in Bosnia and Herzegovina*, s. 169.

95 G. KENNEY, *Bloody Bosnia*, s. 49.

96 Raju THOMAS, *Dehumanizing a Nation. The Balkan Conflict and International Reaction*. Excerpts from a Report by dr. Thomas and his Finding Mission in April 1993. Dostupné na: <<http://www.srpska-mreza.com/library/facts/dehumanizing.html>>, 14. 1. 2012.

97 Srov. G. KENNEY, *The Bosnia Calculation: How Many Have Died?*, s. 42–43.

98 Srov. George KENNEY, *The Bosnian Calculation Revisited*, DYSKE, 18. 12. 2005. Dostupné na: <http://www.dyske.com/index.php?view_id=875>, 8. 4. 2012.

99 Srov. E. TABEAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*, s. 197.

Norský demograf Helge Brunborg sice přímo celkový odhad počtu obětí nerekonstruoval, nicméně svými cennými poznatky přispěl do diskuse o metodice těchto šetření.¹⁰⁰ Brunborgův teoretický přístup, jenž spočíval v poměrně prostém propojení dat jednotlivců z různých zdrojů, nabízel nejefektivnější způsob, jak zkalkulovat počet obětí. Vycházel totiž z teze, že osoba evidovaná v roce 1991 s určitými charakteristikami (datum narození, místo narození, adresa trvalého bydliště atd.) musí totožnými kritérii odpovídat osobě v roce 1997, aby mohla být označena za jednoho a téhož jedince.¹⁰¹ Z důvodu značné náročnosti verifikace demografických proměn v jednotlivých lokalitách tímto způsobem se Brunborg zaměřil pouze na ověření platnosti a výpovědní hodnoty této metody na několika vybraných dílčích sondách.¹⁰²

Jeho metodický postup upravili, rozvedli a následně aplikovali na celém území BaH výše uvedení demografové pracující pro Mezinárodní trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii (ICTY) E. Tabeau a J. Bijak.¹⁰³ Jejich cíl spočíval v seskupení údajů o všech zemřelých v prostoru BaH v letech 1992–1995.¹⁰⁴ V první řadě se

100 Brunborg zpracovával pro Mezinárodní trestní tribunál pro bývalou Jugoslávii demografické studie o populačních ztrátách Srebrenice. Srov. např. Helge BRUNBORG, *Izveštaj o broju nestalih i mrtvih iz Srebrenice*, Haag 2000. Cit. in: *Rat u brojkama: demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999.: glavni izveštaji demografskih veštaka predstavljeni od strane tužilaštva na suđenjima u Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju*, Ewa Tabeau (ed.), Beograd 2009, s. 129.

101 K identifikaci a následnému propojení určité osoby byl pro rok 1991 samozřejmě využit census, pro rok 1997 pak voličský registr. Podle místa, kde se volič k volbám registroval (předválečné bydliště, jiná adresa v BaH, ve Svazové republice Jugoslávie, v Chorvatsku či jinde ve třetích zemích) pak graficky demonstroval, k jakým etnickým proměnám v období let 1991–1997 v určité oblasti došlo. Srov. Helge BRUNBORG, *Contribution of Statistical Analysis to the Investigations of the International Criminal Tribunals*, Session I-PL 4, Montreaux 2000, s. 8. Dostupné na: <http://www.portal-stat.admin.ch/iaos2000/brunborg_final_paper.doc>, 13. 12. 2006.

102 Tamtéž, s. 10.

103 Výsledky svých výzkumů autoři shrnuli v publikaci *Rat u brojkama*. Tento sborník obsahuje studie, v nichž se demografové soustředili na porovnání etnických proměn v rozmezí let 1991 a 1997 a na analýzu populačních ztrát v tomto období, tj. v první řadě se pokusili kvantifikovat celkový počet obětí a všech pohřešovaných. Podtitul názvu (*Demografické ztráty v konfliktech na území bývalé Jugoslávie v letech 1991–1999*) je ale poněkud zavádějící, a to hned z několika důvodů. V první řadě se publikace zabývá výhradně přímými populačními ztrátami (tj. vojenskými a civilními oběťmi), případně hodnotí důsledky tzv. nucených migrací (tj. etnickou homogenizaci prostoru). Nezkoumá už ale, jaké demografické ztráty konflikt v teritoriu BaH způsobil úhynem, tj. kolik dětí by se narodilo, pokud by válka nepropukla. Srov. *Rat u brojkama*, Ewa Tabeau (ed.).

104 Tabeau s Bijakem pro zemřelé osoby vyčlenili pět základních kategorií: 1) regulérní úmrtí v důsledku stáří, nemoci či dalších s válkou nesouvisejících příčin; 2) úmrtí v důsledku špatných ži-

Tabeau se svým týmem musela vypořádat s odlišnými a často zcela protikladnými prameny. Nejčastěji používaná metoda spočívala v porovnání jmen, příjmení a dalších osobních údajů (hlavně rodných čísel) osob zaregistrovaných sčítáním obyvatelstva z roku 1991 se seznamy zabitých či pohřešovaných (např. databáze Mezinárodního výboru Červeného kříže) či voličskými seznamy v roce 1997 přichystanými OBSE (Organizace pro bezpečnost a spolupráci v Evropě). Na první pohled v zásadě nekomplikovaná a jen obtížně zpochybnitelná metoda v sobě skrývala četná úskalí, kvůli nimž se badatelům ne vždy podařilo uspět. Data z předválečného a poválečného období se totiž velmi těžko vzájemně porovnávala především proto, že neobsahovala identické položky.

V důsledku skenování špatně čitelných registračních formulářů ze sčítání roku 1991 obsahovala jména a příjmení četné nepřesnosti, stejně tak byly neúplné či zcela chyběly informace o datech narození a rodných číslech stovek osob. Porovnání limitovala i skutečnost, že jednotné rodné číslo, které úředníci v bývalé Jugoslávii zavedli v roce 1981, ve svých záznamech Mezinárodní výbor Červeného kříže nepoužívá.¹⁰⁵ Záznamy o rodných číslech ze sčítání roku 1991 se také značně lišily od údajů, jež shromáždila OBSE při přípravě seznamu voličů pro volby v letech 1997 a 1998. Výpovědní hodnotu podobných srovnání ovšem relativizuje také to, že registrace do voličského seznamu v roce 1997 nebyla povinná.¹⁰⁶

Na tomto místě se tak dostáváme k jedné z největších slabin jejich kvantitativní analýzy. Vstupní data, na jejichž základě v rámci populačních analýz vznikaly výsledné závěry, můžeme jen velmi těžko ověřit.¹⁰⁷ Ani ten nejpřesnější statistický rozbor neposkytne korektní výsledky, stojí-li na nepřesných, neúplných či jinak zavádějících vstupních datech. Přesto však, a to je stěžejní problém jejich výzkumu, výsledky šetření v jednotlivých opštinách tvoří jeden z nosných podkladů v rámci soudních procesů vedených v Haagu.

Z analýz datovýchází je zřejmý konzervativní přístup, jenž se nejzřetelněji projevuje ve statích věnovaných vyčíslení úplného počtu obětí. Autoři kvantifikovali pouze skutečně ověřitelné oběti. Nicméně taktéž připouštěli, že konečný počet obětí může být o poznání vyšší (řádově o několik tisíc více). Výsledné závěry

votních podmínek během konfliktu; 3) úmrtí civilistů během konfliktu; 4) úmrtí vojáků a dalšího vojenského personálu; 5) pohřešované osoby (jak civilisté, tak vojáci). E. TABEAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*, s. 191, 198.

¹⁰⁵ *Rat u brojkama*, Ewa Tabeau (ed.), s. 58.

¹⁰⁶ Srov. S. PAŠALIĆ, *Demografski gubici*, s. 6.

¹⁰⁷ Tabeau veškeré demografické propočty založila na pochybném a patrně nadsazeném údaji OSN, že v roce 1995 v BaH žilo 3,4 miliónu obyvatel. *Rat u brojkama*, Ewa Tabeau (ed.), s. 128.

autorů ale bosenští a ex-jugoslávští demografové z pozic dvou zcela kontrastních stanovisek zpochybňují. Zastánci prvního z nich výstup Tabeau a spol. kritizují především za realitě neodpovídající proporční rozdělení ztrát mezi tři konstitutivní národy a za navýšení celkového počtu obětí. Podle Pašaliće se tým Tabeau, navzdory snaze každou osobu zaregistrovanou sčítáním v roce 1991 ověřit pomocí dostupných osobních údajů po roce 1995, dopustil určitých statistických pochybení; řada osob v soupisech totiž zůstává i nadále zdvojena.¹⁰⁸ Zastánci druhého názorového proudu se naopak domnívají, že výsledky badatelského kolektivu kolem Tabeau celkový počet obětí výrazně podhodnocují. Na čem se oba protichůdné tábory shodnou je, že Haagští demografové se podle jejich názoru dopustili řady metodických prohřešků, které značně znehodnotily relevantnost prezentovaných výsledků.¹⁰⁹

Ke dni 15. června 2003 autoři porovnáním s dnešními zdroji evidence obyvatel (např. voličské seznamy) ověřili 53,1 % předválečné populace BaH (dle censu roku 1991). V těchto voličských seznamech bylo nalezeno 2 212 052 osob (50,6 % těch, kteří byli zaznamenáni censem roku 1991), čímž se předpokládá, že jsou naživu. Oproti tomu 107 395 osob (2,5 % censu) je registrováno v různých seznamech úmrtí, zabítí či pohřšovaných. Vzhledem k tomu, že 1 923 osob bylo evidováno jak na voličském seznamu, tak na seznamech mrtvých,¹¹⁰ mohl podobný problém nastat i v případě dalších evidovaných osob. Celkově byl počet obětí konfliktu Tabeau a Bijakem snížen na 102 622 osob, z nichž 47 360 tvořily oběti vojenské a 55 261 oběti civilní.¹¹¹ Pouze 67 530 ověřených osob je považováno za přímé oběti konfliktu.¹¹² Výstupní studie badatelského týmu E. Tabeau se jako jediné ze studií zahraničních autorů věnovaly otázce rozdělení počtu obětí podle etnické příslušnosti. Ostatní odborníci se zabývali pouze stanovením celkového početního odhadu ztrát v průběhu konfliktu. Tým Tabeau tyto přímé oběti konfliktu rozděluje dle etnické příslušnosti následovně:

108 S. PAŠALIĆ, *Demografski gubici*, s. 6.

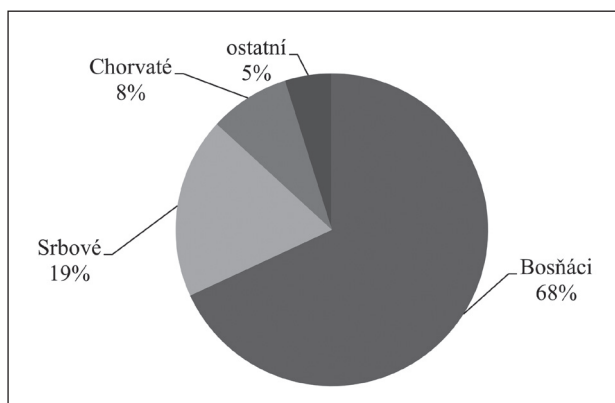
109 S. ČEKIĆ, *Research of Genocide Victims*, s. 111–115; S. PAŠALIĆ, *Demografski gubici*, s. 6–7.

110 Jelikož nemohli určit, co s nimi v dnešní době je, byli vyjmuti z utvářeného registru. Srov. E. TABELAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*, s. 203.

111 Srov. Tamtéž, s. 207.

112 Tento údaj (každá oběť tedy měla oficiálně potvrzenou identitu) je chápán jako spodní hranice předpokládaného počtu obětí.

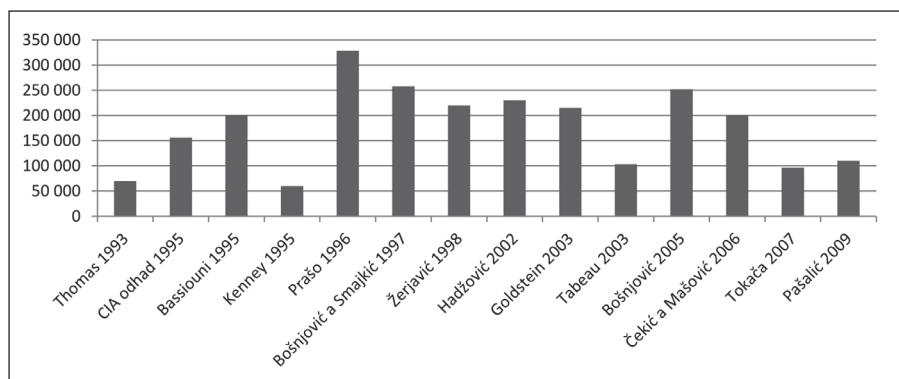
Graf 2: Přehled počtů obětí konfliktu v BaH podle Tabeau a Bijaka

Zdroj: E. TABEAU – J. BIJAK, *War – related Deaths*, s. 204.

Chronologicky prezentované výsledky propočtů odhadu celkového počtu obětí jihoslovanských a zahraničních autorů jsou shrnuty v grafu 3.

Graf 3: Přehled odhadů počtu zabitých a nezvěstných osob

Zdroj: Data jednotlivých citovaných autorů.

Jakoukoliv zmínku o poválečné rekonstrukci BaH v médiích obligátně doprovází bilance obětí tři a půl roku trvajících nacionálního konfliktu. V prvních poválečných letech odhad celkového počtu obětí osciloval mezi 200–250 tisíci mrtvými. Tyto pravidelně uváděné, avšak nikterak podložené a značně nadsazené hodnoty nekriticky přejala i nejvlivnější západní média.

Ze sumarizace odhadů, rozboru jejich metodických postupů a využitých zdrojů přitom vyplývá, že žádný z výstupů nelze považovat za dostatečně průkazný. V sestavování statistik u jednotlivých tvůrců se projevovala značná nevyváženost; demografové často upřednostňovali pouze jeden datový zdroj s tím, že ostatní přehlíželi či dokonce přímo ignorovali. Problém rovněž spočíval v neujasněné definici jednotlivých pojmů souvisejících s obětmi konfliktu, i v uplatněné, mnohdy velmi odlišné, metodologii odhadů počtu obětí. Studie tak korespondovaly pouze ve vstupním datu, k němuž byly všechny analýzy prováděny, tj. k roku posledního celosvazového sčítání, které posloužilo jako podklad pro následnou komparaci.

Teprve postupně a pod tlakem odborníky respektovaných dvou demografických výzkumů badatelských týmů Tabeau a Tokači se údaj o počtech zabitých snížil na cca sto tisíc osob. Tito výzkumníci dokázali nezávisle na sobě svými přístupy relativně přesvědčivě vyargumentovat rozsah válečných početních ztrát a jejich etnické proporční zastoupení. Metodický přístup Tabeau a Tokači, kteří ve svých výzkumech propojovali každou oběť s konkrétní osobou, tak umožnil navzdory určitým chybám věrohodněji zrekonstruovat demografické dopady válečného konfliktu. Relevanci jejich zjištění posílila relativní shoda v prezentovaných závěrech nad celkovou výší početních ztrát v průběhu bosenského konfliktu.

Přestože došlo k výrazné redukci odhadu počtu zabitých, přetrvávající ostré diskuse, jednostranné závěry a hysterické reakce na ně prokazují, že zhodnocení etno-demografických následků války (včetně přímých válečných ztrát) zůstává v bosenské společnosti i v dnešní době navýsost citlivým a silně zpolitizovaným tématem. Vyhrčené debaty o celkovém počtu obětí konfliktu představují i nadále jeden ze základních bodů sváru a vzájemného osočování mezi jednotlivými národními bloky a brzdu v normalizaci pokřivených mezietnických vztahů. Nehledě na skutečnost, že uváděné kalkulace svým soustavným nadhodnocováním do značné míry snižovaly podstatu hrůznosti násilné smrti každého jednotlivce.

SUMMARY

The study *Juggling with Numbers: Estimates of the Number of Victims in the Civil War in Bosnia and Herzegovina and their Differing Interpretation* focuses on interpretive discrepancies in evaluating numbers of victims in the war between the constitutive nations of Bosnia and Herzegovina. Varying interpretations of research conducted on numerical population losses have been caused by the long-term absence of a postwar population census. Delaying the population count gave those with a stake in particular answers free rein to engage in very subjective explication of fragmentary, imprecise and often strongly skewed registries of deceased persons. This article analyzes and summarizes the discrepant calculations of the overall number of victims and the proportional losses of the individual nations. These sources were quantified by experts from the ranks of the nations involved in the conflict, demographers of the former Yugoslavia and also foreign researchers using varied methodological approaches. Their inconsistent, and in places entirely contradictory calculations (and subsequent interpretations) clearly illustrate to what extent the statistical discipline relies on the relevance of the data that is entered into calculations, and to what extent it can be used or abused for political purposes. Factious controversies over the extent of population losses during the war, prepossessioned conclusions, and hysterical reactions to the figures support the argument that evaluation of the ethno-demographical consequences of the war (including direct war losses) remains an extremely sensitive and strongly politicized issue in Bosnian-Herzegovinian society. At its conclusion this contribution summarizes the partial quantitative data and its relevance in the reconstruction of an approximate extent of the number of victims in the Bosnian conflict.

STUDIE

Bitva u Gökdepe v turkmenském historickém diskurzu

SLAVOMÍR HORÁK

*Institut mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity v Praze***The Battle of Geok Tepe in Turkmen Historical Discourse**

This article treats the evolution of interpretation of the battle of Geok Tepe within Turkmen historiography. The main emphasis is placed upon the post-Soviet period, when the battle was directly incorporated into the cults of personality of two men who became presidents.

Key words: post-Soviet Turkmenistan, historiography, Geok Tepe, national mythology, Russia

Nově vzniklé národy si v rámci budování státu přetvářejí historii podle svého. Jedná se o přirozený proces, který přísluší jakémukoli procesu vytváření národa a státnosti.¹ V národních státech s dominancí jednoho z etnik či dokonce subetnik (kmenů, klanů, zájmových, mafiánských či politických skupin) se vytváří národní historie, jejímž ústředním motivem je pozitivní a také hrdinský a velký obraz této vládnoucí skupiny v minulosti.

1 David THOMSON, *Must History Stay Nationalistic? The Prison of Closed Intellectual Frontiers*, Encounter 30, 1968, č. 6, s. 22–28.

Autoritářský stát si obvykle monopolizuje interpretaci událostí a neumožňuje alternativní pohled. Historii tak nejen vytváří, případně přetváří, ale zařazuje se i do jejího kontextu. Tato politika ovlivňování dějin (přímo nebo nepřímou) s výlučným důrazem na jedno etnikum však nemůže brát ohledy na regionální či globální historický kontext, a tak vytváří potenciálně nebezpečné rozdělení světa na „my“ a „oni“. Tento dualismus také obvykle vede k posunům, kde „my“ znamená pozitivní, velký, přátelský, zatímco „oni“ se asociuje s pojmy špatný, zaostalý, malý, uzurpátorský apod. Různé interpretace jedné události tak mohou vést k historickým válkám či, jak je nazývá Viktor Šnirelmann, válkám paměti (v tomto případě historické paměti).² Národnostní mýtus takto svým duálním přístupem nejen vymezuje etnikum a zařazuje jej do kontextu, ale také vytváří obraz nepřítele.

Jedním z významných nástrojů vymezení etnika oproti jiným se ukazuje interpretace přelomových událostí v interakci s jinými historickými koncepty. Jelikož v minulosti takovým zlomovým bodem bývaly často konfliktní situace, právě vítězství či naopak porážka se při své interpretaci stává mytologizovaným případem vzestupu či naopak poroby daného národa. Z podobných jednostranně zaměřených interpretací poté vzniká ideologie, která zvláště v autoritářských režimech plní roli jediné správné determinanty historického mýtu. Mýtus porážky (či jakékoli jiné přelomové události) se tak stává „způsobem vnímání minulého, který není primárně založen na odborné reflexi historické skutečnosti, nýbrž se hlavní měrou sytí výtvarnými díly (převážně reprodukovánými), krásnou literaturou, případně historickými čítankami a populárními přehledy dějin. V mytologizované porážce je spatřována nejhlubší, neodvolatelná katastrofa dějin. V mravním rozvratu, který měla tato katastrofa způsobit, byly spatřovány příčiny aktuálních neúspěchů, byly jimi vysvětlovány či omlouvány určité rysy národní povahy. Mýtus porážky však má rovněž mobilizační efekt. Je pohanou, kterou je třeba odčinit. Nová historická perioda má potom navázat na linii vývoje, kterou mytologizovaná porážka přerušila“.³ Přitom se nevylučuje ani několik různých interpretací mytologické události v průběhu dějin v závislosti na aktuálním politickém či geopolitickém konceptu. Historická paměť se tak může výrazně lišit od mytologie dané události. Britský historik Duncan Bell nazývá tento proces dynamické proměny mýtu bez ohledu na kolek-

2 Viktor A. ŠNIRELMANN, *Vojny pamjati: mify, idėntičnosť i politika v Zakavkaz'je*, Moskva 2003.

3 Josef PETRÁŇ, *Na téma mýtu Bílé hory*, in: Zdeňka Hledíková (ed.), *Traditio et cultus*, Praha 1993, s. 142.

tivní paměť dějin termínem *mythscape*.⁴ Je-li tato proměna vytvářena jako jediná správná v rámci autoritářského režimu, můžeme hovořit o státní ideologii. Kolektivní paměť má přitom tendenci se dynamické státní interpretaci (při absenci alternativních pohledů) spíše přizpůsobit.

Ve středoevropském diskursu se jedním z nejviditelnějších objektů mytologizace stala bitva na Bílé hoře a jí zahájená „poroba českého národa“. ⁵ Tento mýtus v sobě obsahuje glorifikaci porážky a ospravedlnění cesty k nezávislosti českého národa. V polských dějinách je podobně vnímána reflexe povstání Tadeusze Kościuszka. V ruském případě se jako zlomový bod uvádí dobytí Kyjeva v roce 1240 a následné „tataro-mongolské jho“. Ve středoasijském regionu je jedním z nejvíce ideologizovaných mýtů tohoto typu bitva u Gökdepe, která se odehrála mezi kmeny Achalských Tekinců a ruskou armádou v roce 1881. (Někdy se také hovoří o gökdepinské válce v širší dimenzi, tedy v letech 1879–1881).⁶ Tato bitva dala vzniknout největšímu mýtu porážky v soudobé turkmenské historiografii.

Následující text má cíl především postihnout dynamiku interpretace bitvy u Gökdepe v postsovětském Turkmenistánu. Aby mohl být splněn, není možné vynechat exkurz do minulých interpretací, jež částečně přispěly k formování současného obrazu bitvy. S ohledem na politickou kulturu v Turkmenistánu byl proces budování státu a národa (včetně mýtu porážky u Gökdepe) spojen s výrazným projevem kultu osobnosti v zemi. Události z roku 1881 tak jsou zasazovány do kontextu prezidentské biografie a slouží jako podpůrný argument pro ideologizaci obou prezidentů postsovětského Turkmenistánu. Z tohoto důvodu se také článek zaměří na roli politických elit při formování interpretačního rámce této události. Vycházím z předpokladu, že s ohledem na vysoce centralizovaný systém, který byl v zemi vytvořen po rozpadu SSSR, byla role tohoto determinačního faktoru vytváření historie soustředěna v rukou prezidenta a jeho okolí s pomocí tzv. dvorních historiků a editorů. Alternativní interpretace byly přitom vyloučeny. Tvorba „*mythscape*“ se tak zužuje na aktuální potřeby vůdce a odsuzuje historický diskurs do předem vy-

4 Kolektivní paměť se v tomto směru jeví jako příliš obecným termínem, který není zcela jasně schopen odlišit paměť a mytologii. Kolektivní paměť není v tomto konceptu stálá a mýty jsou neustále rekonstruovány, obnovovány či znovu diskutovány. Duncan S. A. BELL, *Mythscape: Memory, Mythology, and National Identity*, The British Journal of Sociology 54, 2003, č. 1 (March), s. 63–81.

5 K tomuto problému existuje rozsáhlá literatura, stručně např. Lucie DOSTÁLKOVÁ, *Bělohorský mýtus a mystifikace*, Bohemica Olomoucensia 3, 2011, č. 1, s. 77–81.

6 Vzhledem k rozdílným přepisům názvu v literatuře (Geok-Depe, Geokdepe, Geok Tepe aj.) je název sjednocen tak, aby odpovídal normám současné turkmenštiny. Odlišný přepis je zachován pouze v případech přepisů z citované literatury.

mezených rámců, v nichž může být historická debata diskutována a transformována. Vedle historiků je tak mnohem podstatnější role nehistorické obce, především loajálních novinářů, kteří o této bitvě referují a mýtus rozšiřují pomocí hromadných sdělovacích prostředků. Právě z tohoto důvodu se text zaměřuje především na analýzu článků v novinách *Neutrální Turkmenistán*, neboť zde je mytologizace koncentrována do podoby rozšiřované mezi obyvateli Turkmenistánu. Oproti tomu může seriózní historická debata z tohoto oficiálního diskursu pouze vycházet, místo toho, jak je jinde obvyklé, aby diskusi sama určovala.

Jestliže tedy spojíme tvorbu „mythscape“ s jednotlivými prezidenty, je nutno rozlišovat specifika interpretace této události v období prvního a druhého turkmenského prezidenta. Přestože totiž druhý prezident Berdimuhamedov přejal řadu rysů z ideologie svého předchůdce, gökdepinský mýtus byl a je utvářen s ohledem na osobní potřeby a postoje obou vůdců. Není přitom účelem této stati rozbít gökdepinský mýtus historickými fakty (ostatně dochované prameny jsou i tak dostatečně subjektivní); tento postup by vedl pouze k vytváření mýtů dalších. Jde především o pochopení toho, proč se v určitých dobách vkládaly do minulosti prefabrikované morální a etické konstrukce a jaké se z toho následně vyvozovaly závěry.⁷

Stručná historie gökdepinské války

Přestože není účelem tohoto textu podrobně se zastavovat nad příčinami a průběhem gökdepinské války (Gökdepe söweşi), je vhodné připomenout alespoň klíčové faktory, které k ní vedly.⁸ V 60. a 70. letech 19. století se objevila na turkmenských územích ruská obchodní vrstva a vzápětí na to bylo Ruskem připravováno i vojenské obsazení Krasnovodského zálivu (dnes přístav Türkmenbaşı) jako strategické opory ve východní části Kaspického moře. To mělo umožnit obklíčit středoasijské státy a zabránit Velké Británii v dalším průniku do regionu. V 70. letech 19. století bylo toto místo přebudováno na vojenskou základnu a přístav. Tuto skutečnost

7 Vít VLNAS, „*Médea to česká s dítek vraždou.*“ *Mýtus Bílé hory*, Dějiny a současnost 29, 2007, č. 11, s. 14–16. Dostupné na: <http://dejinyasoucasnost.cz/archiv/2007/11/-medea-to-ceska-s-ditek-vrazdou/>, 13. 9. 2013.

8 Výstižně, jakkoliv stručně a populární formou, vystihuje v českém prostředí průběh bojů článek *Největší profesionální úspěch generála Skobeleva* uveřejněný na webových stránkách Palba.cz, <http://www.palba.cz/viewtopic.php?t=3715>, 13. 9. 2013.

umožnily přátelské vztahy Rusů s místními turkmenskými kmeny Jomudů.⁹ Další ruský postup však již probíhal pomalu, postupně a se silným týlem. Lví podíl na tom měly náročné přírodní podmínky: převládaly zde totiž pouštní oblasti, kde byly zdroje pitné vody vzácnosti.¹⁰ Koncem 70. let přece jen Rusové vypracovali plán na obsazení území Achalských Tekinců, jejichž centrem byly Gökdepinská a Aschabadská oáza s neúrodnější zemí a dostatkem vody.¹¹ V Gökdepe se rovněž konaly tradičně nejdůležitější porady chánů a serdárů (vůdců) Achalských Tekinců.¹² Ruské dobové prameny uvádějí, že se jednalo o nejsilnější turkmenský rod, a to jak co do počtu, tak i odvahy. Achalští Tekinci podle tohoto zdroje neuznávali žádnou moc, včetně ruské.¹³ V této souvislosti je však nutno spolu turkmenským historikem a sociologem Šohratem Kadyrovem upozornit na skutečnosti, že Achalští Tekinci nebyli (navzdory soudobým turkmenským interpretacím) autochtonním obyvatelstvem achalské oblasti jako spíše obyvatelstvem, které na toto území přišlo a dobylo je na obyvatelích perského původu.¹⁴ V letech 1873–1879 došlo k několika shromážděním Achalských Tekinců, jejichž chánové se plně neshodli v přístupu k Rusům.¹⁵ Jedna část, zejména ta, která obývala území blíže ke Kyzyl-Arvatu, souhlasila s přechodem k ruskému poddanství podobně jako Jomudi. Velké sympatie si Rusové získali především osvobozením Tekinských zajatců z chivinského zajetí po pádu Chívy v roce 1873.¹⁶ Část chánů, včetně velké části Achalských Tekinců v okolí Gökdepe, však s tímto plánem nesouhlasila a byla stoupencem konfrontace s ruskou armádou.

V souvislosti s pokračující tzv. velkou hrou o Střední Asii byla Gökdepinská oáza považována za jeden ze strategicky významných bodů. Ležela totiž na obchodních trasách z Persie do Bucharý a Chívy a ze Střední Asie a Ruska do Afghánistánu

-
- 9 *Prisojedenije Turkmen k Rossii. Sbornik archivnych dokumentov*, A. Iljasov (ed.), Ašchabad 1960.
 - 10 Alexej N. KUROPATKIN, *Turkmenija i Turkmeny*, Sankt Petěrburg 1879, s. 24–25.
 - 11 Ob expedicii v Tekinskij oasis. Doklad načal'nika glavnogo štaba grafa Gejden ot fevralja 1879 goda na imja imperátora Aleksandra II. Central'nyj gosudarstvennyj istoričeskij archiv SSSR, fond 1, delo 210, ll. 81–90.
 - 12 A. N. KUROPATKIN, *Turkmenija i Turkmeny*, s. 45.
 - 13 Tamtéž, s. 32.
 - 14 Šohrat KADYROV, *Mental'nyje modeli kak ključ k ponimanii etnografii v Turkmenistane*, Tezisy doklada na meždunarodnoj konferencii „V napravlenii k social'noj istorii Turkmenistana, 1880–1960 gg. Tendencii issledovanij v etnografii i istorii, Amsterdam, říjen 2011. Dostupné na: <http://expertbaza.blogspot.cz/2011/12/blog-post.html>, 3. 7. 2014.
 - 15 A. N. KUROPATKIN, *Turkmenija i Turkmeny*, s. 44–45.
 - 16 Aga KARRYJEV – Alexandr A. ROSLJAKOV, *Kratkij očerk istorii Turkmenistana 1868–1917*, Ašchabad 1956, s. 42.

a dále do Indie.¹⁷ Kromě toho byla poslední překážkou geografického propojení Turkestánu a základen na východním pobřeží Kaspického moře. Dobytí Achalské oázy (a následné obsazení tehdy rovněž strategického Mervu) navíc otevíralo cestu pro kontrolu středoasijsko-afghánských hranic, zvláště v kontextu výsledků druhé britsko-afghánské války, která umožňovala Británii značný vliv zejména na zahraniční politiku afghánského emíra. Navíc kontrola linie od Kaspického moře až po strategický Merv umožnila Rusku zabránit šíření britského vlivu na území Střední Asie za přirozenou hranicí v pohoří Köpet dag.

V roce 1879 se malá přední kolona ruských vojsk pod vedením generála Nikolaje Lomakina dostala až k pevnosti Gökdepe, avšak byla odražena turkmenskými vojsky Achalských Tekinců. Tento fakt je jedním z klíčových momentů pro Rusko i pro Achalské Tekince. Poprvé v dějinách dobývání Střední Asie byla ruská vojska nucena ustoupit, jakkoliv se jednalo spíše o taktický manévra. Z pohledu Achalských Tekinců se jednalo o moment, kdy hrstka slabě vyzbrojených obránců zahнала do té doby v regionu neporazitelnou ruskou armádu. Tato událost se stala později jedním z hlavních objektů mytologizace založené na přecenění události.

V roce 1880 se po neúspěšném předchozím tažení generála Lomakina ruské vedení rozhodlo dobýt Achalskou oázu a na základě Lomakinova hlášení byl vypracován podrobný plán vojenského útoku pod vedením zkušeného a rozhodného generála Michaila Skobeleva.¹⁸ Generál byl znám jako zastánce tvrdé linie jak vůči místnímu obyvatelstvu, tak i v rámci celé tzv. Velké hry, v níž dokonce podporoval vojenské obsazení Afghánistánu.¹⁹ Serdáři (vůdcové) turkmenských kmenů a rodů tohoto kmenového svazu Achalských Tekinců se naopak rozhodli setrvat až do konce, naladění předchozím vítězstvím.

Poté, co se generálu Skobelevovi podařilo dobýt první nejzápadnější oblasti Achalského regionu a vytvořit předpolí u pevnosti Bami, ustoupily rozhodující síly Achalských Tekinců do pevnosti Gökdepe, která je měla chránit podobně jako v roce 1879.²⁰ Shromáždilo se zde několik tisíc Achalských Tekinců s posilou zhru-

17 A. N. KUROPATKIN, *Turkmenija i Turkmeny*, s. 20–23; Jevgenij L. STEINBERG, *Očerki istorii Turkmenii*, Moskva – Leningrad 1934, s. 30.

18 *Soobraženija načalnika štaba gen. Pavlova po vyplněniju vysočajšego poveljenja o dviženii v tekinskij oazis s cel'ju pročnogo tam vodvorenija našej vlasti. Janvar' 1879*, in: Rossija i Turkmenija v XIX vėke. K vchožđeniju Turkmenii v sostav Rossii, Aščabad 1946, s. 113 an.

19 Peter HOPKIRK, *The Great Game*, Oxford 1991, s. 402–403.

20 *Achaltekinskaja ekspedycja generala Skobeleva 1880–1881. Iz vospominanij d-ra A. V. Ščerbaka*, Sankt Petěrburg 1900, s. 49–50.

ba čtyři tisíce lidí z Mervu.²¹ Proti nim stálo přibližně šest tisíc ruských, vesměs kozáckých oddílů s asi šedesáti děly.²²

Po několikadenním obléhání a přípravách byl rozhodující útok proveden 12. ledna 1881 (24. ledna podle gregoriánského kalendáře). Ruské oddíly napadly západní část pevnosti jako úhybný manévr. Poté výbuch téměř tunové nálože rozmetal jihovýchodní část pevnosti a vytvořil tím asi třicetimetrovou díru, kterou do pevnosti pronikly jednotky pod vedením generála Alexeje Kuropatkina (mj. pozdějšího správce Zakaspické oblasti). Ruská armáda ze tří stran pevnost obklíčila a postupně ji ovládla. Následné čtyři dny trvaly pronásledovací boje a na přímý rozkaz generála Skobeleva třídení plenění pevnosti. Podle turkmenské interpretace byla místní turkmenská populace zcela zlikvidována, a to včetně mnoha dětí. Celkem se v turkmenské historiografii hovoří – s odvoláním na ruské a britské zdroje – až o dvaceti tisících mrtvých.²³

Ať již byl počet obětí z turkmenské strany jakkoliv nadnesený, zemřela značná část achalské populace, včetně významných náčelníků (serdárů). Na rozdíl od Kavkazu však nebyla mezi Tekinci rozšířena krevní msta, která by kolonizaci tohoto místa spíše zkomplikovala a rozhodně by nevedla k uklidnění v oblasti. Z dlouhodobého hlediska se navíc právě Achaltekinský region stal novým centrem celé oblasti. Vojenský tábor a později i administrativní centrum Aščábád měl především kontrolovat nejedbojnější turkmenský kmen. Poté, co ruští důstojníci v roce 1884 přiměli vůdce kmenů Maryjských Tekinců ke vstupu do ruského pod-

21 Podle soudobých turkmenských zdrojů bylo v pevnosti 45 tisíc lidí, což by znamenalo prakticky celou populaci Achalských Tekinců (srov. Öwez GUNDOGDYÝEW, *Aščabad – gorod božestvennogo Arsaga*, Aščabat 2005, s. 153). Jiné prameny však udávají, že v oáze tehdy žilo přibližně třicet tisíc obyvatel (srov. Tugan-Mirza BARANOVSKIJ, *Russkije v Achal-Teke, 1879 g.*, Sankt Petěrburg 1881). V roce 1887 při výzkumu ekonomiky Achalské oázy uvedl ruský úředník M. Baev celkový počet cca 33 tisíc obyvatel oázy (srov. Maxim BAEV, *Otčet ministerstva finansov po Achalskomu oazisu*, Aščabat 1887). Z tohoto důvodu jsou veškeré počty značně spornými.

22 Popis bitvy srov. např. Mohammed Sarly ARAZ, *Tárich-e Turkmenistán* (Dějiny Turkmenistánu), 1. díl, Teherán 1341, s. 295–296. Srov. také Edmond O'DONOVAN, *Merv Oasis*, Vol. II, New York 1883, s. 65–71.

23 V některých publikacích se uvádí osm tisíc mrtvých (Öwez GUNDOGDYÝEW – Ruslan MURADOV, *Istoriko-kul'turnoje nasledije Turkmenistana*, Istanbul 2000, s. 95–96. Stejný historik uvádí nejvyšší číslo dvacet tisíc obětí (srov. Ö. GUNDOGDYÝEW, *Aščabad – gorod božestvennogo Arsaga*, s. 153). Podobně uvažuje i např. Lord Curzon (George N. CURZON, *Russia in Central Asia*, London 1889, s. 83). Tento počet se patrně vztahuje na celkový počet obětí války v letech 1879–1881 (Šohrat KADYROV, *Tajny turkmenskou demografii*, Moskva 2009, s. 65). Pokud bychom přijali závěry M. Baeva z roku 1887, což byl první seriózní pokus o sečtení obyvatel oázy, a připočítali určitou obnovu populace po roce 1881, potom by v bojích o Gökdepe padlo přibližně 40 % populace Achalských Tekinců.

danství (mj. i pod vlivem gökdepinského masakru), nebylo již důvodu měnit Aščábádskou oázu za Mervskou (v té době politicky, geograficky i ekonomicky důležitější).²⁴

Ruská strana se navíc snažila maximálně vyjít vstříc nejvýznamnějším autoritám Achalských i Mervských Tekinců.²⁵ Jedním z prvních gest se stalo pozvání Tykmy Serdára – jednoho ze z nejvýznamnějších přeživších náčelníků od Gökdepe – k audienci u cara do Sankt Petěrburgu. Zde byl dobře obdarován, zajištěn rentou a vojenskou hodností.²⁶ Zapojení Achalských Tekinců do výstavby Zakaspické železnice v 80. letech se stalo dalším prvkem stabilizujícím celou oázu a postavení carské administrativy v regionu.

Bitva u Gökdepe v kontextu ruské a sovětské historiografie

Před Říjnovou revolucí byla v ruských zdrojích bitva u Gökdepe interpretována především jako boj civilizace proti fanatickým tmářům a „divokým kočovníkům“, kteří se stále větší drzostí napadali na ruské posádky, přijímajíc neútočení Ruska za slabost.²⁷ Carské armádě tak nezbývalo nic jiného než zaútočit na Achalské Tekince a ustanovit zde „pevný řád a civilizaci“. Při popisu samotné bitvy byl zdůrazňován pořádek carských vojsk oproti chaosu a neorganizovanosti tekinských bojovníků.²⁸ Po vítězné bitvě ruské armády byl zdůrazňován klid, který zavládl v jižním Turkme-

24 Šohrat KADYROV, *Vvedenje v etnopolitologiju Turkmenov. Čast' 2. Vopros o stolice*, Central Eurasia. Dostupné na: <http://central-eurasia.com/turkmenistan/?uid=401>, 3. 7. 2014. K problému Maryjských Teke srov. např. Michail Nikolajevič TICHOMIROV, *Prisojedenenije Merva k Rossii*, Moskva 1960.

25 *Iz spiska vlijatel'nyh lic meždu naselenijem Tekinskogo oazisa s kratkoj ich charakteristikoj (major Stolatbog)*. Central'nyj gosudarstvennyj voennyj istoričeskij archiv, Moskva, f. VUA, d. 6935, listy 19–23. Kopie.

26 *Rossija i Turkmenija v XIX veke. K vchoždeniju Turkmenii v sostav Rossii*, Dokumenty 68–80, Moskva 1946, s. 181–188.

27 A. N. KUROPATKIN, *Turkmenija i Turkmeny*, s. 56–57. Nutno ovšem dodat, že tvrzení o fanatismu obyvatel bylo do značné míry kompenzováno mnohem smířlivějšími publikacemi, které charakterizovaly Tekince spíše jako umírněné muslimy, mezi nimiž neměli duchovní téměř žádnou autoritu, pokud sami nebyli světskými (a vojenskými autoritami). *Doklad general-majora grafa Borch glavnomu štabu ot 22 dekabryja 1881 goda o predstojaščich zadačach po okončatel'nomu prisojedeneniju Srednej Azii k Rossii v svjazi s prisojedenenijem Achal-Tekinskogo oazisa i principach upravlenija naselenijem*, in: *Rossija i Turkmenija v XIX veke*, s. 193–194.

28 *Žurnal štaba Kavkazskogo voennogo okruga No. 11732*, pol. 3. 6. 1881, 1 odd. 1665. *Žurnal voennyh dejsťvij za janvar' mesjac 1881*, in: *Rossija i Turkmenija v XIX veke*, s. 151–162.

nistánu poměrně záhy po bitvě, a schopnosti carských vojsk tento klid udržet.²⁹ V tekinské poezii se naopak rozvíjel mučednický kult Gökdepe, který byl vyjádřen v řadě písní, poem a jiných ústních podání. Toto pojetí jistým způsobem přetrvalo v achalském prostředí i přes sovětské období, aby se na jeho konci objevily znovu-obnovené interpretace bitvy opírající se o toto ústní podání.

Sovětská interpretace události se zpočátku odvíjela od konceptu třídního boje, podle něhož se jednalo především o záležitost ruské i achaltekinské (v přeneseném slova smyslu i celoturkmenské) elity. Podle ní bylo carské Rusko vedeno především touhou po uchvácení nových území, získání nových odbytišť, zdrojích půdy pro ruské obyvatelstvo a získání kontroly nad obchodem s Indií.³⁰ I z tohoto důvodu Rusko vyslalo pro pokoření této poslední bašty odporu ve Střední Asii silné vojsko (byť i sovětská historiografie přiznává malou početní sílu ruských oddílů u Gökdepe) v čele s „hlavním ideologem ruské koloniální expanze a legendou carské agitační propagandy“ generálem Skobelevem.³¹ Turkmenští vůdcové byli na druhou stranu v těchto interpretacích zobrazováni jako utlačovatelé, zloději a prodejci otroků podporovaní fanatickým duchovenstvem. Ani jedna ze stran tak nevycházela ze zájmů ruského a turkmenského národa. Turkmenští vůdcové byli podle těchto interpretací navíc podpořeni britskou tajnou rozvědkou.³² Poukaz na vměšování imperialistických velmocí (především Velké Británie) do středoasijských záležitostí patřil ke standardním nástrojům sovětské historiografie.³³ Důsledkem bitvy prý byl později údajný tlak mervského lidu na připojení Mervských Turkmenů k Rusku.³⁴ Toto tvrzení je zcela v kontextu s obecně přijímanou sovětskou tezí o obsazení Střední Asie Ruskem, která zdůrazňuje dobrovolnost přijetí ruského poddanství. Boj mezi dvěma imperialistickými velmocemi představuje další složku této interpretace.

Od 30. let 20. století začal v turkmenské historiografii převažovat koncept o dobrovolném připojení Turkmenů k carskému Rusku. Jednalo se prý sice o připo-

29 Emanuel FAIT, *Středoasijská národové zvláště v území ruském*, Praha 1910, např. s. 21.

30 J. L. STEINBERG, *Očerki istorii Turkmenii*, s. 30–32.

31 Tamtéž, s. 34.

32 A. KARRYJEV – A. A. ROSLJAKOV, *Kratkij očerk istorii Turkmenistana 1868–1917*, s. 43–46. Tato interpretace se objevuje dodnes. Srov. např. nedávná diskuse k tématu: *Bitva u Geoktepe: kak eto bylo*, <http://infoabad.com/vs-o-turkmenistane/bitva-pri-geoktepe-kak-yeto-bylo.html>, 12. 1. 2013.

33 Podobně byl interpretován podobným způsobem i boj s basmači, rovněž nežádka agenty britské rozvědky.

34 Aga KARRYJEV – Alexandr A. ROSLJAKOV, *Kratkij očerk istorii Turkmenistana 1868–1917*, s. 47.

jení k imperialistické velmoci, ale otevíralo možnosti odpoutání se od starých a konzervativních pořádků mezi turkmenskými kmeny (v tomto směru vztaženo na celý národ) a připojení se k momentální světové civilizační špičce. V tomto smyslu sovětská historiografie navazovala na předrevoluční ruskou interpretaci události. Sovětské období potom bylo v zásadě další fází rozvoje Achalských Tekinců (jež ovšem byla zapojena do celoturkmenského kontextu). Turkmenští vůdce zde tedy nevystupovali v zájmu lidu, naopak jeho zahánáním do nesmyslné války šli proti jeho zájmům.³⁵

Proměna turkmenské historiografie, včetně napadnutí mýtu o dobrovolném připojení Turkmenů k Rusku a bitvy u Gökdepe, byla zahájena na konci 80. let 20. století. V tehdejší době se jednalo o další podpůrný argument pro turkmenizaci republiky. Bitva u Gökdepe zde patřila ke klíčovým bodům, o které se nová redakce historie mohla opřít. Projevila se rovněž převaha Achalských Tekinců v historických vědách i v politických kruzích hlavního města a okolí, protože v případě ostatních velkých kmenových svazů bylo zpochybnění relativní dobrovolnosti připojení k Rusku přinejmenším problematické a neodpovídalo zcela realitě.

Alternativní hnutí Agzybyrlyk patřilo mezi prvními propagátory historické revize bitvy u Gökdepe. První tryzna u zbytků pevnosti, která proběhla 12. ledna 1990, byla vcelku logickým upozorněním na tuto v sovětské době jinak téměř opomíjenou událost.³⁶ Tehdejší vedení sovětské republiky v čele s prvním tajemníkem komunistické strany Turkmenské SSR Saparmyratem Nijazovem však ještě tehdy členy hnutí obvinilo je šíření nacionalismu.

Bitva u Gökdepe v turkmenské postsovětské historiografii

Po rozehnutí hnutí Agzybyrlyk prezident Saparmyrat Nijazov poměrně rychle přejal některé body jeho programu včetně požadavku na revizi historie i s bitvou u Gökdepe. Z tohoto důvodu byl již krátce po vyhlášení nezávislosti Turkmenistánu v roce 1991 ustanoven 12. leden jako Den paměti (*Hatyra günü*) a byl propagován jako jeden z klíčových svátků napojených na tradiční turkmenskou úctu k mrtvým a předkům. U hrobek a hrobů významných osobností ve všech koutech země

35 Muhammednazar G. GAPUROV – Alexandr A. ROSLJAKOV – Murad ANNANEPESOV, *Bratstvo naveki. K 100-letiu dobrovol'nogo vchoždenija Turkmenistana v sostav Rossii*, Ašchabad 1983.

36 Šohrat KADYROV, *Osada Geoktepe: kak eto bylo*, Komsomolec Turkmenistana, 6. 10. 1990.

se začala organizovat veřejná shromáždění.³⁷ Z historického hlediska se jednalo o jeden z umělých příspěvků ke zcela opačnému vnímání carského a sovětského období v turkmenské historii. Součástí těchto oslav se stala poměrně otevřená protiruská rétorika. Celé období se však v turkmenské historiografii stalo nejenom protiruskou demonstrací, nýbrž i tzv. Vlasteneckou válkou (*Watançylyk urşuny*). Všichni v ní padlí byli sakralizováni a prohlášeni za hrdiny.³⁸ V souvislosti s bitvou se objevily i dokumenty ze státního archívu, které měly ukázat na kladné vlastnosti obránců pevnosti. Na jejich základě byly a doposud jsou vyzdvihovány smysl pro boj až do konce, čest a jiné ctnosti.³⁹ Hatyra günü se v přeneseném smyslu stal symbolem kultu mrtvých a předků v Turkmenistánu. K rozvoji kultu mrtvých u Gökdepe přispívá i každoroční výstava exponátů vztahujících se k bitvě. Vystavovány jsou dokumenty, které interpretují především počty mrtvých a jejich význam na společenský život v Gökdepe a okolí.⁴⁰

V oficiální rovině se mělo Gökdepe stát vzorem jednoty turkmenského lidu, a proto se bitva stala součástí historie všech Turkmenů. To i přesto, že jakkoliv některé oblasti mohly mít k události zcela opačný než glorifikační význam. Interpretace gökdepinské bitvy jako celoturkmenského boje je tak podporována akcemi ve všech regionech země, a to i těch, jejichž obyvatelé vstoupili do ruského poddanství bez boje (západní Turkmenistán, Mary) či byly v této době pod zcela jinou než carskou správou (východní a severní Turkmenistán pod chívským chanátem či bucharským emirátem). V roce 2004 byl mj. dán příkaz k vytvoření parkové zóny, na níž by se podílely všechny regiony Turkmenistánu.⁴¹

Zatímco sovětská historiografie se velmi snažila, aby došlo k zapomenutí události a ukazovala pouze na společné prvky Turkmenů a Rusů (utlačovaní vlastními feudály, resp. carskou koloniální správou), nová interpretace již akcentuje především etnický, resp. subetnický (achalskoteckinský) faktor.⁴² Témata jako přátelské styky Jomudů s Ruskem, preferované v rámci sovětského konceptu o dobrovolnosti připojení k Rusku, byly vytlačeny na okraj soudobé historiografie, neboť nezapadají do konceptu celoturkmenského negativního obrazu ruské kolonizace. Historie

37 Neitral'nyj Turkmenistan, 12. 1. 2000.

38 Vladimir RYBLOV, *Turkmenskaja tragedija*, Moskva 2004, s. 178.

39 *Rubnama*, Neitral'nyi Turkmenistan, 11. 1. 2003, s. 181

40 Např. výstava ke gökdepinské bitvě v roce 2005; Neitral'nyi Turkmenistan, 11. 1. 2005. TV Jaşlyk, 11. 1. 2005.

41 Neitral'nyi Turkmenistan, 14. 1. 2004; srov. také Tamtéž, 13. 1. 2007.

42 Zde je však nutno poznamenat, že podobná diskontinuita je charakteristická i pro řadu jiných postsovětských či postimperiálních historiografií menších a „porobených“ národů.

Turkmenů je tak zúžena především na historii Achalských Tekinců, zatímco role dalších turkmenských regionů je marginalizována. Bitva u Gökdepe se tak ocitla v obecnějším diskurzu diskontinuity turkmenských dějin, která ukazuje dobytí Achaltekinské oázy jako symbol velké porážky i jako zásadní přelom v dějinách Turkmenů (rozuměno Achalských Tekinců). Tím zároveň událost slouží jako jistá cesta k legitimizaci achalskotekinské nadvlády v Turkmenistánu.⁴³ V tomto smyslu lze svátek Hatyra günü vnímat i jako přenesení achalskotekinské tradice na turkmenský národ.⁴⁴

Z tohoto hlediska byli Turkmeni podle oficiální historiografie naladěni na protiruskou notu a snažili se o nezávislost.⁴⁵ V některých letech při vzpomínkách na gökdepinskou bitvu však přece jenom zazněly smířlivější tóny vůči jiným národům v duchu doznívajícího sovětského konceptu „přátelství národů“. Carští vojáci byli popisováni i jako oběti zvůle carského režimu, které byly donuceny bojovat na turkmenské půdě; zaslouží si proto rovněž svoji úctu.⁴⁶

Přesto však byla gökdepinská válka v letech 1879–1881 podle „posvátné“ knihy prezidenta Nijazova/Türkmenbašyho *Ruhnama* (základu historiografického bádání v zemi od počátku nového století) důvodem pozdějších nenapravitelných škod v politickém, ekonomickém, sociálním způsobu života Turkmenů. Byly prý přitom zničeny poslední zbytky turkmenské státnosti. Podle tohoto zdroje Rusko přivedlo na turkmenskou zemi vlastní koloniální správu, náboženskou propagandu a kulturní politiku.⁴⁷ V této souvislosti vyvstává otázka, jakou státnost měl autor *Ruhnamy* na mysli. V postsovětském kontextu se totiž jedná o konstrukci tradice jednotného Turkmenistánu pod vedením Achalských Tekinců, tj. státní entity, o jejíž existenci na konci 19. století lze dosti pochybovat. Na jiném místě knihy *Ruhnama* totiž autor varuje před rozdrobeností a rozrůzněností turkmenských kmenů, které je považováno za jednu z hlavních příčin porážky Tekinců u Gökdepe.⁴⁸

43 Regis GENTE, *The Goktepe battle commemoration goes beyond nationalism*, The Chronicle of Turkmenistan, January 17, 2013. Dostupné na: <http://www.chrono-tm.org/en/2013/01/the-goktepe-battle-commemoration-goes-beyond-nationalism>, 24. 1. 2013.

44 V mešitách, a dokonce i v pravoslavných kostelích je tato událost připomínána povinně po celé zemi (Nejtral'nyj Turkmenistan, 11. 1. 2005).

45 Interv'ju A. Kulijeva o problemach Turkmenistana, Central'noazijatskije stranicy, Informacionnaja svodka No. 5. (ijun' – sentjabr' 1996), s. 42 (archív autora).

46 Neitral'nyi Turkmenistan, 12. 1. 2001; Tamtéž, 12. 1. 2005.

47 Saparmyrat TÜRKMENBAŞY, *Ruhnama* (1. díl), Ašgabat 2005, s. 36.

48 Neitral'nyi Turkmenistan, 13. 1. 2003.

Nakonec se porážka Achalských Tekinců interpretuje jako vítězství, ať již faktické či symbolické. Ve faktické rovině došlo až k odmítnutí porážky Tekinců, protože ruská armáda nebyla schopna přemoci obránce.⁴⁹ V obrazné rovině se v této interpretaci „paměť o jejich hrdinství předává z generace na generaci“.⁵⁰

Kult osobnosti prezidenta Türkmebašyho

Bitva u Gökdepe byla použita jako jeden z prvních prostředků rozvoje kultu osobnosti prezidenta Nijazova/Türkmenbašyho. V oficiálních biografiích prvního prezidenta se tak objevily upomínky na pradědečka Tangrykulyho a jeho dědečka Artyk Chána. Podle těchto dokumentů se oba bitvy u Gökdepe zúčastnili, Tangrykuly zde padl a Artyk Chán záhy podlehl těžkým zraněním.⁵¹

K nejviditelnějším projevům kultu osobnosti ve spojení s Gökdepe došlo v architektuře a v na rovině založení jistých rituálních tradic. Na místě bitvy byla postavena mešita Velikého Saparmyrata Hadži (Beýik Saparmyrat Hajjy metjidi), která je jedním z hlavních architektonických děl postsovětského Turkmenistánu Nijazovské epochy; představuje dílo, které určilo vzhled mešit v postsovětském Turkmenistánu. Inspirací zde byl do té doby nevyužívaný turecký (osmanský) vzor s prvky místních architektonických tradic.⁵² Tato památka byla postavena jako oficiální oslava poutnické cesty prezidenta Türkmenbašyho do Mekky v roce 1992. Její hlavní ideologickou ambicí bylo vytvoření poutnického místa pro Turkmeny – jakéhosi Ka'abu Turkmenů.⁵³ Mešita se měla stát svým symbolickým významem obdobou první mešity postavené prorokem Muhammadem v Mekce.⁵⁴ Podle rozhodnutí Medžlisu Turkmenistánu z června 1996 se mešita (paradoxně nikoliv místo samotné) stala centrem poutí („národní Mekkou“, „Kaabou všech Turkmenů“). Na tomto místě byly dokonce symbolicky vyhlášeny některé zákony a dekrety.⁵⁵

49 Tamtéž, 15. 1. 2001.

50 Tamtéž, 11. 1. 2005.

51 Saparmyrat TÜRKMENBAŠY, *Ruhnama* (2. díl), Ašgabat 2005, s. 229.

52 Annageldy ESENOW, *Architektura epochi Velikogo Saparmurata Turkmenbašy*, Ašgabat 2002, s. 382. Srov. také Ruslan MURADOV, *Mesto molovy*, Neitral'nyi Turkmenistan, 12. 1. 2008, s. 3.

53 Neitral'nyi Turkmenistan, 12. 1. 2001.

54 S. TÜRKMENBAŠY, *Ruhnama* (1. díl), s. 254.

55 Jedním z nich byl mj. i dekret o prohlášení svátku Oraz a Bajram za národní. Neitral'nyi Turkmenistan, 12. 1. 2002.

Prezident se také stal hlavní postavou každoročního představení na Den Paměti. Kromě toho, že někteří autoři poukazují na znesvěcení těchto míst hlučnou zábavou, hudbou a tanci, představení stále častěji oslavovala tvůrce nezávislosti, prvního prezidenta Turkmenistánu. I v této souvislosti připomeňme, že jeho předkové byli spojováni s touto bitvou. Z historického hlediska to je přirozené s ohledem na fakt, že se bitvy zúčastnil téměř každý příslušník kmenového svazu Achalských Tekinců.

Jedním z kulturních divadelních a posléze i filmových děl Türkmenbašyho epochy se stala monumentální opera o bitvě u Gökdepe představená v roce 1993 a od té doby mnohokrát opakována, obvykle právě v lednu. V ní se naplno projevil nový výše uvedený charakter interpretace bitvy. Hlavním hrdinou představení se stala postava Saparmyrata Türkmenbašyho, který ve hře vystupoval jako sjednotitel nového Turkmenistánu. Premiéra v operním divadle byla navíc posílena přítomností prezidenta, který se nadto na konci představení osobně objevil na jevišti jako jedna z hereckých postav představující v tomto případě sama sebe.⁵⁶

Kromě výstavby monumentální mešity zasvěcené turkmenskému prezidentovi se oslava těchto svátků spojila s kultem otce a matky Türkmenbašyho. Vzpomínkové rituály začínaly v Gypdžaku, v rodném městě prvního prezidenta, kde byl vystavěn pohřební komplex s údajnými ostatky obou rodičů a teprve poté se prezident s hlavní částí akce přemístil do Gökdepe.⁵⁷ Tato posloupnost ukazuje nejenom na propojení kultu Gökdepinské bitvy a kultu prvního turkmenského prezidenta a jeho rodiny, ale i na nadřazení druhého nad prvním.

Gökdepe v období „Nového Obrození“ a v kultu osobnosti prezidenta Berdimuhamedowa

Bitva u Gökdepe může sloužit jako jeden z významných příkladů demontáže kultu osobnosti prvního prezidenta a přizpůsobení mýtu pro prezidenta nového. Ještě v lednu 2007, tj. krátce po smrti Saparmyrata Türkmenbašyho, bylo při oslavách jméno prvního prezidenta hlavním objektem komentářů ke Dni paměti a zemřelý

56 *Turkmenskaja Iskra*, 28. 12. 1993; cit. podle Vladimir RYBLOV, *Turkmenskaja tragedija*, Moskva 2004, s. 115.

57 *Neitral'nyi Turkmenistan*, 15. 1. 2001.

prezident byl symbolicky spojen s hrdiny Gökdepinské bitvy.⁵⁸ Vzpomínková akce pro nejvyšší státní činitele začínala podle tradice právě v Gypdžaku u hrobu prvního prezidenta a teprve poté se přemístila do Gökdepe na obvyklý ceremoniál.⁵⁹ Již v dalších letech se však vzpomínkové rituály soustředily pouze do Gökdepe. Jestliže ještě v roce 2008 a 2009 byla při příležitosti Dne paměti připomenuta mešita se jménem Saparmyryta Hadžiho, od roku 2010 je připomínána již pouze „mešita na místě bitvy“, jakkoliv se i nadále nepochybuje o její grandióznosti.

Pro nového prezidenta Berdimuhamedova je toto místo jedním z klíčových pro rozvoj vlastního kultu. Podobně jako se první prezident narodil v relativně nedalekém Gypdžaku, mocenská a rodinná základna prezidenta Berdimuhamedova leží ještě blíže – ve vesnicích Yzgant a Babarap. Jedním z prvních aktů prezidenta v souvislosti s proměnou vnímání Gökdepe bylo v roce 2008 povýšení obce na město a centrum etrapu (okresu). Jelikož Nijazov již zaplnil vzpomínkové místo svým památníkem, bylo nutno hledat jinou formu uctívání pro epochu Nového obrození. V květnu 2009 bylo proto v Gökdepe otevřeno muzeum, které se stalo součástí gökdepinského památníku.⁶⁰ Od doby otevření muzea se tak poukazuje především na jeho samotnou existenci a roli a zásluhách nového prezidenta o tuto budovu než o mešitě, ve které se vzpomínkové akce konají.

Na druhou stranu je nutno poznamenat, že Den paměti se nestal oslavou kultu osobnosti prezidenta Berdimuhamedova. Každoročně sice vedoucí představitelé země publikují při příležitosti výročí bitvy dopis oslavující úspěchy prezidenta země, podobné texty se však publikují i při řadě jiných příležitostí a Den paměti není v tomto směru výjimkou.⁶¹ Mnohem zajímavější je spojení mírového charakteru Turkmenů, kteří se sjednotili před společným nepřítelem v roce 1881, s mírovou a neutrální politikou prezidenta Berdimuhamedova v době Nového obrození.⁶² V souvislosti s prezidentským kultem osobnosti tak Gökdepe slouží spíše jako ukázka demontáže starého kultu prezidenta Nijazova.

58 Tamtéž, 12. 1. 2007.

59 Tamtéž, 13. 1. 2007.

60 Tamtéž, 16. 5. 2009, 18. 5. 2009 a 11. 1. 2010.

61 Tamtéž, 12. 1. 2011.

62 Tamtéž, 12. 1. 2011 a 13. 1. 2011.

Závěr

Interpretace bitvy u Gökdepe prošla za posledních více jak sto let několika fázemi vytváření mytologického prostoru. V první fázi došlo k paralelní turkmenské a ruské interpretaci v období carského Ruska. Obě interpretace sice byly ve vzájemném rozporu, nicméně koexistovaly vedle sebe a nedošlo k jejich politické ideologizaci. Tento proces byl zahájen až v sovětském období, ve kterém se režim pokusil nahradit paralelní interpretační rámce tvrzením o přátelství obou národů a třídním boji. Marxistický přístup se stal jediným povoleným; na druhé straně stanovil poměrně jasný a pevný metodologický rámec bádání a opíral se o důkladný a výrazně pozitivistický výzkum pramenů.

Postsovětská interpretace historie Turkmenistánu, včetně gökdepinské bitvy, se posunula a projevovala se především výraznou snahou o diskontinuitu dějin a historického bádání. Výsledky bádání a interpretace v sovětském režimu byly odmítnuty. Převládl etnický, v tomto případě i subetnický (tj. achaltekinský) výklad dějin. Hlavní důraz byl kladen na etnogenezi titulního národa, jeho „původnost“ a „historičnost“.⁶³ Kolonialismus – v tomto případě ruský a sovětský – byl silně ostrakizován, zatímco předkoloniální a (na něj navazující) postkoloniální období bylo pozitivně mytologizováno. Tento přístup byl pokládán podle předchozího marxistického vzoru za jediný a dominantní prvek národní historiografie. Radikálními zlomy mezi oběma obdobími byla jednak porážka idealizovaného předkoloniálního období a jednak glorifikované odpoutání se od koloniální velmoci v roce 1991. V turkmenském případě se místní historický narativ „porážky od koloniální velmoci“ koncentroval do klíčové události – boje Achalských (s menší pomocí Maryjských) Tekinců proti carské armádě v letech 1879–1881, ukončené porážkou u pevnosti Gökdepe. Tato porážka byla glorifikována a sakralizována, a to do té míry, že se vlastně mohlo hovořit o vítězství. Paradoxem je v této souvislosti fakt, že právě odpor tehdejších Achalských Tekinců v bitvě u Gökdepe spolu s mnoha dalšími okolnostmi (mj. zformování Turkmenické SSR a nezávislého Turkmenistánu) představoval jeden ze základů jejich nadvlády nad ostatními kmeny v postsovětském období.

Výrazně nacionalistická koncepce dějin však narážela na některé zásadní problémy. Jedním z nich byla přílišná ukotvenost stávajících historiků a ideologů v marxistickém přístupu k dějinám. V důsledku toho pokračovala aplikace a (v pří-

63 Marlene LARUELLE, *National narrative, ethnology, and academia in post-Soviet Uzbekistan*, *Journal of Eurasian Studies* 1, 2010, č. 2, s. 102–110.

padě výukového procesu) vzdělávání nové generace v tomto duchu, jakkoliv s výrazně pozměněným obsahem. V souvislosti s degradací vzdělávacího systému a prohloubení ideologizace historie došlo také k jisté vulgarizaci historického bádání. Noví historikové a ideologové se již neobraceli k pramenům, nýbrž často vzali (resp. byli nuceni vzít) za základ zjednodušenou interpretaci historie tak, jak byla vymyšlena nejvyšším vůdcem a jeho okolím. Zde se mj. projevil charakter a osobní postoj prezidenta. Noví historikové tak mohli rozvíjet především teze určené shora bez kritického studia pramenů, jež vlastně nebyly potřeba. Klíčovou se stala glorifikovaná role prezidenta a jeho předků v historii turkmenského národa a v gökdepinské bitvě.

Tato interpretace byla opět mírně upravena po smrti prvního prezidenta do podoby, která vyhovovala novému turkmenskému lídru. Přestože i zde se projevila snaha o propojení druhého prezidenta a jeho předků s gökdepinskou bitvou, důraz se přesunul (vedle pokračování kultu samotné bitvy a jejích účastníků) spíše na region, ve kterém má prezident svou mocenskou základnu. Proto jsou v souvislosti s „Dnem paměti“ každoročně připomínány úspěchy a zásluhy prezidenta v rozvoji Gökdepe a okolí.

Hodnotíme-li vývoj interpretace gökdepinské bitvy v postsovětském období, je třeba posoudit také kontext politické kultury vytvořené do značné míry v období prvního prezidenta, na které jeho nástupce volně navázal a přizpůsobil je pro své účely. Tato politická kultura je určena především postavením prezidenta a také výlučným postavením Achalských Tekinců v současném Turkmenistánu. Z tohoto důvodu je glorifikace bitvy, jejímiž klíčovými účastníky a oběťmi Achalští Tekinci skutečně byli, a vytváření „mythscape“ poměrně pochopitelná. Přes veškerou mytologizaci bitvy u Gökdepe totiž nelze popřít její klíčový význam v turkmenských dějinách (a v dějinách Achalských Tekinců). Každoroční připomínka proto bude (a měla by být) zachována, ať již bude v Ašgabatě vládnout kdokoli. Bylo by však vhodné dát více prostoru skutečnému historickému bádání, založenému na možných alternativních interpretacích i kritické analýze pramenů (písemných i orálních). Za současné situace v zemi je však tento vývoj z mnoha důvodů nemožný.

SUMMARY

One of the most pivotal moments in Turkmen history is the defeat at the battle at Geok Tepe in January 1881, which meant the defeat of the armed factions of the Akhal Teke tribal society. Interpretation of this battle became one of the main interests of historiography in the 19th century and remains so even in the present time. Changes in perception of this event directly reflect general approaches to the history of Turkmenistan, whether it is considering the imperial Russian, pre-revolutionary, Soviet or, in particular, the post-Soviet perspective. It was in post-Soviet Turkmenistan that this myth was fully developed into the narrative of a national catastrophe, which, however, stimulated the development of Turkmen statehood. At the same time, though, this battle was also associated with nascent schemes for cults of personality in the country. It is the hypertrophied extent of such connections linking the purported forefathers of recent presidents into the own image of the event that differentiates Turkmen historiography from many other mythologized events in world history, even though naturally this is in no way an entirely isolated case.

MATERIÁLY A DOKUMENTY

The Circumstances Surrounding
the Deaths of Witold Hulanicki,
Former Polish Consul-General in Jerusalem,
and Stefan Arnold, Polish Journalist
(February 1948)

ARTUR PATEK

Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków

The Circumstances Surrounding the Deaths of Witold Hulanicki, Former Polish Consul-General in Jerusalem, and Stefan Arnold, Polish Journalist (February 1948)

The document concerning the circumstances of the deaths of a former consul-general of the Second Polish Republic in Jerusalem, Witold Hulanicki, and a journalist, Stefan Arnold, which is herein presented, is kept in the archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Both of these men were Polish war refugees and stayed temporarily in Palestine, the British Mandate territory. They were killed by Jewish extremists from Lehi on 26 February 1948. The content of the document indicates that they were killed because they were influential anti-communists, and as such posed a threat to Soviet interests in the Middle East. The question of whether Lehi had been inspired by Moscow or perhaps infiltrated by Kremlin agents remains unanswered.

Key words: Witold Hulanicki, Stefan Arnold, Polish war refugees in Palestine, Lehi, assassination

The deaths of Witold Hulanicki, a former consul-general of the Second Polish Republic in Jerusalem, and Stefan Arnold, a journalist, echoed far and wide at the time.¹ They were both prominent members of the Polish expatriate community in Palestine and they were both assassinated by Jewish extremists from Lehi on 26 February 1948. Although there are many questions regarding the circumstances of this crime, so far it has not been the subject of a scholarly discourse. The fact that the crime had not been forgotten was reflected in the discussion published in two Polish-émigré magazines, *Kultura* and *Zeszyty Historyczne*. However, the debate mainly concerned the appraisal of Hulanicki, a Piłsudskiite and a political opponent of the government of General Władysław Sikorski,² rather than being an actual attempt to explain the circumstances of the two deaths. Arnold's case receded into the background and was virtually forgotten.

Years later, Isabella Ginor and Gideon Remez, Israeli researchers from the Hebrew University of Jerusalem, attempted to solve the mysterious deaths of the two Poles in an article printed in *The Israel Journal of Foreign Affairs*, published by the Israel Council on Foreign Relations.³ Their findings were reported to Polish readers in several political commentary texts printed in Poland.⁴ What were their conclusions? The Poles died because (as declared and influential anti-communists) they presented a serious threat to the interests of the USSR in the Middle East. The

-
- 1 News about the assassination was published, among others, by the English-language *The Palestine Post* (29 February 1948), the London-based *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza* (1, 4, and 11 March 1948), *The New York Times* (28 February 1948), and the Hebrew-language *Haaretz* published in Tel Aviv (29 February 1948).
 - 2 *Kultura* (Paris, 1957), No. 9: 151–152 (letters to the editor by Zygmunt Zawadowski and Zbigniew Jakubski); Władysław MICHNIEWICZ, “Jeszcze w sprawie Hulanickiego” [“More in the Matter of Hulanicki”, Polish], *Kultura* (1958), No. 7–8: 189–194; Władysław ŻELEŃSKI, “Sprawa Witolda Hulanickiego” [“The Witold Hulanicki Affair”, Polish], *Zeszyty Historyczne* (Paris, 1982), No. 60: 228–232; *Zeszyty Historyczne* (1983), No. 63: 228–232 (letters to the editor by Jan Szuldrzyński, Władysław Żeleński and Marek [Meir] Kahan).
 - 3 Isabella GINOR and Gideon REMEZ: “A Cold War Casualty in Jerusalem, 1948: The Assassination of Witold Hulanicki”, *The Israel Journal of Foreign Affairs*, vol. 4, no. 3 (2010): 135–156, <http://israelcfr.com/documents/4-3/4-3-8-IsabellaGinorandGideonRemez.pdf>, (retrieval date 12 October 2013). The authors are research fellows at the Harry S. Truman Research Institute for the Advancement of Peace of the Hebrew University in Jerusalem.
 - 4 Piotr ZYCHOWICZ, “Tajemnicza śmierć polskiego konsula w Jerozolimie” [“Mysterious Death of Polish Consul in Jerusalem”, Polish], *Uważam Rze* (2011), No. 6: 62–66; Roman FRISTER, “Strzał w skroń. Tajemnica zabójstwa Witolda Hulanickiego” [“A Shot to the Temple: The Mystery of Witold Hulanicki's Murder”, Polish], *Polityka.pl*, <http://www.polityka.pl/historia/1525085,1,tajemnica-zabojstwa-witolda-hulanieckiego.read>, (retrieval date 12 October 2013).

question whether Lehi was inspired by Moscow or perhaps infiltrated by Kremlin's agents remained unanswered.

Admitting responsibility for the murders, Lehi members stated that the Poles had been executed for collaborating with the Arabs. The accusation seems very unlikely. Hulanicki had been a friend of Lehi's founder, Abraham Stern. Before World War II, as Poland's consul-general, he had supported the efforts of the Zionist right wing to purchase arms in Poland and to recruit a Jewish army to fight for Jewish statehood;⁵ when Stern had been followed by the British, he had alerted him and his people about imminent arrest.

As the Israeli historians correctly point out, the deaths of the two Poles cannot be examined separately from the events occurring in Palestine at the time. The British, who had been assigned the Mandate for Palestine in 1920, were finding it increasingly difficult to control the situation in the area, where an Arab-Jewish conflict was escalating. At the same time, this strategic region was experiencing an ongoing rivalry for influence (the Suez Canal, Middle East oil) between the East and the West.⁶

Great Britain's Palestinian policy evolved from supporting the idea of a "Jewish National Home" (The Balfour Declaration, 1917) to effectively abandoning further efforts to this end (The White Paper of 1939). Eventually, the British sided with the oil-rich Arabs, as they believed this would ensure their continued influence in this strategic region. Consequently, they gradually backed away from the promises they had made to the Jews. In practice, this translated to restricting Jewish immigration. The policy fueled anti-British sentiments among the Jews; the British explained that the "immigration policy is of cardinal importance to the Palestine problem"⁷ and concessions would pose a danger of destabilisation

5 See e.g.: Laurence WEINBAUM, *A Marriage of Convenience: The New Zionist Organization and the Polish Government 1936–1939* (New York: Columbia University Press, 1993), 123–163 – Chapter 7: "Military Aid"; Wojciech CHMIELEWSKI, "Bojownicy Ziemi Świętej. W II RP przygotowywali się do walki o powstanie Izraela" ["Fighters for the Holy Land: Prepared to Fight for the Formation of Israel in the Second Polish Republic", Polish], *Nowiny Kurier*, May 26, 2006, 10–11.

6 There are already publications on the topic, such as Michael J. COHEN, *Palestine and the Great Powers 1945–1948* (Princeton: Princeton University Press, 1982); William R. LOUIS, *The British Empire in the Middle East 1945–1951. Arab Nationalism, The United States, and Postwar Imperialism* (Oxford: Clarendon Press, 1988); Barry RUBIN, *The Great Powers in the Middle East 1941–1947. The Road to the Cold War* (London: Frank Cass, 1980).

7 The National Archives, London, CO 537/2403 (p. 79), Statement by His Majesty's Government, August 21, 1947.

in Palestine and the Middle East. The Jewish resistance movement took a wide range of political directions, but the Zionist right wing and its paramilitary groups, the Irgun Zvai Leumi and Lehi, adopted the most uncompromising position.

Lehi (also called the Stern Gang after its founder) split from the Irgun group in 1940, in protest at the truce with the British Mandate for the duration of the war. It was the most radical of the Jewish underground organisations, which did not hesitate to use extreme measures, including terror. It regarded Great Britain as its main adversary, and a struggle against it as the means to establishing Jewish statehood.⁸ When, after World War II, the USSR started to act towards removing the British influence from Palestine and the Middle East, it must have become interested in the anti-British “Sternists”. A country which was engaged in a conflict with London could be a potential ally for them as well.

The chaos in Palestine escalated towards the end of 1947, following a United Nations General Assembly resolution, which postulated dividing the country into two states: Arab and Jewish.⁹ The conflict between the Arabs and the Jews turned into a civil war; bloody clashes, acts of retaliation, terrorist attacks and street fights became commonplace.

How did the Polish expatriate community fit in this Palestinian puzzle?

Throughout World War II and soon afterwards, Palestine was an important gathering point for Polish expatriates fighting for independence, such as soldiers from Anders’ Army.¹⁰ In June 1945, there were approximately 7,000 Polish civilian refugees in Palestine; the majority of them were former exiles and prisoners from Soviet labour camps, who managed to evacuate from the USSR with Anders’ Army in 1942; it comes as no surprise that they were hostile to the communist cause. In

8 Lehi is an abbreviation of the Hebrew name Lohamei Herut Israel (Fighters for the Freedom of Israel). For more see: Joseph HELLER, *The Stern Gang. Ideology, Politics and Terror, 1940–1949* (London: Frank Cass, 1995).

9 For the text of the resolution, see: “The Rise of Israel. A Documentary Record from the Nineteenth Century to 1948. A Facsimile Series Reproducing Over 1.900 Documents in 39 Volumes”, Vol. 37, *United Nations Discussions on Palestine, 1947*, ed. Michael J. COHEN (New York and London: Garland, 1987), 83–102; *Arab-Israeli Conflict and Conciliation. A Documentary History*, ed. Bernard REICH (London: Greenwood Press, 1995), 62–76.

10 For more see Jan DRAUS, *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939–1950* [*Polish Education and Science in the Near and Middle East 1939–1950*, Polish] (Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 1993), 14–18, 25–28; Jacek PIETRZAK, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach drugiej wojny światowej. Ośrodki. Instytucje. Organizacje* [*Polish Refugees in the Middle East During World War II: Centres. Institutions. Organisations*, Polish] (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012), 43–60.

subsequent years, many Poles left Palestine, but in February 1948 there were still approximately 600 refugees there.¹¹ As “reactionaries”, they presented a threat to the interests of the USSR in the Middle East. They were in a particularly acute conflict with representatives of the pro-Soviet authorities in Warsaw. The Israeli researchers located confidential documents of the British police (Criminal Investigation Department), which show that “diplomats” from communist Poland had prepared a black list of Poles regarded as “absolutely dangerous”.¹² With the escalation of the Arab-Jewish conflict, local Communists spread rumours about the alleged support that “Anders’ men” offered to the Arab side. It was claimed that the Polish emigration was fascist and lackeyed for British politicians. Attempts at agitation in the Arab community were also recorded, where the Poles were in turn presented as sympathising and cooperating with the Jews.¹³ The goal was to provoke actions against “White Poles”.

The campaign resulted in several attacks on members of the Polish community in Palestine. In December 1947, the Stern group attempted to abduct the lawyer Jerzy Luxemburg, accusing him of cooperating with the Arabs. A few weeks later, in January 1948, first the Haganah and then the Irgun eliminated two Polish expatriates, accusing them of the same. At that time, numerous Poles were also beaten up by Arab groups in Jaffa.¹⁴

There were reasons other than communist inspiration that contributed to this atmosphere. The Polish community settled in both Jewish and Arab neighbourhoods and stayed in touch across the “front lines”, so to speak. For example, in Jerusalem the churches where the Poles went to pray were mostly located in Arab neighbourhoods, and the majority of refugee institutions were situated in Jewish or mixed neighbourhoods. The movement between hostile sides raised many suspicions. Another reason which made the Poles’ situation more difficult was the fact that their ranks included several troublemakers and gold diggers; people demoralised by the war and imprisonment in Soviet labour camps, including open anti-

11 The Polish Institute and Sikorski Museum in London (subsequently PISM), MSZ, catalogue No. A. 11E/1230, “Sytuacja Polaków w Palestynie” [“The Situation of Poles in Palestine”, Polish], February 16, 1948.

12 I. GINOR and G. REMEZ: “A Cold War...,” 147–148.

13 Polish Library in London (subsequently PLL), catalogue No. 1608, “Sytuacja Polaków w Palestynie” [“The Situation of Poles in Palestine”, Polish], *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu*, No. 4, January 16, 1948, 1.

14 Ibidem, 1–2; I. GINOR and G. REMEZ: “A Cold War...,” 140, 152; “Spy Killed”, *The Palestine Post*, January 14, 1948, 3.

Semitists. The fact that the situation of the Polish expatriate community in Palestine became more complicated was reflected in the proclamation of the Supreme Council for Polish Refugees in Palestine (Naczelna Rada Uchodźstwa Polskiego w Palestynie), issued in January 1948. It was an appeal to take a neutral position in the Arab-Jewish conflict, not to interfere in the local matters under any circumstances, and to respect local customs.¹⁵

Hulanicki and Arnold were very inconvenient to the Communists not only because they were “reactionaries” but even more so because they were influential, not just among the Polish community. Their deaths were definitely not in the interests of Lehi, but were beneficial for the Communists. Was this the real reason behind the deaths of Hulanicki and Arnold? The Poles living in Jerusalem at the time were convinced of it. Such suggestions also appeared in the daily *Dziennik Polski* and *Dziennik Żołnierza* published in London.¹⁶

There were other attempts to clear up the circumstances of the deaths of the two Poles. Lieutenant Colonel Władysław Michniewicz, head of the Information Department of the Polish II Corps during the war, in a letter to the Parisian *Kultura*, suggested that Hulanicki may have been informing the British about the situation in the Jewish communities in Palestine and may therefore have been eliminated, without a Soviet involvement.¹⁷ Nathan Yellin-Mor, one of Lehi’s leaders, claimed in turn that Hulanicki’s death was a result of a tragic misunderstanding, which occurred in the atmosphere of “mass hysteria” surrounding the Arab-Jewish conflict in Jerusalem. This point of view was also shared by a former Irgun activist, and a Warsaw lawyer before the war, dr Marek (Meir) Kahane, in a letter published in *Zeszyty Historyczne*.¹⁸

In December 2011, a seminar devoted to Witold Hulanicki was organised in Israel, under the patronage of the Israel Council on Foreign Relations and the

15 PLL, catalogue No. 1608, “Sytuacja Polaków w Palestynie” [“The Situation of Poles in Palestine”, Polish], 3.

16 *Stefan Arnold recently co-founded and was co-editor of the “East Press Agency”, whose bulletins shed light on the penetration of the Middle East by the Communist movement. This resulted in the suggestion that Arnold’s murder was committed by a Communist hidden in Stern’s organisation. There have long been suspicions that communist agents operate in this organisation.* Fragment quoted after: “Przyczyny zamordowania St. Arnolda. Zemsta komunistów na polskim dziennikarzu?” [“Reasons Behind the Murder of S. Arnold: Communist Retaliation Against the Polish Journalist?”], Polish], *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*, March 4, 1948, 4.

17 *Kultura* (1957), No. 5: 157–158.

18 I. GINOR nad G. REMEZ: “A Cold War...,” 136–137; *Zeszyty Historyczne* (1983), No. 63: 230–232.

Polish Embassy in Tel Aviv. The consul's daughter, US-based fashion designer Barbara Hulanicki, honoured with the Order of the British Empire in 2012, was one of the participants.¹⁹

The case of the murders of Hulanicki and Arnold still hides many unanswered questions. The scenario presented here seems probable, but further corrections cannot be excluded following the discovery of new documents, e.g. in Soviet, and perhaps other, archives.

The findings of the Israeli historians, pointing out the inspiring role of Soviet agents, seem to corroborate the Polish report (written 60 years earlier) kept in the archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London. Ginor and Remez do not cite this document. For this reason, I have decided to edit the report and introduce it in the academic circulation. The author of the report, Włodzimierz Bączkowski, was a well-known Sovietologist. In his analysis, he attempted to give a multidimensional description of the background and causes of the assassination, although he was unable to avoid some black-and-white oversimplifications (e.g. in the context of the Polish-Jewish relations in Palestine).

Below are the brief profiles of the two dramatis personae.

Stefan Arnold²⁰ (1898–1948) was born in Dąbrowa Górnicza (a town in present-day Silesian Voivodship), in a family with patriotic traditions. He took part in the struggle for Lviv in 1918 and 1919, and in the Polish-Bolshevik war; as a Reserve second-lieutenant he was decorated with a “Poland to Her Defender” commemorative medal (1928). In 1926 he joined the national democratic daily *Kurier Zachodni – Iskra* published in Sosnowiec (a city in present-day western Lesser Poland), where he was in charge of the political section, and later (in the 1930s) became the editor-in-chief. He was actively involved in the social and economic life

19 ICFR event sheds light on 1948 assassination of former Polish consul in Jerusalem, http://www.world-jewishcongress.org/en/news/11048/icfr_event_sheds_light_on_1948_assassination_of_former_polish_consul_in_jerusalem, (retrieval date 10 January 2014).

20 Biographic entries in: *Materiały dokumentacyjno-bibliograficzne do dziejów kultury i życia literackiego na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w XIX i XX wieku* [Documentary and Bibliographical Materials Concerning the History of Culture and Literary Life in Upper Silesia and Dąbrowa Basin in the 19th and 20th Centuries, Polish], Vol. 4, ed. Adam JAROSZ (Sosnowiec-Katowice: Uniwersytet Śląski, 1991), 9–12 (author: Teresa Służalek); *Literatura polska na obczyźnie 1940–1960* [Polish Literature in Exile 1940–1960, Polish], Vol. 2, ed. Tymon TERLECKI (London: B. Świderski, 1965), 573 (author: Stefan Legeżyński); Artur PATEK, *Polski cmentarz w Jerozolimie. Polacy pochowani na cmentarzu katolickim na górze Syjon* [Polish Cemetery in Jerusalem. Poles Buried in the Catholic Cemetery on Mount Zion, Polish] (Kraków: Towarzystwo Wydawnicze “Historia Iagellonica”, 2009), 84.

of the region, e.g. he was a member of the Presidium of the Camp of National Unity in Dąbrowa Basin (Prezydium Obozu Zjednoczenia Narodowego Zagłębia Dąbrowskiego) and of the Society for Literature and the Arts (Towarzystwo Artystyczno-Literackie) in Sosnowiec. As a journalist, he mainly commented on political, but also social and cultural, topics. After the outbreak of World War II, he left Poland and made it to the Middle East. In Palestine, he headed the Jerusalem office of the Polish Telegraphic Agency (Polska Agencja Telegraficzna) from 1941; he was the President of the Middle East Section of the Association of Polish Journalists (Sekcja Bliskiego Wschodu Związku Dziennikarzy RP) (1941–1942); and he was on the Polish-Czechoslovakian Committee (Komitet Polsko-Czechosłowacki) in Jerusalem.²¹ Towards the end of his life he was associated with the Eastern Press Agency, where he was a co-editor.

Witold Hulanicki²² (1891–1948) was born in Kiev and obtained an engineering degree there. He belonged to the Piłsudski camp and was regarded as the protégé of Marshal Edward Śmigły-Rydz, who was his daughter's godfather. Between 1932 and 1934 he was the consul and head of Poland's Consulate-General in London. After his return to Poland, he was appointed counsellor in the Political and Economic Department of the Ministry of Foreign Affairs. In 1937, he was appointed consul-general of the Polish Republic in Jerusalem. At that time, he came into contact with the Irgun and Stern. On Warsaw's orders, he was supposed to support the policy of cooperation with the Zionist right wing (Vladimir Jabotinsky's Revisionists). Associated with the Sanation movement, in December 1939 he was dismissed from his post by General Sikorski. Good relations with the Mandate authorities enabled Hulanicki to become a postal censor in the office of the High Commissioner for Palestine; later he worked in the office of Custodian of Enemy Property in Jerusalem.

21 The Committee was established in mid-1941 and was initially called the Polish-Czechoslovakian Committee of Friendship and Cooperation (Polsko-Czechosłowacki Komitet Przyjaźni i Współpracy). On the Polish side, it gathered together such activists as Wilhelm Krzysztoń (MP in 1938–1939) and Marian Czuchoński (poet and writer). The Czechoslovakian side was represented by Josef David (member of the Czechoslovak National Committee in London) and Viktor Grunwald (consul in Tel Aviv), among others. J. PIETRZAK, *Polscy uchodźcy...*, 445–446; J. DRAUS, *Oświata i nauka...*, 200.

22 Biographical entry in: *Słownik biograficzny polskiej służby zagranicznej 1918–1945* [Biographical Dictionary of the Polish Foreign Service 1918–1945, Polish], Vol. 1, ed. Krzysztof SMOLANA (Warszawa: Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 2007), 71–72; A. PATEK, *Polski cmentarz...*, 83–84.

The following report belongs to the archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London, Subgroup “Ministry of Foreign Affairs” (archive number A11 E/ 1230). It was drawn up in Polish, typewritten with single line spacing.²³ Hand-written annotations are marked in italics in this edition.

Report written by Włodzimierz Bączkowski, 15 March 1948

*President²⁴ 15 March [19]48 Report written by Mr. Bączkowski²⁵
from Jerusalem*

*PALESTINE Prime Minister
Minister*

WITOLD HULANICKI AND STEFAN ARNOLD

/Facts and circumstances of the assassination/

On 26 February [19]48, the f[ormer] consul-gen[eral] in Jerusalem Witold Hulanicki was invited to a conversation with Jewish elements by an alleged representative of the Haganah in order to provide explanations on matters related to him. Not suspecting any serious danger, although very reluctantly, he left his apart-

23 The Polish version of this report was published (as part of a larger text) in the annual journal *Niepodległość* LXII (2013), 295–303.

24 The annotation indicates that the report was received by the President of Poland in Exile (August Zaleski) and the Prime Minister (General Tadeusz Komorowski “Bór”).

25 Włodzimierz Bączkowski (1905–2000) – a writer and political journalist. Prior to the war, he was employed at the Eastern Institute in Warsaw; he was among the leading experts on the Polish Republic’s problems in the East and Russian policy; and an editor of *Biuletyn Polsko-Ukraiński* (*Polish-Ukrainian Bulletin*) and the monthly *Problemy Europy Wschodniej* (*Problems of Eastern Europe*). After September 1939, he first went to Romania, from where he made it through Turkey to Palestine, where he joined the Polish refugees’ independence movement. He worked for the Information Centre in the East (see fn. 34), where he was in charge of preparing reports on the USSR. After the war, he was an editor of the bulletin *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu* (*Problems of Near and Middle East*) published by Spółka Wydawnicza “Reduta” (the Reduta Publishing House) in Jerusalem, which he co-founded. After the Jewish-Arab struggle broke out, he moved to Lebanon, where he was appointed an honorary cultural attaché of the Polish Legation in Beirut. From 1955 onwards, he lived in the USA. Jacek KŁOCZKOWSKI and Paweł KOWAL, eds.: “O Włodzimierzu Bączkowskim” [“On Włodzimierz Bączkowski”], in *O wschodnich problemach Polski* [*On Poland’s Eastern Problems*, in Polish], (Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, 2000); Włodzimierz BĄCZKOWSKI, *O wschodnich problemach Polski* (Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2005), 7–28.

ment in the Jewish quarter.²⁶ On the same day before noon, ed[itor] Stefan Arnold, f[ormer] director of the PAT²⁷ office in Palestine, was abducted from the street not far from his apartment in the Jewish quarter.²⁸ On the same day Jan Tabaczyński,²⁹ having waited in vain for Arnold's return (they share an apartment), went to the Jewish Agency³⁰ in search of an explanation. There, he was informed that the Haganah was not responsible for Arnold's abduction and the whole attack had been planned by the Sternists.³¹ A search ensued, which after some time resulted in the finding of the beaten up bodies of both victims, with over a dozen bullets in their heads; with beating marks on the bodies; with their hands tied tightly behind their backs using thin rope that had cut the skin. Soon afterwards, the leaders of Stern's organisation admitted responsibility for the cri-

26 Hulanicki lived in the Rehavia neighbourhood, in the western part of Jerusalem, in Binjamin Mithdela Street. From: "Polish Officials Found Killed", *The Palestine Post*, February 29, 1948, 3.

27 The Polish Telegraphic Agency (Polska Agencja Telegraficzna - PAT) was a state-owned news agency established in 1918. After the outbreak of World War II in 1939, it continued to operate abroad as the news agency of the Polish Government in Exile. In 1991 it was symbolically united with the Polish Press Agency operating in Poland.

28 According to the report in *The Palestine Post* (February 29, 1948, 3), Arnold lived in the Rehavia neighbourhood, the same as Hulanicki. Arnold himself wrote in a letter to the journalist Ignacy Kleszczyński, dated 2 January 1948, that *we live in Talbieh*, which suggests that he may have meant the nearby part of Jerusalem called the Talbiya. Ignacy KLESZCZYŃSKI, "Ostatni raport Stanisława [sic!] Arnolda przyjaciela Żydów – ofiary komunistów" ["The Last Report of Stanisław [sic!] Arnold, a Friend of the Jews, a Victim of the Communists", Polish], *Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza*, March 15, 1948, 4.

29 Jan Tabaczyński (1903–1961) – a former Polish Embassy counsellor in Kuybyshev, close collaborator of Minister Stanisław Kot, first director of the Information Centre in the East (Centrum Informacji na Wschodzie) in Jerusalem (until March 1945). In later years, he worked for Radio Free Europe. He died in Munich. Klaudiusz HRABYK, "Do redaktora naczelnego *Dziejów Najnowszych*" ["To the Editor-in-Chief of *Dzieje Najnowsze*", Polish], *Dzieje Najnowsze* 7 (1975), No. 3: 151; Zbigniew A. JUDYCKI and Bolesław KLIMASZEWSKI, eds.: *Krakowianie w świecie. Słownik biograficzny [Cracovians in the World: A Biographical Dictionary]*, Polish], Vol. 1 (Toruń: Oficyna Wydawnicza Kucharski, 2000), 122.

30 The legally recognised representation of the Yishuv (the Jewish community in Palestine), established by Article 4 of the Palestinian Mandate (1922). From 1929 it was the executive body of the Zionist Organisation. Great Britain hoped that administering Palestine would be more effective with the Agency's help, so it agreed to assign the Agency the matters related to the organisation of Jewish settlement in the Mandate (recruitment and integration of immigrants). Over time, the Agency became an ambassador of the emerging Jewish state, the Yishuv's unofficial government. After Israel was established, the Agency's role was to facilitate Jewish immigrants and to protect Israel's interests. Bernard REICH and David H. GOLDBERG, eds.: *The A to Z of Israel* (Lanham-Toronto-Plymouth: The Scarecrow Press, Inc., 2010), 257–259.

31 Members of the so-called Stern Gang, i.e. Lehi.

me, stating that *it* was a sentence passed on the two Poles for their contacts with “Arab gangs”.

The death of the two men made a strong impression in their circles of friends. They were both closely connected to the Jewish Agency; Arnold in particular was a good friend of several outstanding officials of the Jewish Agency and was very well known in the Press Department of the Agency.³² Hulanicki had very recently delivered salaries to Jewish Palestinian clerks, who had feared travelling to their offices located in mixed neighbourhoods. Both men had considered staying permanently in Palestine. Arnold had hoped to find living conditions for himself in the future Jewish state and had a lot of sympathy for the Jewish independence cause. He had fought against anti-Semitism in his conversations with other expatriates³³ and genuinely commiserated on the tragedy of the Jewish nation. He was very polite, obliging, and well-liked among the Jews.

However, the condemnation of the perpetrators led to an unexpected response from the Stern Gang. Their spokesmen stated that they were in possession of evidence confirming connections and collaboration of Arnold’s Jewish friends mainly with Polish elements and that they were ready to publish data about the salaries and bonuses they had received from Polish institutions. They should therefore keep silent. They were probably referring to the [former] employees of the Information Centre in Jerusalem, where up to 14 Jewish journalists were working...³⁴

The assassination of the above-mentioned was not an isolated incident. It was connected with a whole series of assassinations and acts of violence in Pales-

32 As reported by *Dziennik Polski* i *Dziennik Żołnierza*, Arnold had received a “safe-conduct” from the Haganah, which was respected by its patrols in the Jewish part of Jerusalem. “Przyczyny zamordowania St. Arnolda. Zemsta komunistów na polskim dziennikarzu?” [“Reasons Behind the Murder of S. Arnold: Communist Retaliation Against the Polish Journalist?”], Polish], *Dziennik Polski* i *Dziennik Żołnierza*, March 4, 1948, 4.

33 Polish refugees living in Palestine at the time.

34 The Information Centre in the East (Centrum Informacji na Wschodzie), also known as the Information Centre for the East (Centrum Informacji na Wschód), based in Jerusalem, was a news, publishing and research agency established in the autumn of 1942, subordinate to the Ministry of Information and Documentation of the Polish Government in Exile; it was the centre of Polish information and propaganda services in the Middle East. The Centre incorporated e.g. the Polish Jerusalem Radio (Radio Jerozolima), the Administration of Book Publishing Companies (Administracja Wydawnictw Książek), the editorial office of the daily *Gazeta Polska* and the Bureau of Near and Middle Eastern Studies (Biuro Studiów Bliskiego i Środkowego Wschodu). J. PIETRZAK, *Polscy uchodźcy...*, 250–269.

tine. Recently, it coincided with the attack on *The Palestine Post*³⁵ (three houses destroyed etc.), with the attack on the heart of Jewish Jerusalem, Ben Yehuda Street (over a dozen houses seriously damaged, one house destroyed completely, several dozen houses less seriously damaged, over 150 injured and approximately 44 dead),³⁶ or the attack on a British military train (approximately 50 dead and several dozen injured).³⁷ Combined, these attacks caused a - a strong reaction and the responsible Jewish elements openly attacked the Jewish underground, warning that they would be forced to open a third front of the Jewish nation's fight for freedom, i.e. a front against its own anarchy and its own underground (the first front: the Arabs, the second front: the British). *The Palestine Post* editorial condemning terrorism also mentioned the two Polish victims. The British elements also made preparations to counteract the rampant anarchy. The High Commissioner³⁸ was given unrestricted legislative powers, and in his official statement he accused the responsible Jewish elements of idleness, provoking hostile feelings

35 The bomb attack on the office of *The Palestine Post* daily in the western (Jewish) part of Jerusalem was carried out in the evening on 1 February 1948. The direct perpetrators were two British deserters and an Arab supporter of Abd al-Qadir al-Husseini, the leader of the Palestinian irregulars. One person died and over 20 were injured in the explosion. *The Palestine Post* was an English-language Jewish daily which came out in Palestine between 1932 and 1950, and was also frequently read by the British Mandate administration and foreign correspondents. The daily is still published today, renamed *The Jerusalem Post*. Benny MORRIS, 1948. *A History of the First Arab-Israeli War* (New Haven and London: Yale University Press, 2008), 107; "Palestine Post press and offices destroyed", *The Palestine Post*, February 2, 1948, 1, 2.

36 The bombing in Ben Yehuda Street took place on 22 February 1948. The attack had been prepared by Palestinian irregulars, but British deserters from the army were among the direct executors. Bombs were placed on three British military lorries which were parked in front of the Atlantic Hotel in the Jewish part of Jerusalem, in Ben Yehuda Street. 54 people died and more than 100 were injured in the explosion. Many buildings in the 90-metre radius were destroyed, including the hotel building and numerous shops. The British were suspected of carrying out the attack; it was claimed that it was an act of revenge for the activity of the Jewish underground. In retaliation, the Irgun's and Stern Gang's units carried out a number of attacks on British soldiers and the Mandate administration. The National Archives, London. CO 537/3858, "Copy Report of the Committee of Enquiry (appointed by the Jewish Agency and the Vaad Leumi) into the explosion in Ben Yehuda Street on Feb. 22nd, 1948"; Dominique LAPIERRE nad Larry COLLINS, eds.: *O Jeruzalem!* (Wrocław: Europa, 1998), 189–192. See photo in: Martin GILBERT, *The Routledge Historical Atlas of Jerusalem*, 4th ed. (London and New York: Routledge, 2008), 86.

37 On 29 February 1948, not far from Rehovot, a Lehi unit carried out a successful attack on a British military train travelling from Cairo to Haifa. B. MORRIS, 1948. *A History of...*, 108 (28 fatalities are cited).

38 Sir Alan Gordon Cunningham, the last High Commissioner for Palestine between 1945 and 1948.

of xenophobia etc. Among the Jewish crimes, he mentioned attacks on military trains, bomb attacks on peaceful inhabitants of Palestine, an assassination of two outstanding foreign residents in Jerusalem (Arnold and Hulanicki – without naming their names) etc. This British reaction and the Jew[ish] Agency's fears of further response to tolerating anarchy, in the Security Council,³⁹ the USA, England etc., led to b- b an awakening of the Jewish elements and a suddenly increased sense of necessity to stand up for the law. However, this tendency is considerably impeded by a strong conviction among the Jewish elements that both the attack on *The Palestine Post* and Ben Yehuda Street were carried out by English policemen as an act of revenge for the murders of English policemen, for the attack on the King David,⁴⁰ etc. As such, the reaction of the Jewish elements is limited and disingenuous.

The circumstances of the crime are v[ery] complex. Subjective Jewish factors, objective – Polish – ones, and a strong external factor, are at play here. 1. The atmosphere in which the recent assassination of the two Poles was committed was and is exceptionally tense and markedly anti-Polish. The Jew[ish] press has been expressing their dislike of Poles at any opportunity, on account of former Polish policies,⁴¹ or anti-Semitism prevalent in present-day Poland under occupation,⁴² or the attitude towards Jews in General Anders' Army, allegedly hostile to the Jewish people,⁴³ or the alleged participation of Poles in Arab operations agst. [against]

39 The United Nations Security Council.

40 The bombing of the King David Hotel in Jerusalem was organised on 22 July 1946 by the Irgun; the hotel housed civilian and military offices of the British Mandate administration. According to the Irgunists, they had given a warning that a bomb had been planted, but it had been disregarded. 91 persons (Brits, Arabs, and Jews) died in the explosion. For more on the bombing see Thurston CLARKE, *By Blood and Fire. The Attack on the King David Hotel* (London: Hutchinson, 1981).

41 For example restrictions imposed on Jews in the Second Polish Republic (Sunday trading ban, Ghetto benches, numerus clausus policy) or the national democratic camp's propaganda hostile to Jews, which resulted in anti-Jewish incidents (in Przytyk, Mińsk Mazowiecki, Brześć nad Bugiem).

42 The author refers to Poland's subordination to the USSR. It is common knowledge that after the war, there were several anti-Jewish incidents, the most tragic of which was the Kielce pogrom (4 July 1946).

43 For the situation of Jewish soldiers in Anders' Army see e.g. Tomasz GAŚOWSKI, *Pod sztandarami Orła Białego. Kwestia żydowska w Polskich Siłach Zbrojnych w czasie II wojny światowej* [*Under the Banners of the White Eagle: The Jewish Question in Polish Armed Forces During World War II*, Polish] (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2002), 142–145; Dov LEVIN, "Alija 'waw'. Masowa dezercja żołnierzy żydowskich z Armii Polskiej w Palestynie w latach 1942–1943" ["Aliyah 'vav': Massive Desertion of Jewish Soldiers from the Polish Army in Palestine between

Jews. The Jews claim, naming names, that some Poles train the Arabs in using complex mechanical arms; that they participate in Arab gangs. After the attack on *The Palestine Post*, the paper clearly wrote that 4 British policemen, 2 Poles and 2 Arabs took part in the bombing.⁴⁴ Polish involvement was also talked about following the attack in Ben Yehuda Street. In the opinion of the Jewish lower classes, especially of non-European origin, Poles are a variety of Jewish-hating Fascists. The latest attacks, which prove that Jews are endangered not only from the outside, but the danger also lies inside the Jewish life, have inflamed the Polish-Jewish relations to their limits.

2. The situation in the Polish expatriate community is another component of the atmosphere. It is true that the Polish community in Palestine included a group of over 100 Polish ex-convicts and prisoners – criminals, who arrived in Palestine with the Polish Army through the Soviet Union and Soviet labour camps. There are some deserters from the Polish Army, Poles and Christians, and a number of trouble-makers, as well as over a dozen ex-prisoners from Palestinian concentration camps, detained there on the initiative of the Polish “Dwójka”⁴⁵ as suspects accused of spying for Germany. During their detention in the camps, which lasted between a minimum of a few months and five years, those “Latrunians”⁴⁶ established close relations with the political underground in Palestine. This criminal element came into contact with local criminals, both Jewish and Arab. Jewish activists are very well-informed about the personal data of the mentioned categories of Polish citizens. A lot of damage has been done here by public statements and

1942 and 1943”, Polish], in *Ibid.*, *Żydzi wschodnioeuropejscy podczas II wojny światowej* [*Eastern European Jews During World War II*, Polish] (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN and Oficyna Wydawnicza Rytm, 2005), 118–122; Kazimierz ZAMORSKI, “Dezerccje Żydów z Armii Polskiej” [“Jewish Desertions from the Polish Army”, Polish], *Zeszyty Historyczne* (1993), No. 104: in particular 14–17.

44 In a press note entitled “Agency Submits Names of Suspects” (*The Palestine Post*, February 6, 1948, 3), which read that *An A.P.* [Associated Press] *correspondent in Jerusalem last night, quoting reliable private sources, reported that the Jewish Agency had submitted the names of four British Policemen, two Poles and two Arabs as possible members of the gang which bombed The Palestine Post.*

45 Colloquial name for Division II of the Polish General Staff, responsible for intelligence and counterintelligence.

46 The so-called disciplinary camp of the Polish Army in the East was located on the Latrun hilltop (west of Jerusalem). This is where e.g. Polish communists operating in the Polish Army were detained. J. PIETRZAK, *Polscy uchodźcy...*, 390–391.

speeches made by Polish anti-Semites, sometimes in high positions (General Kam-ski⁴⁷, f[ormer] Min[ister] Grabowski⁴⁸, Borowicz⁴⁹ etc.).

- 47 Maksymilian Milan-Kamski (1895–1979) – a soldier of the Polish Legions, promoted to the rank of brigade general in March 1939. During the September campaign, he was the deputy to the commander of the 6th Lwów Infantry Brigade and the commander of the Operational Group “Dniepr”. Interned in Romania, he managed to escape and make it to Palestine. However, he was not given any military assignment and stayed at the centre of the Polish Independent Carpathian Rifle Brigade at Latrun. After leaving Palestine, he lived in Great Britain and the USA, to return to Poland in 1958. Wiktor K. CYGAN, *Oficerowie Legionów Polskich 1914–1917. Słownik biograficzny* [*Officers of the Polish Legions 1914–1917: A Biographical Dictionary*, Polish], Vol. 2 (Warszawa: Barwa i Broń, 2006), 191–192; Tadeusz KRYSKA-KARSKI and Stanisław ŻURAKOWSKI, eds.: *Generałowie Polski Niepodległej* [*Generals of Independent Poland*, Polish], 2nd ed. (Warszawa: Editions Spotkania, 1991), 133; Piotr STAWECKI, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939* [*A Biographical Dictionary of the Polish Army Generals 1918–1939*, Polish], (Warszawa: Bellona, 1994), 158–159.
- 48 Witold Grabowski (1898–1966), Minister of Justice in the government of Sławoj Felicjan Składkowski (1936–1939). He was regarded as one of the most active Piłsudskiites. In September 1939, he was interned in Romania, where he escaped and made it to Palestine through Turkey. As a member of the “government of national defeat”, he was subjected to attacks from the Cabinet of General Sikorski. After several months of active military service, he was transferred (for political reasons) to a group of officers not assigned for duty. Between 1943 and 1948, he served in the British military administration in Palestine, with the approval of the Polish authorities. After his demobilisation, he worked in the judiciary in British-administered Eritrea, and between 1951 and 1966 he was the President of the Criminal Division in the District Court in Addis Ababa (Ethiopia). *Kto był kim w Drugiej Rzeczypospolitej* [*Who Was Who in the Second Polish Republic*, Polish], eds. Jacek M. MAJCHROWSKI, Grzegorz MAZUR, Kamil STEPAN (Warszawa: BGW, 1994), 39–40; *Czy wiesz kto to jest?* [*Do You Know Who This Is?*, Polish], Vol. 1, ed. Stanisław ŁOZA (Warszawa: Wydawnictwo Głównej Księgarni Wojskowej, 1938), 225; Jacek PIOTROWSKI, “Polemika podporucznika z Naczelnym Wodzem” [“A Second Lieutenant’s Polemics with the Commander-in-Chief”, Polish], *Przegląd Historyczno-Wojskowy* 3 (2002), No. 2: 102–107.
- 49 Tadeusz Borowicz (b. 1913) – a journalist and nationalist activist. In 1939 he made it to Hungary. Between 1941 and 1948 he lived in Palestine, where he was, among other things, the first editor-in-chief of *Gazeta Polska* (1941–1942), the Vice-President of the Committee for Polish Refugees (Komitet Uchodźców Polskich) in Jerusalem and the editor of a bulletin of the National Party, *Mysł Polska na Wschodzie* (1943–1946). He lived in Great Britain from 1948 onwards. Between 1952 and 1967 he was the editor of *Gazeta Niedzielną*, a weekly published by the Catholic “Veritas” Publications. In later years he moved to France, where he cooperated with the editorial office of the Polish-language *Narodowiec* daily. Krzysztof TARKA, “Każdą Polską jest Polską naszą. Spotkanie Tadeusza Borowicza z ojczyzną” [“Each Poland is our Poland: Tadeusz Borowicz’s Meeting with His Homeland”, Polish], *Zeszyty Historyczne* (2008), No. 165: 101–117; Jan J. KRASNODĘBSKI, “Tadeusza Borowicza publicystyka emigracyjna” [“Tadeusz Borowicz’s Political Commentary Journalism in Exile”, Polish], in *Podbłazanie w świecie. Historia i współczesność* [*Polish Tatra Highlanders in the World: History and Modern Times*, Polish], eds. Agata JUDYCKA, Zbigniew JUDYCKI, Henryk W. ŻALIŃSKI (Kraków: Wydawnictwo

3. However, the most important component of the circumstances of this crime is the role and inspiration of Warsaw,⁵⁰ of the local Communists, and of Soviet state elements. The mentioned elements act officially, demanding that the English, the Jewish etc. break off their relations with “Anders’ men”, conducting a propaganda campaign painting Polish expatriates as fascist and inspiring Jewish and Arab organisations to assume a hostile attitude towards the Poles unwilling to return to their homeland.⁵¹ This propaganda and inspiration also uses such tricks as e.g. informing the Arabs of pro-Jewish Polish actions, and the Jews about pro-Arab moves of the Poles.⁵² The Communist underground in Palestine⁵³ acts in agreement, or rather in unison, with the mentioned elements; the underground has recently been strengthened by Jews arriving from the Soviet zone and is a diverse group of elements ranging from pure ideological communists to [former] members of the International Brigade from Spain⁵⁴ etc. All the elements mentioned above are assigned the task of destroying all Polish pro-independence actions and centres

Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2005), 103–109; biographical entry in: Elżbieta CHODURSKA, Agata and Zbigniew JUDYCCY, *Podhalanie. Słownik biograficzny [Polish Tatra Highlanders. A Biographical Dictionary]*, Polish], Vol. 1 (Vaudricourt-Zakopane: Redakcja Słownika Biograficznego and Instytut Badań Biograficznych, 2005), 235.

- 50 After the Allies withdrew their recognition of the Polish government-in-exile, the consulates in Jerusalem and Tel-Aviv were taken over by representatives of the Warsaw-based authorities. This meant a more lively activity of the Polish communists in Palestine. Political agitation was conducted by the Union of Polish Patriots in the Middle East (Związek Patriotów Polskich na Środkowym Wschodzie) and the Citizens’ Committee for National Unity (Komitet Obywatelski Jedności Narodowej), established in 1945 in Jerusalem with the participation of groups recognising the government in Warsaw. J. DRAUS, *Oświata i nauka...*, 224–225.
- 51 Out of approximately 7,200 Polish civilian refugees staying in Palestine in June 1945, only 1,378 people returned to Poland between 1946 and 1948, according to official data. Krystyna KERSTEN, *Repatriacja ludności polskiej po II wojnie światowej. Studium historyczne [The repatriation of the Polish population after World War II: A historical study]*, Polish] (Wrocław: Instytut Historii PAN, 1974), 240–241.
- 52 This was also mentioned earlier, in the bulletin *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu* published in Jerusalem (No. 4, January 16, 1948, supplement entitled “Sytuacja Polaków w Palestynie” [“The Situation of Poles in Palestine”, Polish], 1), PLL, catalogue No. 1608.
- 53 The Communists organised in Palestine in 1919 and changed the name of their party several times. The party included both Jewish and Arab activists. Its priority was class struggle, also against the British “imperialism”. The party was anti-Zionist and played a small role in the political life of the Yishuv. After Israel was established, the party changed its name to Israeli Communist Party (Miflaga Kommunistit Israelit, or Maki). Sondra MILLER RUBENSTEIN, *The Communist Movement in Palestine and Israel, 1919–1984* (Boulder, Col-London: Westview, 1985).
- 54 The actual name was International Brigades. They were military units made up of foreign volunteers, which fought in the Spanish Civil War (1936–1939) for the Republican forces. They were formed by the Comintern and controlled by the USSR.

on the Palestinian territory. This campaign was until recently characterised by terror (Luksemburg⁵⁵, Robinson⁵⁶, announcing black lists etc.). However, the campaign is not conducted directly under the banner of communism and the Soviets. It looks for support in Jewish terrorist organisations, mainly the Stern Gang, recently eaten through by communist elements and subscribing to a specific theory of pro-Sovietism.

The recent escalation of the anti-Polish campaign conducted by the Communist and terrorist underground is undoubtedly connected with the general situation in the world and the Soviets' preparations for a possible war. Similarly to the times before the outbreak of war in [19]39 and before Germany's attack on the Soviet Union in [19]41, the Communist underground around the world eliminates inconvenient people, e.g. through actions, anarchises strategically and politically important areas, engages the enemy's forces, restricts its movements and consequently its freedom of decision-making.

In this way the atmosphere of Pole-bashing, prevalent in some Jewish circles, and a lack of counteraction by the responsible Jewish elements, appalling relations among Polish expatriates (an unusually large percentage of the criminal element demoralised by the war, Soviet labour camps etc.), and the actions of the communist underground and official Soviet agents have all combined to produce an atmosphere of incredible anti-Polish tension. The recent anti-Jewish terrorist attacks (*The Palestine Post*, Ben Yehuda, etc.) have become an igniting spark leading to a release of the pent-up energy. Had it not been for the Polish exodus from Pa-

55 Jerzy Luxemburg (Luksemburg) was a criminal judge specialising in political cases before the war; during his stay in Palestine he was an official in the Board of Inquiry (Komisja Badawcza) in Jerusalem, operating on behalf of the Ministry of Justice of the Polish government-in-exile, and a co-founder of the Association of Polish Lawyers (Stowarzyszenie Prawników Polskich) in Jerusalem. In December 1947 members of the Stern Gang tried to abduct him, accusing him of cooperation with the Arabs. The abduction attempt failed and six kidnappers were arrested. I. GINOR and G. REMEZ: "A Cold War...", 140, 152; PLL, catalogue No. 1608, *Sprawy Bliskiego i Środkowego Wschodu*, No. 4, January 16, 1948 (supplement entitled "Sytuacja Polaków w Palestynie" ["The situation of Poles in Palestine", Polish], 1).

56 Before the war, Aleksander Robinson was the head of the secretarial office of the Silesian Sejm (Parliament), and an activist for the Camp of Great Poland (Obóz Wielkiej Polski) in Silesia. After his arrival in Palestine, he was the head of the Board of Inquiry (Komisja Badawcza) in Jerusalem, operating on behalf of the Ministry of Justice of the Polish government-in-exile. He was known as a firm opponent of Sanation influences. He was a co-founder of the Association of Polish Lawyers (Stowarzyszenie Prawników Polskich) in Jerusalem. After the war, he was the editor-in-chief of *Gazeta Polska*. *Dziennik Informacyjny Polaków na Bliskim Wschodzie*. J. PIETRZAK, *Polscy uchodźcy...*, 282–284, 438.

lestine⁵⁷ (especially from Jewish quarters), they would be in danger of a formal mass pogrom and the number of casualties would be high. In these conditions, the communist agents' execution of a death sentence on Arnold and Hulanicki was something "natural" and seemingly "unavoidable". The atmosphere for such a solution was too unique not to take advantage of and not to settle some scores, especially when acting formally on someone else's account.

The roles of the Jewish (Pole-bashing) factor and the anti-Polish Communist factor differ in content and form. Without the participation of the Communists, Jewish Pole-bashing would be limited to insults, searches, examinations, terror, and forcible eviction from Jewish quarters within a specified time. In all probability, there would not be death sentences and murders. The role of the Communists was not to let anything pass and to exacerbate the situation, to push for murder.

However, objectivity requires that the positive role of some Jewish elements should be emphasised. During the recent political and military crises, the Haganah has displayed considerable state-building instincts: it has stood up for the innocent, it has curbed Etzel's⁵⁸ and Stern's endeavours, it has been examining problems slowly and carefully before making decisions. It has shown a lot of moderation in its political postulates. The other terrorist political organisations (ETZEL and Stern) are extremists without boundaries. They wage a war contra omnes in a suicidal frenzy. Many Poles owe escaping with their lives from Jewish quarters and saving

57 After the war ended, a further stay of Polish refugees in Palestine lost its purpose. One of the reasons to leave was the growing Palestinian crisis, which turned into an Arab-Jewish civil war towards the end of 1947. The majority of Polish refugees, distrustful of the pro-Soviet authorities in Warsaw, decided to remain in exile. Soldiers and their family members were evacuated to Great Britain. Others were taken care of by the International Refugee Organization (IRO), which moved approximately 1,800 Poles to transition camps in Europe in several shipments in 1947 and 1948. Some of the Poles moved to neighbouring Lebanon. PISM, MSZ, catalogue No. A. 11E/1230, "Sytuacja Polaków w Palestynie" ["The Situation of Poles in Palestine", Polish], February 16, 1948.

58 Irgun Tzvai Leumi (abbreviated Etzel, the National Military Organisation) was a right-wing paramilitary group connected to the Zionist right (Revisionists). It was established as an offshoot of the Haganah in 1931 and supported radical methods of action. It considered both the Palestinian Arabs and the British Mandatary as adversaries. It was responsible, among others, for the attack on the King David Hotel in Jerusalem (1946). Yosef KISTER, *The Irgun Zvai Leumi (I.Z.L.): The Story of Israel's Underground Movement for National Liberation* (Tel Aviv: Ministry of Defence Publishing House and Museum Unit, 2000); Saul ZADKA, *Blood in Zion. How the Jewish Guerrillas Drove the British out of Palestine* (London and Washington: Brassey's, 1995); the memoirs of the Irgun leader and later Prime Minister Menachem BEGIN, *The Revolt*, 7th ed. (Jerusalem: Steimatzky's Agency, 1977).

their property to the Haganah, but ETZEL's and STERN's influences reach there as well and they partially terrorise the Jewish Agency and the Haganah. Outbidding everyone and everything, they have the backing of radical youths and the most combatant Jewish elements. The most characteristic symptom of the political and methodological differences between ETZEL and STERN b- and Haganah -b is the ongoing fight between the Haganah and these organisations. There have been formal clashes with up to 100 casualties. Therefore, the issue of the future of Jewish Palestine even today is narrowed down to the problem of the Jewish-Arab conflict and the problem of suppressing the political super-maximalism of ETZEL and STERN.

a- -a The word "additionally" crossed out by hand.

b- -b The word "certain" crossed out by hand.

Translated by Anna Sosenko

SUMMARY

Witold Hulanicki, a former consul-general of the Second Polish Republic in Jerusalem, and the journalist Stefan Arnold were killed by Jewish extremists from Lehi on 26 February 1948. Admitting responsibility for the murders, Lehi members stated that the Poles had been executed for collaborating with the Arabs. This accusation seems very unlikely and there are many questions regarding the circumstances of this crime. Hulanicki and Arnold were both Polish war refugees and had only been staying temporarily in the British Mandate territory of Palestine. The Poles were killed because (as declared and influential anti-communists) they presented a serious threat to the interests of the USSR in the Middle East. The question of whether Lehi had been inspired by Moscow or perhaps infiltrated by Kremlin agents remained unanswered. The document herein presented is kept in the archives of the Polish Institute and Sikorski Museum in London and with its use the author attempts to solve the mysterious deaths of these two Poles.

RESUMÉ

Bývalého generálního konzula druhé Rzeczpospolité v Jeruzalémě Witolda Hulanického a novináře Stefana Arnolda zabili 26. února 1948 židovští extrémisté ze skupiny Lehi. Členové skupiny Lehi, kteří se přihlásili k těmto vraždám, prohlásili, že tito Poláci byli popraveni za kolaboraci s Araby. Toto obvinění se jeví jako nepravděpodobné a existuje řada otazníků kolem okolností tohoto zločinu. Hulanicki i Arnold byli polskými válečnými uprchlíky a pouze dočasně pobývali na britském mandátním území Palestiny. Tito Poláci byli zabiti, protože (jako vyhlášení a vlivní antikomunisté) představovali vážnou hrozbu zájmům Sovětského svazu na Blízkém východě. Otázka, zda Lehi k akci přivedla Moskva nebo možná infiltrovali kremelští agenti zůstává bez odpovědi. Prezentovaný dokument se nachází v archivu Polského institutu a muzea generála Sikorského v Londýně a s jeho pomocí se autor pokouší vyřešit záhadnou smrt obou Poláků.

RECENZE

Constantin ARDELEANU,

International Trade and Diplomacy at the Lower Danube. The Sulina Question and the Economic Premises of the Crimean War (1829–1853),

Brăila, Muzeul Brăilei 2014, 307 s., ISBN 978-606-654-088-9.

V souvislosti s ekonomickými a politickými změnami v Podunajských knížectvích ve 30. letech 19. století a nástupem paroplavby došlo k dramatickému nárůstu hospodářského i geopolitického významu Dunaje. Již před vypuknutím Krymské války v roce 1853 byl Dunaj v celé Evropě považován za jeden z nejvýznamnějších vodních toků starého kontinentu. V krátké době se stal významnou obchodní tepnou pro export výrobků ze střední Evropy do blízkého Orientu a současně i z balkánských států do celé Evropy. Počet obchodních plavidel mířících do přístavů na dolním toku této řeky zažíval od 30. do 50. let dramatický nárůst. Přístavy jako Brăila či Galați se staly významnými obchodními centry takřka světového významu. Protože dunajská delta byla v tomto období (1829–1856) součástí Ruska, docházelo ve spojitosti s obchodním využíváním řeky k častým diplomatickým třenicím, které ve svém důsledku přispěly k animozitě mezi mocnostmi a nepochybně měly svůj podíl na vypuknutí Krymské války v roce 1853.

Je proto nanejvýš překvapující, že hospodářský a geopolitický význam Dunaje, zejména pak jeho dolního toku, nebyl pro období 30. až 50. let 19. století dlouho dostatečně objektivním a fundovaným způsobem zpracován. Teprve na počátku tohoto roku došlo k nápravě: na trhu se objevila anglicky psaná monografie rumunského historika Constantina Ardeleana, jenž se již mnoho let touto problematikou intenzivně zabýval.

Ardeleanu se ve své práci snaží především nalézt odpověď na otázku, do jaké míry ovlivnil rozmach obchodní plavby na dolním toku Dunaje a problémy spojené s ruskou nadvládou nad jeho deltou vztahy mezi evropskými mocnostmi. Jde mu také o to určit, nakolik uvedené skutečnosti přispěly k vypuknutí Krymské vál-

ky, jejímž významným důsledkem bylo ukončení ruské kontroly nad dolním tokem této řeky. Dospívá k názoru, že tyto rozpory sehrály v rozhodnutí Velké Británie a Francie pomoci Osmanské říši ve válce proti Rusku významnou roli. Současně se staví proti zažitému klišé, že viníkem těchto rozporů bylo zejména Rusko, které mělo dle tradičního výkladu současníků i generací historiků záměrně bránit rozvoji obchodní plavby na dolním toku řeky díky kontrole delty, a tím chránit své vlastní obchodní zájmy spočívající především v exportu obilí z jihoruských (ukrajinských) oblastí.

Snaze o prokázání svých tezí autor podřídil strukturu celého díla, které je rozděleno na dvě základní části: první je věnována hospodářskému rozmachu na dolním toku Dunaje od 30. let, druhá se zabývá diplomatickými důsledky ruské kontroly dunajské delty. Způsob členění práce je velmi logický a přispívá ke značně přehlednému vysvětlení zvolené problematiky, která je nanejvýš komplikovaná a obsahuje celou řadu velmi různorodých témat.

V první části Ardeleanu ve třech kapitolách vysvětluje vliv rozmachu paroplavby na Dunaji pro hospodářský vzestup Moldavska a Valašska a jejich zapojení do světového obchodu. To bylo pochopitelně ovlivněno i děním na mezinárodní scéně, především pak změnami ve vztahu mezi sultánem a těmito dvěma autonomními provinciemi jeho říše po roce 1829. Nepopíratelný byl i vliv administrativních opatření, která byla zavedena během ruské okupace knížectví v letech 1829–1833. Ardeleanu vysvětluje daný problém komplexně s ohledem na geografické překážky plavby na Dunaji, pokusy o jejich překonání, vliv cel a práv cizinců v knížectvích na rozvoj obchodu, exportních možnostech knížectví a importu výrobků z Evropy. Ve všech částech je jasné patrné nadšení, s jakým autor k tématu přistupoval: je zde obrovské množství sebraných informací včetně dnes již obtížně zjistitelných statistických přehledů, na druhé straně vysvětlení způsobu přepravy zboží a osob ze střední Evropy až k Černému moři skrze velmi zajímavý a text oživující exkurz plavby cestujícího z Vídně do Konstantinopole na rakouském parníku.

Druhá část, opět rozdělená na tři kapitoly, se zabývá diplomatickým kontextem vzestupu ekonomického významu Dunaje. Autor zde sleduje negativní reakci veřejnosti i vlády na Britských ostrovech na ruskou kontrolu dunajské delty po roce 1829, která ve 30. letech byla často spojována se snahou o maření obchodní plavby po této řece kvůli konkurenci obilí z podunajských knížectví tomu ruskému. Ardeleanu proto líčí dopad ruské karantény na plavbu po Dunaji, cílenou protiruskou kampaň v britském tisku, protiruské aktivity britských občanů a diplomatů v Černém moři, rostoucí zájem dalších evropských států o lepší splavnost Dunaje při

jeho ústí do Černého moře, podpisy mezinárodních smluv od poloviny 30. let reflektujících rostoucí hospodářský a geopolitický význam řeky, v zásadě neúspěšné pokusy o zlepšení splavnosti dunajské delty a z nich pramenící rostoucí napětí mezi Ruskem a koalicí Velké Británie a Francie v předvečer Krymské války.

Tato komplexní analýza je založena na studiu rozsáhlého množství primárních pramenů i literatury. Autor provedl výzkum archivních dokumentů nejen ve své vlasti, ale také ve Francii a Velké Británii. Současně použil mnohé vydané prameny institucionální i osobní provenience. Skutečnost, že nepracoval v rakouských a ruských archivech, se dá omluvit tím, že jednak některé prameny z příslušných archivů byly vydány, jednak dokumenty z Rakouského státního archivu již byly dostatečným způsobem využity v několika málo odborných pracích, které k dané problematice existují.

S pomocí rozsáhlé pramenné základny se autorovi podařilo přesvědčivě dokázat, že jednak otázka plavby po Dunaji a ruské kontroly delty hrály významnou roli v motivaci Velké Británie a v menší míře i Francie pro vstup do Krymské války, jednak že zhoršující se splavnost řeky v deltě není možné připisovat ani tak neochotě ruské vlády zlepšit daný stav jako obtížím, které pramenily z nedostatečného technologického pokroku. Jak ostatně zjistili Francouzi a Britové po Krymské válce, zabránění zanášení delty pískem bylo daleko těžší, než se do té doby domnívali. Ardeleanův názor korigující všeobecně rozšířenou předpojatost vůči carskému režimu zcela zapadá do výsledků výzkumu, který byl dosud k tomuto tématu ve velmi skromné míře proveden.¹

Recenzované dílo není možné hodnotit jinak než pozitivně. Po formální i faktografické stránce je na velmi vysoké úrovni. K obsaženým závěrům nemám výhrady, a to nejen proto, že se shodují s výsledky mého vlastního výzkumu. Práce působí kompaktním dojmem a k přehlednosti kromě členění textu přispívá i příloha obsahující tabulky se statistickými daty. Překlepy či chyby v bibliografických údajích se sice v textu nachází, ale je jich velice málo. Ačkoliv angličtina není autorovým rodným jazykem, nedomnívám se, že by bylo možné jí cokoliv vytknout, byť rodilý mluvčí může být v tomto ohledu náročnější.

Ardeleanova kniha nepochybně nalezne pozitivní ohlas na mezinárodní scéně. Může však být i inspirací pro výzkum českých historiků, neboť vzhledem k prokázanému výskytu zboží z českých zemí v oblasti Černého moře a Kavkazu již před

1 Manfred SAUER, *Österreich und die Sulina Frage, 1829–1854, I–II*, Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs 40, 1987, s. 185–236, a 41, 1990, s. 72–137; Miroslav ŠEDIVÝ, *Metternich, the Great Powers and the Eastern Question*, Pilsen 2013, s. 587–623.

polovinou 19. století a značnému zájmu, jakému se dle dochovaných zpráv tato řeka těšila v Čechách doby předbřeznové, lze předpokládat, že Dunaje využívaly k exportu svých výrobků i manufaktury a rodící se průmyslové podniky z Čech, Moravy a Slezska.

Miroslav Šedivý

Waldemar ŁAZUGA,

Kalkulować... Polacy na szczytach c.k. monarchii,

Poznań, Zys i S-ka Wydawnictwo 2013, 457 s., ISBN 978-83-7785-088-6.

Profesor poznaňské Univerzity Adama Mickiewicze a přední znalec dějin habsburské monarchie Waldemar Łazuga předložil odborné a širší čtenářské veřejnosti syntetický obraz vývoje podunajského soustátí v posledních sedmi desetiletích jeho existence z polského úhlu pohledu. Povahou práce a stylistickými kvalitami se jedná o plnohodnotný polský protějšek již klasické české práce Otto Urbana *Česká společnost 1848–1918* (Praha 1982, rozšíř. něm. vyd. Wien 1994). Oproti Urbanovi Łazuga více akcentuje multinacionální rozměr svého vyprávění, které zastřešil oblíbeným úslovím Agenora Gołuchowského-otce „kalkulować“, které mělo jedním slovem vyjádřit podstatu polské politiky v habsburské monarchii.

Łazuga pro přiblížení posunu polských pozic použil zaostření na osudy tří významných haličských a rovněž předlitavských politiků: státního ministra a haličského místodržitele Agenora Gołuchowského, předlitavského ministra financí Juliana Dunajewského a historika, haličského místodržitele a ministra pro Halič Michała Bobrzyńskiego. Společným jmenovatelem těchto tří osobností byl sice – neje- nom podle Łazugova názoru – konzervatismus, ale zároveň lze na jejich vztahu k šlechtictví zaznamenat patrný generační vývoj v polské společnosti. Łazuga vidí v Gołuchowském příslušníka tradičního (hraběcího) rodu – aristokrata, v Dunajewském univerzitního profesora se šlechtickým erbem a v Bobrzyńském měšťana, který odmítl možnost zisku šlechtického titulu. Ideologicky hodnotí Gołuchowského jako výlučného konzervativce, Dunajewského jako liberálního konzervativce a Bobrzyńskiego jako konzervativního politika, jenž se nezdířal spolupracovat se socialisty a představiteli rolnického hnutí.

Autor se ve své knize neomezuje na biogramy tří haličských velikánů, nýbrž podává zcela souvislý výklad politických dějin habsburské monarchie v letech 1848–1918 a polského podílu na jejich utváření. Toto dlouhé sledované období

člení do několika fází a přidává k nim následující charakteristiky: 1) 1848 – počátek 70. let: od protestu k vyjednávání; 2) konec 70. let – 1895: od akceptace ke konstelaci; 3) 1895–1899: od konstelace k demokratizaci; 4) 1899–1914 od demokratizace k orientaci; 5) 1914–1918: od orientace do konce.

První období se vyznačovalo dominancí Agenora Gołuchowského v haličské politice, což představuje pádný důkaz přizpůsobení se haličské politické reprezentace poměrům v habsburské monarchii a akceptace jednotlivých příslušníků polské šlechty jakožto nositelů státní moci nejenom v této provincii, ale na samém vrcholu mocenské pyramidy soustátí. Łazuga se přiklání k těm badatelům, kteří pochybují o reálnosti federalistického konceptu pro habsburskou monarchii, neboť dle jeho názoru egoistické zájmy jednotlivých národních reprezentací byly silnější než tento krásný teoretický model, o němž se v 60. letech vedly i v polské společnosti velké spory.

Pro druhé období byly typické dlouhé kontinuální úřednické a politické kariéry – ministrů Ziemiałkowského a Dunajewského, předsedy Polského klubu Grocholského, ale v první řadě ministerského předsedy Taafeho. Łazuga vidí v haličské politice jako zlomový rok 1888, kdy z vlády odešel Florian Ziemiałkowski a kdy zemřel Kazimierz Grocholski udržující v klubu disciplínu pevnou rukou. Přihradil se tak k austroamerickému publicistovi Fredericu Mortonovi, který význam tohoto roku absolutizoval jako předělový pro celou monarchii.

Počátek třetího období Łazuga již dříve v jedné ze svých monografií opatřil epitetem „rządy polskie“, což nepochybně výstižně postihuje nebývalou koncentraci Poláků na klíkových mocenských postech habsburské monarchie a přímo vybízí k úvahám o třetím vládnoucím národu podunajské říše. Panovníkovu nebývalou důvěru v Badeniho (potažmo v Poláky) potvrzuje Łazugovo tvrzení o vysloveném přání Františka Josefa I., aby se Badeni stal posledním premiérem za jeho panování. Pád Badeniho považuje Łazuga za zlom nejenom v dějinách monarchie. Po roce 1897 již „świat miał być inny“. Další dvě léta předlitavského vývoje shledává ve znamení Badeniho stínu, z něhož monarchie již neměla vystoupit. Ve čtvrtém období Łazuga představuje roztržštěnou polskou demokratizovanou politickou scénu, ve velké míře se zabývá rakouskými tématy (např. Koerberovým akceleračním a modernizačním plánem na vybrednutí z politické a společenské krize Předlitavska) a mezi nimi též otázkami česko-německého vyrovnání, ale také se v jeho zorném poli objevuje odraz oživení vzájemných kontaktů Poláků žijících v různých státních útvarech. Rychle se měnící politické konstelace vedou autora ke zhutnění výkladu a zkrácení délky kapitol. Jako by i formou vyprávění reagoval na události neodvratně směřující k Velké válce. Polskou osobností, která stála nejbližší k mocenskému centru monarchie

vpředvečer války, byl Leon Biliński, jehož vzpomínky Łazuga využil. V průběhu války se však do Vídně dostal i poslední z trojice Łazugových konzervativních osobností Michał Bobrzyński. Poté, co Łazuga dovedl monarchii k jejímu rozpadu, charakterizoval podstatu haličské politiky v úsilí „neškodit, a to především ne Rakousku“, dále podle jeho názoru předním polským konzervativním politikům šlo o to, aby oslabili liberální vlivy, posílili samostatnost Haliče a zpomalili demokratizační tendence. Snahám případně obrátit habsburskou monarchii proti Německu či Rusku nakonec ustoupilo poznání raději neriskovat existenci podunajského soustátí.

Łazugova kniha do značné míry podává alternativní pohled na habsburskou monarchii. Oproti přístupům akcentujícím úlohu němčiny jakožto tmelícího elementu v Předlitavsku – jazyka státních úřadů, zákonodárných těles, převážné většiny vysokého školství apod., si autor spíše všímá multikulturních prvků v ústrojí západní části monarchie. Mluví o státním útvaru, kde bylo možné, že jeden z haličských místodržitelů (Eustachy Sanguszko) neovládal němčinu, neboť s císařem komunikoval ve francouzštině. Vyzdvihuje však i společné kulturní rysy polyglotní monarchie, kterými byly společný étos rakouského úřednictva, architektura veřejných staveb s podobnými rysy, jednotná armáda ad. Łazuga s oblibou upozorňuje na obvykle přehlížené skutečnosti, jež v souhrnu spadají do studia mentalit. Registruje např. velké intelektuální vypětí v jednotlivých částech monarchie, které u psychicky labilnějších jedinců mohlo končit i sebevraždou (F. von Saar, L. Gumpłowicz, A. Sicard von Sicardsburg, korunní princ Rudolf), odrazit se v originální umělecké tvorbě (F. Kafka, E. Schiele), nebo zplodit vědeckou teorii psychoanalýzy (S. Freud).

Heuristická základna knihy je opřena zejména o archivní fondy uchováující pozůstalosti významných haličských politiků, uložené ve Lvově, Krakově, Wroclavi, Poznani, ve Vídni i v menších městech bývalé Haliče. Kromě těchto „přirozených“ zdrojů Łazuga využil i střípků informací roztroušených ve fondech vídeňských státních úřadů a v osobních pozůstalostech předních rakouských politiků (arcivévoda František Ferdinand, Ernst Plener ad.). Sympatickým pro našeho čtenáře je užití českých pramenů – soukromých materiálů staročeských i mladočeských politiků, jakož i např. polských dopisů adresovaných moravskému ústavověrnému velkostatkáři Johannu Chlumeckému. Podobně jako pramenná báze knihy je pestrá i použitá literatura, přičemž Łazuga s oblibou cituje memoárovou literaturu, registruje odraz soudobé reality v uměleckých dílech a užívá i postupů oral-history, když zaznamenává tradovaná šlechtická vyprávění, která zachytil v rozhovorech s představiteli polské aristokracie. Samozřejmými jsou pro autora citace z dobového haličského a vídeňského tisku.

Autor v celé knize prokazuje schopnost účinné zkratky – na menším prostoru poskytnout plnohodnotné vyprávění. Pro Łazugův vědecký přístup je typické hojné využití citátů z pramenů, což je zároveň skloubeno v syntetický pohled, který obsahuje rovněž základní charakteristiky hlavních principů politického systému habsburské monarchie. Autor na mnoha místech osvědčuje umění sklenout syntetický přístup a zároveň přiblížit nemalé množství zajímavých detailů, přičemž si často pomáhá trefnými anekdotami. Jejich užití však není samoučelné. Čtenář pak rád odpustí drobné nepřesnosti z mimopolských reálií (např. ve jménech – F. Schmeykala, K. von Kriegshau).

Pro polskou historiografii zabývající se haličskou politikou v monarchii je typické (a Łazuga není výjimkou) zaměření na různá těžiště polské politiky – ministerstvo pro Halič, polský klub a místodržitelství ve Lvově, jejichž koordinovaná činnost zaručovala pokrok polské společnosti v podunajském soustátí. Nepřekvapí proto, že autor rakouské Poláky nevnímá jako jeden celek, ale má smysl pro zachycení bohatého vnitřního života haličské politické scény.

Četba recenzované publikace přináší českému historikovi nemalé potěšení, poskytuje značnou dávku inspirujících námětů k přemýšlení, nabízí množství údajů použitelných i při zpracovávání českých dějin a v neposlední řadě může čtenář ocenit neotřelé vybavení knihy množstvím černobílých i barevných ilustrací, čerpaných převážně z dobových materiálů. Přímou se letmo vnucuje vybidnutí, zda by nebylo vhodné uvažovat i o českém překladu této knihy, neboť pro širší čtenářskou veřejnost by seznámení se s Łazugovým textem mohlo být vítaným obohacením.

Pavel Cibulka

Douglas SMITH,

Former People. The Last Days of the Russian Aristocracy,

London, Pan Books 2013, 464 s., ISBN 978-0-330-52029-4.

„Bývalí lidé“ – „byvšíje“; široká kategorie, která v sovětském Rusku zahrnovala příslušníky sociálních a profesních skupin spojených s carským režimem. „Bývalí“ byli až do druhé světové války obvyklým cílem represí a lidé zařazení do této kategorie většinou figurovali na prvních místech seznamů tajné policie. Historik Douglas Smith se zabývá složitými osudy nejexkluzivnější části „bývalých“, a sice aristokracií. Z mnoha set tisíc ruských šlechticů se zaměřil na užší skupinu titulované šlechty

s rozsáhlými majetky, přístupem k carskému dvoru, která tvořila „elitu v elitě“. Smith čtenáři představuje mikrokosmos dvou rodin a současně makrokosmos dějin Ruska od počátku 20. století do druhé světové války. Při výběru rodin volba padla na Golicyny a Šeremetěvy, tedy jedny z nejvýznamnějších a také nejrozvětvenějších rodin ruské aristokracie, jejichž zkušenosti jsou v mnoha směrech obecně aplikovatelné na celou ruskou aristokracii. Autor navíc skrze rodinné vazby odkrývá řadu dalších individuálních osudů, které nakonec skládají kolektivní osud šlechty v turbulentních revolučních letech.

Šeremetěvy a Golicyny si autor zvolil z několika důvodů. K Šeremetěvům měl blízko, neboť již napsal monografii o Praskovje Šeremetěvové (1768–1803), původem z nevolnického rodu, manželce hraběte Nikolaje Šeremetěva (1751–1809) v letech 1801–1803.¹ Dalším dobrým důvodem bylo ústřední postavení rodin mezi aristokracií a fakt, že na počátku příběhu, tedy na počátku 20. století, stály v čele rodinných klanů dvě výrazné a současně protikladné osobnosti: hrabě Sergej Dmitrijevič Šeremetěv (1844–1918) reprezentoval staré konzervativní patriarchální pojetí šlechtictví a stavěl se proti politickým změnám, kdežto kníže Vladimir Michajlovič Golicyn (1847–1932) byl naopak velmi kritický vůči carskému režimu. Zatímco Šeremetěvové se pohybovali blízko carského dvora a žili převážně v Petrohradě, Golicynové (alespoň v knize sledovaná větev rodu), a to i proto, že Vladimir byl dlouholetým starostou Moskvy, si od Petrohradu drželi odstup a vystupovali jako „pravá moskevská rodina“. Podstatným důvodem k autorovu výběru osobností byla rozsáhlá pramenná pozůstalost obou rodin. Mohl totiž vycházet z publikovaných pramenů, archivních zdrojů v Rusku a USA a v neposlední řadě z více jak desítky memoárů v soukromém vlastnictví potomků (s nimiž Smith také vedl rozhovory; jak sám zdůrazňuje, oral history byla důležitou součástí práce, ale ústní svědectví vždy důkladně komparoval s písemnými prameny, bylo-li to možné). Zde je třeba podotknout, že obšírnost pramenné základny je jedním z důvodů, proč velmi málo historiků se zabývá historií ruské šlechty v moderní době. Základní archivní prameny jsou soustředěny nejen v Moskvě a Petrohradě, ale také v New Yorku (fondy tzv. Bachmetěvova archivu) a ve Stanfordu (Hoover Institute of War and Peace). Takže mimo Rusko se moderními dějinami ruské šlechty zabývá skutečně hrstka historiků (a ruští badatelé důsledně opomíjejí zahraniční archivy).

1 Douglas SMITH, *The Pearl, True Tale of Forbidden Love in Catherine the Great's Russia*, New Haven 2008.

Smith v úvodních kapitolách popisuje postavení šlechty v Rusku na počátku 20. století a ve zkratce vystihuje hlavní problémy, kterým musela v této době čelit. Zejména pak zdůrazňuje její úzké sepětí s Ruskem. Šlechta totiž vždy byla služebnou třídou; sloužila moskevským knížatům i romanovským carům, a to jak v armádě, tak u dvora či ve státní správě. Reformy Alexandra II. v 60. letech 19. století umožnily šlechtě sloužit v nové místní samosprávě; jinak řečeno mohla nově sloužit společnosti. Jedním z klíčových motivů knihy je tudíž úzké a pevné sepětí šlechty s Ruskem. Při vědomí této vazby lépe chápeme např. zásadně zamítavý postoj Sergeje Šeremetěva k možnosti opustit v roce 1918 Rusko.

Douglas Smith v osmadvaceti kapitolách (včetně prologu a epilogu) barvitě líčí klíčové momenty ruských dějin a typické situace, v nichž se příslušníci šlechty, tváří v tvář těmto momentům, ocitali. Vidíme krizi státu za první světové války, pád monarchie, sociální nepokoje, které nedokázala Prozatímní vláda potlačit, bolševické převzetí moci a počátek třídního teroru, jenž dopadl na šlechtu na prvním místě. Čtenář se dozví o vyvlastňování šlechtického majetku i o různých způsobech útěku šlechticů před bolševiky. Byť řada šlechticů přijala únorovou revoluci a podporovala budování demokracie v Rusku, bolševická vláda pro ně byla zcela nepřijatelná. Znamenala popření všech základních hodnot, které šlechta uznávala. Ještě před podepsáním Brest-litevského míru, dokud Rusko válčilo s Německem, byla šlechta poněkud rozpolcena (autor to ukazuje na příkladu Šeremetěvů); část viděla hlavního nepřítele v Němcích, část v bolševicích, a Němci se naopak zdáli jedinou nadějí na svržení bolševismu. Olga Šeremetěvová napsala v deníku: „Lepší kulturní jho Němců než socialistické otroctví bolševiků. [...] Mezitím všechno socializujeme, rekvírujeme, zestátňujeme, řečeno rusky – krademe. Rusko umírá horším způsobem, než by tomu bylo kvůli německé invazi.“² Bolševici ovšem zvítězili a s jejich triumfem v občanské válce nebylo bezpečno ani na Sibiři, ani na Kavkaze či Krymu, což byly nejčastější oblasti útěku, neboť zde operovaly „bělogvardějské“ armády. Pro ty, kteří se dokázali přenést přes ztrátu vlasti, nezbývalo jiné řešení než emigrace. Smith ukazuje řadu případů šlechtické emigrace, kterou si zvolili někteří nedobrovolně jako poslední východisko. Hlavní linie výkladu se však soustředí na ty, kteří zůstali v sovětském Rusku a volili různé strategie přežití.

Smith střídá pravidelně obecný výklad dějin s rodinnou historií Šeremetěvů a Golícynů. U rodinné historie převládají archivní prameny, u širších dějin literatu-

2 D. SMITH, *Former people*, s. 143 (originál srov. Olga Gennad'jevna ŠEREMETĚVA, *Dnevnik i vospominanija*, Moskva 2005, s. 38–39).

ra a vydané prameny. Provázanost rodových příběhů s obecným vývojem země je zvládnutá dobře a je velkým kladem knihy. Vysvětlení způsobu budování sovětského systému zásadně přispívá k lepšímu pochopení kolektivního osudu šlechty. Bolševické užívání teroru nejen jako prostředku politického boje během občanské války, ale i nástroje k vytvoření zcela nové společnosti, je dnes již notoricky známé. Když však Smith cituje Lenina (*Stát a revoluce*) nebo popisuje budovatelské praktiky stalinistické první pětiletky, dostává popis represí vůči „bývalým lidem“ potřebný kontext. Zcela zřetelně vidíme, že osoby šlechtického původu se nacházely po roce 1917 ve stavu permanentního ohrožení. Léta rudého teroru za občanské války, první pětiletka a masové čistky (1937–1938) představovaly extrémní situace. Nicméně bezpečí neskýtala ani „klidná období“ mezi těmito extrémy. Léta tzv. nové ekonomické politiky ve 20. letech nebo „šťastné roky“ let 1934–1936 skrývaly mnohá úskalí. Šlechtici mohli v těchto dobách přežívat, aniž by byli ohroženi na životech, ale bylo jen otázkou času, kdy si na ně „stát“ „vzpomene“ jako na „společensky nebezpečné elementy“, tedy, kdy je zahrne do kategorie vyvrhelů definované trestním zákoníkem z roku 1922. Smith hodně prostoru věnoval stalinistické perzekuci „bývalých“, a to včetně rozsáhlé čistky provedené v Leningradu po atentátu na Sergeje Kirova (1. prosince 1934), po němž následovaly po celou první polovinu roku 1935 deportace nepohodlných osob z města.

Kdo není obeznámen s ruskou šlechtou, může mít problém s orientací v textu, neboť ten se jen hemží řadou jmen tak, jak byly klany Šeremetěvů a Golícynů provázány s desítkami dalších rodin. Na scéně se průběžně objevují Gudovičové, Saburovové, Urusovové, Dolgoruci, Trubečtí, Bobrinští, Obolenští a mnoho dalších. Zvýšené nároky na udržení pozornosti také klade paralelní vyprávění, v němž se střídají dvě linie – příběhy Šeremetěvů a Golícynů, které se vždy v určitých momentech propojí. Toto úsilí o pozornost je ovšem čtenáři vykompenzováno množstvím barvitých příběhů, které ve finále vytváří kompaktní kolektivní portrét sociální vrstvy, jež neodmyslitelně patřila k předrevolučnímu a vlastně i porevolučnímu Rusku. Její historický význam a kulturní dědictví, které po sobě zanechala, zůstávají v Rusku a kolektivní paměti dodnes. Smithova kniha k lepšímu pochopení role aristokracie a šlechty v ruské minulosti významně přispívá.

Zbyněk Vydra

Štefan KUCÍK – Jaroslav VACULÍK a kol.,
Slovenské a české krajaňské hnutie v USA (do roku 1918),
Prešov, Universum 2014, 138 s., ISBN 978-80-89046-78-2.

Kolektiv slovenských a českých autorů vedený Štefanem Kucíkem a Jaroslavem Vaculíkem připravil v rámci grantového projektu poměrně útlu publikaci *Slovenské a české krajaňské hnutie v USA (do roku 1918)*. Autoři se v ní zaměřili na slovenské a české krajaňské hnutí ve Spojených státech amerických na konci 19. století a v prvních desetiletích 20. století (do vzniku společného státu v roce 1918). Důraz položili na období společného zahraničního odboje během první světové války. Jejich cílem nebylo pojednat o všech jevech spojených s vytýčeným tématem. Byli si vědomi toho, že se jedná o náročnou a složitou problematiku. Šlo jim především o zahájení diskuze tam, kde se stále ještě skrývá řada sporných a diskutabilních otázek. Tedy, co nejvíce se přiblížit k objektivnímu pohledu na problém tvořící součást společných českých a slovenských dějin. Zdůrazňeme, že přínosné na publikaci je rovněž to, že autoři využili také archivních sbírek krajaňských organizací ve Spojených státech amerických.

Publikaci tvoří úvod, pět kapitol a epilog. Doplnuje ji anglické shrnutí, seznam pramenů a literatury, orientaci napomáhá jmenný rejstřík. Jednotlivé kapitoly jsou obohaceny dobovými fotografiemi a kopiemi dokumentů. Autorkou první kapitoly *Vznik a vývin slovenského krajaňského hnutia v USA do roku 1907* je Marta Dobrotková. Soustředí se v ní na důvody slovenské emigrace do USA, počty emigrujících osob, jejich uplatnění i šířeji na jejich život v USA. Stěžejní část kapitoly je ovšem věnována slovenským organizacím a spolkům, zejména Národnímu slovenskému spolku, První katolické slovenské jednotě, Sokolu a ženským spolkům, o kterých autorka pojednává jako o základu pro vznik slovenské národní organizace v době, kdy slovenský národ fungoval v rámci rakousko-uherské monarchie. Zdůrazňuje tedy, že napomáhaly emancipaci slovenského národa v období, kdy byl na Slovensku patrný nedostatek inteligence, slovenských škol apod. S tímto výkladem úzce souvisí rozbor úsilí o obnovu Matice slovenské, založení Národního výboru a Národního fondu a Ústředního slovenského národního výboru. Autorka přitom nepopisuje jen činnost těchto spolků, ale zaměřuje se i na konkrétní činnost jejich významných osobností.

Následující kapitola nese název *Slovenské krajaňské hnutie v USA (1907–1914)*. Její autorkou je Hana Palkovičová. Popisuje v ní vznik Slovenské ligy, která se měla starat o slovenský kulturní a politický život v USA, podporovat měla i Slováků doma v Uhersku. Autorka se zaměřila na činnost spolku spočívající v šíření vzdělanosti, vydávání a rozšiřování knih, obraně slovenského národa a zájmů proti

uherskému útlaku. Upozorníme na líčení protestů Slováků žijících v USA proti Apponyiho a Károlyiho propagačním cestám do USA a na prokázání vazeb spolku s politickou reprezentací Slováků v Uhersku. Pozornost je věnována také Memorandu Slovenské ligy v USA v roce 1914, které se mělo stát politickým programem slovenského národa. Připomenuty jsou také možnosti spolupráce Slováků s Poláky a postupný příklon k myšlence vytvoření společného státu Slováků s Čechy.

Třetí kapitola, jejímž autorem je Jaroslav Vaculík, je pojmenována *Vznik a vývoj českého krajanského hnutí v USA do roku 1914*. V kapitole je popsána česká emigrace do USA, zejména příčiny vystěhovalectví, cesty krajanů do zámoří, podmínky, které jim byly dávány na cestu, problémy, na něž v USA naráželi, povinnosti, jež na ně v zámoří čekaly, počty českých emigrantů v USA a české osady ve Spojených státech. Autor připomíná význam českých novin a časopisů a i on se dotýká českých spolků fungujících ve sledovaném období v USA. Připomeňme rovněž analýzy, které spějí k závěru, že v USA existovaly mezi Čechy a Slováky až do první světové války s výjimkou Sokola velmi slabé kontakty.

Autory čtvrté kapitoly *Česko-slovenský zahraničný odboj v USA (1914–1918) – slovenský pohľad*, jsou Štefan Kucík a Peter Švorc. Popisují v ní postupné formování názorů Slováků v USA na budoucí postavení slovenského národa ve smyslu utvrzování preferencí spojení Slováků s Čechy v jednom státě, ale za předpokladu jistoty samostatného vývoje slovenského národa. Připomenuty jsou také námitky některých Slováků v Americe proti tomuto spojení. Autoři přibližují zejména navazování kontaktů mezi Čechy a Slováky v USA, hledání shody v jejich názorech na společný stát, ale i identifikování překážek, které bylo při hledání shody třeba překonat. Výraznou pozornost autoři věnují Clevelandské dohodě z 22. října 1915 a následným rozporům mezi americkými Čechy a Slováky. Rozebrána je také Pittsburská dohoda z 31. května 1918 a skutečnost, že i přesto, že dohoda nepoužila pojem autonomie, měla zabezpečit federativní uspořádání budoucího státu Čechů a Slováků. Autoři proto upozorňují na nedodržení tohoto závazku po vzniku Československého státu.

Autorem poslední kapitoly *Česko-slovenský zahraniční odboj v USA (1914–1918) – český pohled* je František Hanzlík. Kapitola je rozdělena na dvě části. V první autor věnuje pozornost vývoji a názorům na řešení otázky státnosti Čechů a Slováků na počátku a v průběhu první světové války. Pojednává o rozdílných stanoviscích, ale i o požadavcích na vytvoření společného státu. Podobně jako Kucík se Švorcem se Hanzlík zmiňuje také o nejvýznamnějších dohodách uzavřených mezi Čechy a Slováky na americké půdě, nevěnuje se jim však tak detailně. Druhou část kapitoly orientuje na česko-slovenský zahraniční odboj v USA v období první svě-

tové války. Připomíná nejvýznamnější sdružení krajanů v USA a jejich činnost, např. České národní sdružení a Odbočku Československé národní rady v Americe. Pozoruhodné je, že popisuje celou šíři jejich činnosti, např. financování československého exilového vojska ve Francii, politickou činnost např. v podobě snahy získat na svoji stranu politické činitele Spojených států, propagační např. ve smyslu náboru vojáků československých legií ve Francii i jinou pomoc českých a slovenských krajanů v USA zahraničnímu odboji. Bez zajímavosti není pozornost, jakou autor věnuje výcvikovému táboru československých dobrovolníků ve Stamfordu nebo působení T. G. Masaryka v USA v roce 1918.

Knihu uzavírá epilog Petera Švorce. Upozorňuje v něm mj. na skutečnost, že se Slováci v nově vzniklém Československu nedočkali slibovaného autonomního zřízení. Poukazuje proto na oprávněnost hlasů, které pak ze Slovenska zaznívaly, že Československo se nestalo takovým státem, jaký si Slováci představovali. Na druhou stranu ovšem autor připomíná, že Slovensko bylo po vyhlášení nového státu v neradostném stavu, což uznali i zástupci Slovenské ligy v Americe, kteří se na Slovensko vypravili. Proto američtí Slováci v daném čase ustoupili od požadavku autonomie Slovenska, i když do budoucna trvali na jejím zrealizování. To deklarovali v Memorandu Slovenské ligy. Právo na autonomii pro Slováky mělo být podle jejich názoru vtčeno do ústavy. K tomuto kroku však nedošlo, což vnímali jako velké zklamání. Obdobně bylo na slovenské straně vnímáno také to, že ústava hovořila o československém národě (nikoli o českém a slovenském národě) a to, že používala název Československo (nikoli Česko-Slovensko). T. G. Masaryk se navíc distancoval od Pittsburské dohody jako od dokumentu právní síly. P. Švorc proto upozorňuje, že všechny tyto kroky měly negativní vliv na česko-slovenské vztahy v meziválečném období. Přesto zdůraznil, že nově vzniklé Československo dalo oběma národům možnost, aby se staly státotvornými národy a že pro Slováky znamenalo i národní záchranu.

Publikace je nepochybně cenným příspěvkem k rozšíření znalostí o sledované problematice. Její téma je o to aktuálnější, že vyšla v roce, kdy uplynulo sto let od vypuknutí první světové války, v jejímž průběhu sehráli čeští a slovenští krajané v USA mimořádně důležitou roli v úsilí o vznik samostatného státu. Navíc otevírá řadu dalších otázek, které si zaslouží zevrubný rozbor. Jistě se na tomto základě v blízké době dočkáme rozsáhlejší monografie. Toto očekávání podtrhuje rozdíl pohledů české a slovenské strany na některé sledované záležitosti.

Miroslav Jireček

Arpád HORNYÁK,

Hungarian-Yugoslav Diplomatic Relations, 1918–1927,

New York, Columbia University Press 2013, 426 s., ISBN 978-0-88033-701-4.

Titul z pera európskeho historika, venovaný vzťahom dvoch stredoeurópskych štátov, sa v americkej produkcii objavuje pomerne zriedkavo. Práci maďarského historika Arpáda Hornyáka navyše nedominuje často príznačný moment etnického napätia. Autor skúma dianie v oblasti prioritného záujmu československej diplomacie v období formovania zahraničnej politiky mladého štátu, preto by monografia nemala ujsť pozornosti českej a slovenskej historickej obce. Dodajme, že publikácie z edície *East European Monographs*, v ktorej recenzovaná práca vyšla, majú potenciál stať sa pre mnohých historikov referenčným rámcom pri štúdiu vo všeobecnosti menej známych otázok.

Nesporným kladom práce je logická a prehľadná štruktúra: tri, z časového hľadiska približne rovnomerné chronologické kapitoly sú rozdelené do väčšieho počtu kratších podkapitol. Uvedená štruktúra výrazne uľahčuje orientáciu v texte.

Východiskovým bodom štúdie je záver prvej svetovej vojny, zánik habsburskej monarchie a chaotický zrod režimu medzi Dohodou a Uhorskom – Maďarskom: padovské a belehradské prímerie, srbsko-chorvátska dvojkoľajnosť kontaktov Károlyho vlády s Kráľovstvom SHS (zhodne s autorom, s. vii, budeme používať označenie „Juhoslávia“) v znamení optimizmu, no bez diplomatického uznania (do augusta 1919). Maďarská republika rád nepočítala Juhosláviu medzi nepriateľov, účasť Belehradu na dohodovej intervencii možno preto označiť ako formálnu. Až koncom júna 1919, pod nátlakom Paríža a s príslubom územných ziskov v Bánate, Bácske a Baranji, nastal „obrat o stoosemdesiat stupňov“ (s. 47). Nástup Hortyho vyvolal ale rezervované reakcie: Belehrad si robil záľusk na Pécs s okolím, no postupne sa zamerával na koncesie v tamojšom banskom priemysle. Práve admirál presadil tzv. srbský kurz (s. 78–80) Budapešti voči južnému susedovi. Maďarsko figurovalo na nestálej podunajskej šachovnici, kde rôzne úlohy zohrávali veľmoci, najmä Francúzsko a Taliansko, a tiež ČSR, Rumunsko, Poľsko (o volatilitu svedčí údajný výrok gen. Francheta d'Esperey, podľa ktorého mohlo Maďarsko účasťou na intervencii v Rusku získať Komárno či Košice, s. 81). Ako zlomová sa javí snaha Paríža integrovať Maďarsko do svojej sféry vplyvu (tzv. Palaiologov plán). Paradoxne najzjavnejším výsledkom iniciatívy sa stala Malá dohoda. Jej formovanie Hornyák pozorne analyzuje na pozadí reštauračných pokusov roku 1921 (podľa autora posilnili Horthyho pozíciu u veľmocí aj v Belehrade, s. 109, 120). Hoci Budapešti, v snahe zlomiť naj-

slabšie malodohodové ohnivko (motív „trójskeho koňa“ tu mal veľmi dlhú životnosť, srov. s. 251), záležalo na dobrých vzťahoch s Belehradom, napätie ustupovalo len pomaly (konflikty o hospodársky i politický režim Pécsu a – vo vzťahu s maďarsko-rakúskym sporom o Burgenland – o Baranju). Pozitívnym znakom bola podpora žiadosti Bethlenovej vlády o prijatie do Spoločnosti národov v lete 1922. Zároveň však Maďarsko čoraz väčšmi predstavovalo premennú v juhoslovansko-talianskom vzťahu, zásadnom pre kľúčový, balkánsky rozmer zahraničnej politiky Belehradu – podľa autora „Juhoslávia redukovala svoje stredoeurópske aktivity na minimum a takmer úplne prenechala tento región Československu“, s. 155). Bez vplyvu nezostávala ani otázka reparácií, príčina juhoslovanského odporu voči sanácii maďarskej ekonomiky (ČSR zaujala diametrálne odlišný postoj, s. 169), ktorý v Budapešti vyvolal aktivity, smerujúce k dezintegrácii južného suseda.

Rokom 1924 sa podľa Hornyáka začala v maďarsko-juhoslovanskom pome-re detenté. Hoci sa postoj Dohody voči bývalým Centrálnym mocnostiam postupne liberalizoval, Maďarsko nedosiahlo zmiernenie obmedzení vo vojenskej oblasti. Bethlenova vláda sa preto neangážovala v britskej iniciatíve „stredoeurópskeho Locarna“. Juhoslávia sa zasa rezervovane postavila k Mussoliniho návrhom na „balkánske Locarno“. Kým dohoda s Prahou mala v Budapešti ešte na jar 1926 nulový potenciál, vzťah s Belehradom ponúkal opačné perspektívy: hľadali sa riešenia právnych či hospodárskych problémov. Zároveň sa však na scéne objavila rozhodujúca prekážka: talianska politika „obklúčenia“ Juhoslávie, symbolizovaná I. tiranskou dohodou (17. 11. 1926). Belehrad, prirodzene, nemohol konkurovať atraktívnemu Rímu. Kým pred vstupom do rodiaceho sa partnerstva Bethlen takticky hral s „juhoslovanskou kartou“, Uzunovičov kabinet stabilizoval pomer k Parížu a k Malej dohode. Maďarsko-juhoslovanské rozhovory, obnovené vo februári 1927, tak nevedli k podpisu anticipovanej politickej dohody.

Hornyáková monografia sprostredkúva príbeh dvoch menších, susediacich stredoeurópskych štátov, ktoré sa na jeseň 1918 nachádzali na rozdielnych stranách diplomatickej barikády. Ako porazené Maďarsko, tak víťazná Juhoslávia mohli iba v zanedbateľnej miere ovplyvniť povojnové usporiadanie regiónu. Rovnako počas celého sledovaného obdobia sa tamojší politici museli ohliadať po premenlivých veľmocenských konšteláciách (pri zohľadnení rozdielneho stupňa autonómie). Revizionizmus ani menšinovú problematiku Budapešť neakcentovala, maďarsko-juhoslovanský pomer bol aj tak bohatý na problematické otázky. Medzinárodno-politická volatita, ktorá motivovala obe strany hľadať spoločnú platformu, sa napokon podpísala pod konečný neúspech ich zblíženia.

Autorovi sa podarilo napísať materiálovo bohatú, logicky a prehľadne štrukturovanú štúdiu. Prekvapivo v nej ale chýba záver či pokus o zhodnotenie. Za nie veľmi šťastný ďalej považujeme fakt, že máme do činenia s prekladom monografie z roku 2004 (srov. tiráž). Vynára sa otázka: neobjavili sa medzičasom tituly či tézy relevantné pre recepciu? Pre prehĺbenie komplexnosti práce by neuškodilo zoznámiť sa aspoň s vydanými prameňmi tretích strán, veď pre skúmané obdobie sú dostupné bohaté oficiálne edície z viacerých zainteresovaných krajín. So zreteľom na cieľovú skupinu publikácie (historik-nešpecialista, bez špecifických jazykových znalostí) prekvapuje slabá komunikácia s medzinárodnou literatúrou, kde by čitateľ mohol nájsť ďalšie poučenie (za minimum by sme – s ohľadom na izolovanosť maďarčiny – považovali odkaz na preložené práce napr. Magdy Ádám, Ignáca Romcicsa či Márie Ormos¹); prakticky chýba recepcia literatúry k diplomatickej histórii sledovaného obdobia, obmedzená na dnes už klasické tituly Francisa Deáka a Iva Lederera.² Za závažný nedostatok považujeme – vo svetle dôležitosti, akú autor priebežne pripisuje československým vplyvom na sledovanú problematiku (od rozboru tohto aspektu upúšťame, o.i. z rozsahových dôvodov) – absenciu českej a slovenskej literatúry. Na faktografické pochybenia sme natrafili len výnimočne: na s. 133 autor zmieňuje „aprílový“ (recte: marcový) pokus Karola Habsburského o návrat na uhorský trón, resp. na s. 214 sa dočítame, že v období Locarna Poľsko a ČSR odložili svoje územné spory (tieto boli v tom čase už formálne vyriešené).

Mohli by vzniesť ešte niekoľko, viac-menej redakčných pripomienok. Keďže však väčšinou vznikli mimo pôsobnosti autora a ide o drobné detaily, neovplyvávajúce na veľmi celkový dobrý dojem, nebudeme sa tu nimi zaoberať. Monografia Arpáda Hornyáka, napriek vyššie uvedeným výhradám, si rozhodne zaslúži pozornosť.

Pavol Jakubec

-
- 1 Magda ÁDÁM, *The Little Entente and Europe, 1920–1929*, Budapest 1993; TÁŽE, *Richtung, Selbstvernichtung: Die Kleine Entente, 1920–1938*, Budapest – Wien 1988; Ignác ROMCICS, *The Dismantling of Historic Hungary: The Peace Treaty of Trianon, 1920*, East European Monographs 607, Boulder, CO – Wayne, NJ 2002; TEN ISTÝ, *István Bethlen: A Great Conservative Statesman of Hungary, 1874–1946*, East European Monographs 424, Boulder, CO 1995; Mária ORMOS, *From Padua to the Trianon, 1918–1920*, East European Monographs 298, Boulder, CO 1990. Zmieňme ešte monografiu k jednej z čiastkových tém Hornyákovho záujmu: Leslie Charles TIHANY, *The Baranya Dispute, 1918–1921: Diplomacy in the Vortex of Ideologies*, East European Monographs 35, Boulder, CO 1978.
 - 2 Francis DEÁK, *Hungary at the Paris Peace Conference*, New York 1972; Ivo LEDERER, *Yugoslavia at the Paris Peace Conference*, New Haven, CT 1963.

Lukáš VOMLELA,

Svaz komunistů Srbska v procesu tranzice a dezintegrace Jugoslávie,

Opava, Slezská univerzita v Opavě 2013, 224 s., ISBN 978-80-72-899-5.

Kniha Lukáše Vomlely nastoluje zajímavé téma, zabývající se složitými procesy, probíhajícími uvnitř největší z komunistických organizací bývalé Socialistické federativní republiky Jugoslávie (SFRJ), totiž Svazu komunistů Srbska (SKS), v těžkém období 80. let 20. století, kdy docházelo v Jugoslávii k zásadním politickým zlomům, a přibližuje také tranzici této strany v období po rozpadu jednotné jugoslávské komunistické strany v lednu 1990 do postkomunistické struktury. Je to téma stále aktuální, tím spíše, že strana srbských komunistů i její postkomunistická metamorfóza, Socialistická strana Srbska (SPS), patřily k hlavním hybatelům a aktérům těchto politických zlomů a z nich vyplývajícího rozpadu SFRJ a hodnotící názory na její roli v tomto procesu jsou v odborné veřejnosti značně nejednoznačné a vyvolávají dodnes mnohdy i velmi ostré a vyhrocené odborné spory.

Jsem historik, nikoli politolog jako L. Vomlela, takže autorovy vývody hodnotím zejména prizmatem svého oboru. Samotná práce, ač ji autor velice zručně, přesvědčivě a s velkým přehledem v první kapitole ukotvuje a začleňuje do odborných schémat, vypracovaných vůdčími politologickými teoretiky, ostatně ve značné své části využívá postupů historických, přičemž chronologickou diskursní linku rozbíjí analytickými rozbory těch dějů a jejich důsledků, které ze svého hlediska, a nutno říci že v drtivé většině případů zcela oprávněně, považuje Vomlela za rozhodující.

Děje, jež L. Vomlela zkoumá a analyzuje, nejsou v českém odborném balkanistickém diskursu neznámé. Lze naopak říci, že jsou českými badateli z mnoha aspektů velmi zevrubně prozkoumány, a to jak v četných pramenně podložených studiích (J. Pelikán, F. Tesař, V. Stojarová, V. Štěpánek), z nichž většinu (ne ovšem všechny), autor zná a opírá se o ně, podobně jako o celou řadu monografií o dějinách jednotlivých jihoslovanských států a o několik úžeji zaměřených monografií analytického i syntetického rázu z per českých balkanistů. Vomlela si ale i nazvdory všem těmto významným publikacím dokázal nalézt svoji parketu, a to jak v tom, že v mnoha zdánlivě detailně popsanych jevech klade důraz na skutečnosti, jichž si jiní autoři nevěšili nebo je opomněli, tak tam, kde doposud zela víceméně bílá místa, ať již se jedná o analýzy ekonomických strategií SKS i její postkomunistické stranické následovnice, či o zevrubný rozbor dějů transformačních let 1990–1992, na něž klade důraz v závěrečných kapitolách práce.

Zdůraznit je ovšem nutno fakt, že se L. Vomlela ve své práci opírá s výjimkou několika titulů pramenné povahy (vzpomínky R. Dizdareviće, D. Čosiće, W. Petriće, eseje S. Šuvara aj.) z větší části o sekundární literaturu, a to jak politologického, tak historického zaměření. Převážnou část jeho zdrojů tvoří literatura anglofonní (a to i anglicky psané práce srbských, chorvatských, slovinských či bosenských autorů), vychází však i ze zásadních děl srbsky psané produkce a oceňují, že do českého balkanistického diskursu v podstatě jako první uvádí šířeji i díla polských autorů. Z hlediska svého odborného zaměření dává autor publikace logicky přednost dílům politologicko-sociologického zaměření, která ovšem, v důsledku toho, že se obvykle neopírají o širší pramennou základnu, ne vždy poskytnou vyčerpávající či adekvátní obraz, jak si ostatně sám na několika místech stěžuje.

Ve své knize si autor také v úvodu klade otázky a vytyčuje předpoklady, na něž by měl v práci odpovědět, a vymezuje ji v podstatě také jako případovou studii, nicméně práce je mnohem komplexnější. Problematiku vývoje ve straně srbských komunistů totiž zkoumá v širokých souvislostech jak celojugoslávského politického vývoje, tak ve srovnání se stranami komunistů ostatních jugoslávských republik a pochopitelně i s nadstavbovým Svazem komunistů Jugoslávie (SKJ), který měl dílčí republikové strany sjednocovat (že na to po Titově smrti neměl z mnoha důvodů, jež Vomlela objasňuje, sílu, je věc jiná). Kořeny mnoha jím zkoumaných jevů hledá v celé poválečné jugoslávské historii, již představuje ve velmi komplexním a koncisně pojatém historickém diskursu se správně zvoleným důrazem na klíčové momenty, které přibližuje prizmatem jugoslávské komunistické strany, resp. stran.

Autor také zevrubně objasňuje vývoj poválečného jugoslávského ústavního systému až ke „konfederativní“ ústavě z roku 1974 (významný mezník Brionského pléna Ústředního výboru [ÚV] SKJ v roce 1966, jež bylo vyústěním koncepčního sporu mezi tzv. liberály a konzervativci v rámci SKJ, by si ovšem zasloužil širšího představení). Důkladně také seznamuje se systémem jugoslávského samosprávného socialismu, svérázné jugoslávské třetí ekonomické cesty, prosazované postupně od roztržky Tita se Stalinem a s jeho úskalími, a řekl bych, že jeho výklad v tomto směru je velmi názorný a poskytuje v českém prostředí zatím spíše chybějící velmi dobrý obraz.

L. Vomlela se zabývá i problémy multietnického soužití jugoslávských národů a národností a nastiňuje potenciály národnostních sporů, z nichž nejvýraznější – kosovské protesty 1968, chorvatské jaro a také ústavní postavení Srbska se dvěma autonomiemi, které neměly jiné jugoslávské republiky, ač by k tomu v některých

byly podobné předpoklady jako v Srbsku – detailněji představuje. Snaha o změnu ze srbské strany pocítovaného nerovnoprávného postavení byla jedním z pilířů politiky SKS od roku 1974 i diskusí intelektuální opozice a L. Vomlela ji analyzuje i v rámci dalších kapitol.

Velmi oceňuji čtvrtou kapitolu nazvanou *Jugoslávie po smrti Tita*, v níž L. Vomlela podrobně analyzuje ekonomickou situaci v 80. a na počátku 90. let, a to jak v celé Jugoslávii, tak v Srbsku, včetně pokusů o hospodářské reformy, a detailně také představuje fungování politického systému se všemi jeho organizacemi a správními jednotkami, což zatím v české balkanistice nikdo takto zevrubně neučinil. V podstatné části kapitoly pak představuje vývoj ve Svazu komunistů Srbska až do roztržky Ivana Stamboliće a Slobodana Miloševiče a všimá si také opozičních aktivit tzv. kritické inteligence, která začala hrát v politickém životě Srbska důležitou roli.

Pátá kapitola, v níž se autor zabývá nejrůznějšími politickými konsekvencemi politického vzestupu Slobodana Miloševiče a jeho vlády do pádu jugoslávského komunismu, zaujme zejména důrazem na skutečnosti doposud spíše opomíjené. Nově traktuje především Miloševičovu antibyrokratickou revoluci. Ta odstranila politické elity Vojvodiny a Kosova (a také Černé Hory) a změnou ústavy v březnu 1989 vlastně obě autonomie zrušila a tak, pravda, zcela neinstitucionální cestou uskutečnila to, o co se v rámci stávajících institucí neúspěšně pokoušely předcházející generace srbských komunistů, totiž sjednotila „Srbsko ze tří částí“ do jednoho celku. Doposud v odborných kruzích kladený důraz na především nacionalistickou komponentu hnutí (byť sám Milošević by v té době jen stěží mohl být označen za nacionalistu) autor přesvědčivě rozšiřuje o komponentu hnutí za odstranění sociálních a ekonomických křivd, s tím, že nacionalistické požadavky, zejména kosovskou problematiku, vnímala větší část účastníků demonstrací jako druhořadé. Mnohá z nově uváděných fakt by sice bylo zapotřebí prověřit konfrontací s prameny, i tak však je tento výklad velmi inspirativní, ba provokativní. Autor doslova píše, že se Miloševićovi jako vynikajícímu pragmatikovi moci podařilo skloubit dva velmi silné společenské požadavky vycházející zdola, totiž komponentnu nacionální a sociální. Skutečnost, že to dokázal a mobilizoval tak zcela nenásilně masy lidí pro podporu své politiky, z něj ostatně učinila nejsilnějšího muže jugoslávské federace. L. Vomlela zde také ukazuje, jakým způsobem došlo k převzetí kontroly velkých firem a vzniku nové srbské (pochybné) ekonomické elity, zavázané Miloševićovi, jež zbohatla na neprůhledných transakcích ve svých podnicích a jež také financovala chod nástupnické Socialistické strany Srbska a vůbec Miloševićovy politické ma-

šinérie. Tito lidé ostatně dodnes patří k nejbohatším kontroverzním „byznysmenům“ Srbska (M. Mišković, M. Beko aj.).

Transformaci SKS do SPS, vzniku nových politických subjektů na politické mapě Srbska a vůbec politickému vývoji po rozpadu jednotné SKJ, se L. Vomlela věnuje v šesté kapitole. Obě kapitoly, šestou i sedmou, lze opět hodnotit jako přínos do českého balkanistického diskursu, ať již znovu např. poukazem na fakt, že SPS věnovala největší část své volební kampaně ekonomickým otázkám, což se obvykle zcela opomíjí, nebo zdůrazněním u nás nepublikovaných stranických transformačních mechanismů.

Závěrečné kapitoly pak ukazují politiku SPS po roce 1990, přičemž autor správně zdůrazňuje, že se Miloševićova strana zaměřovala na sociálně slabé a rurální obyvatelstvo, zatímco její ekonomická politika výrazně oslabila postavení střední třídy.

Hodnotu celé knihy s povedenou obálkou bohužel poněkud snižuje její formální zpracování, resp. zlom, připomínající proloženým řádkováním spíše skriptu, nicméně, to na jejím obsahu nic nemění. Je dobře napsanou monografií, v níž autor na základě pečlivého studia početné literatury poskytuje velmi podrobný a dobře vyargumentovaný popis a mnohde i pozoruhodné objasnění důležitých událostí z let konce SFRJ, za nimiž stál Svaz komunistů Srbska a jeho nástupnická organizace.

Václav Štěpánek

ZPRÁVY

Andreas KAPPELER,

Die Kosaken,

München, Verlag C. H. Beck 2013, 127 s.,
ISBN 978-3-406-64676-8.

Andreas Kappeler, emeritní profesor východoevropských dějin na Universität Wien, patří dlouhá léta mezi přední znalce národnostní problematiky východní Evropy (monografie *Russland als Vielvölkerreich*, 2. vyd., München 2001) a dějiny Ukrajiny (monografie *Kleine Geschichte der Ukraine*, 2. vyd., München 2000). Útlá knížka, vycházející v popularizační řadě renomovaného mnichovského nakladatelství, také úzce souvisí s Ukrajinou, neboť kozáci jsou s ní historicky pevně svázáni. Dějiny kozáků jsou rozděleny do osmi kapitol a čtenář je v nich seznámen se vznikem kozáctva a jeho životním prostorem vymezeným řekami a stepí, „zlatým věkem“ dněperských kozáků, donskými kozáky a lidovými povstáními v 17. a 18. století (především rebeliemi Stěnky Razina a Jemeljana Pugačova). Dále autor popisuje transformaci kozáků v loajální služebníky cara v 19. století, úlohu kozáků v revoluci, v boji Ukrajiny za nezávislost a represe, kterých se jim dostalo ve 20. a 30. letech 20. století. Odpor k sovětskému režimu vedl část kozáků ke spolupráci s nacistickým Německem během druhé světové války, což je téma v knize rovněž diskutované. V závěrečných dvou kapitolách se Kap-

peler stručně zabývá oživením kozáctva po zániku Sovětského svazu a naznačuje některé kontextuální otázky, např. existenci svébytného „kozáckého národa“.

Kapesní formát knihy neznamená povrchnost informací. Kappeler je sice stručný, ale přesný; jeho výklad je srozumitelný, přímočarý, nikoli zjednodušující. Publikace je výborným vstupním tématem nejen do dějin kozáků, nýbrž obsahuje i mnoho přesahů do obecných dějin Ruska a Ukrajiny. Jelikož se jedná o titul z popularizační řady, chybí poznámkový aparát; je zde nicméně seznam základní literatury, chronologická tabulka a jmenný, místní i věcný rejstřík.

Zbyněk Vydra

Sergej Olegovič KUZNĚCOV,

Stroganovy. 500 let roda. Vyše tol'ko cari,

Moskva, Centrpoligraf 2012, 557 s.,
ISBN 978-5-227-03730-5.

Dějiny šlechty procházejí v posledních letech v ruské historiografii obdobím konjunktury. Výsledkem obnoveného zájmu je i monografie Sergeje Kuzněcova, věnovaná rodině Stroganovových, která se mj. významně podílela na ruské kolonizaci Sibiře.

Tento rod byl mezi ruskou aristokracií netypický tím, že se původně, v 16. a 17. století, jednalo o kupce. Šlechtický (baronský,

později hraběcí) titul Stroganovové získali až v roce 1722. V té době ovšem již nezpochybnitelně patřili k elitě ruské říše, uzavírali sňatky s knížecími rody, a co do majetku mnoho starobylejších rodů převyšovali. Podtitul knihy – „výše pouze carové“ – je sice třeba brát s rezervou, neboť mnoho jiných rodů by si právem mohlo osobovat podobně exkluzivní postavení blízko Romanovců, nicméně, jak do detailů odhaluje Kuzněcovova kniha, Stroganovové vládli obrovským majetkem, stavěli honosné paláce v Petrohradě a Moskvě i velkolepé venkovské usedlosti a systematicky vytvářeli umělecké sbírky, těžko v Rusku hledající konkurenci. Stavební a sběratelské aktivity Stroganovů jsou v knize bohatě dokumentovány stavebními plány a množstvím obrázků, až se na první pohled zdá, že se jedná o popularizační práci. Kniha ovšem má standardní vědecký aparát. Kuzněcov pracuje s vydanými i archivními prameny (především fondy v RGADA /Ruský státní archiv starých pramenů – Rossijskij gosudarstvennyj archiv drevnich aktov/ v Moskvě a RGIA /Ruský státní historický archiv Rossijskij gosudarstvennyj istoričeskij archiv/ v Petrohradě).

Spíše než politickým kariérám autor věnuje větší pozornost kulturně-sociálním aktivitám členů rodu a dynastickým vazbám. Nechybí informace o cestování do Evropy a o dlouhodobém pobytu hraběte Grigorije Alexandroviče Stroganova (1823–1878) v Itálii, kde žil spolu se svou chotí, velkokněžnou Marií Nikolajevnou, dcerou Mikuláše I. (jelikož se jednalo o morganatický sňatek, svatba se konala v utajení).

Podrobné rozborů sběratelské a muzejní činnosti, spolu s popisy jednotlivých sídel rodiny, budou jistě přínosné i pro historiky umění. Vzhledem k tragickým osudům šlechty a jejích hmotných statků po roce

1917 je velmi poučná závěrečná kapitola ukazující stroganovské venkovské sídlo Marjino (později připadlo příbuzným z rodu Golicynů) v průběhu 20. století.

Zbyněk Vydra

Daniela BRÁDLEROVÁ – Jan HÁLEK (eds.),
*„Drabý pane kancléři...“
 Vzájemná korespondence Milady Paulové a Přemysla Šámala. I. díl (1921–1935)*,
 Praha, Masarykův ústav
 a Archiv AV ČR 2011, 635 s.,
 ISBN 978-80-86495-85-9.

Daniela BRÁDLEROVÁ – Jan HÁLEK (eds.),
*„Drabý pane kancléři...“
 Vzájemná korespondence Milady Paulové a Přemysla Šámala. II. díl (1936–1939 [1945])*,
 Praha, Masarykův ústav
 a Archiv AV ČR 2012, 390 s.,
 ISBN 978-80-86495-93-4.

Milada Paulová (1891–1970), historička v oboru dějin slovanských národů a byzantologie, první Češka, která dosáhla titulu docent (1925) a profesor (1935, 1945), není osobou zcela neznámou. V uplynulých letech vyšlo několik studií, které se jejím životem a dílem zabývaly. Zásadním příspěvkem k její biografii se však stává edice vzájemné korespondence s Přemyslem Šámalem (1867–1941), českým právníkem a politikem, v letech 1919–1938 kancléřem prezidenta republiky.

Se Šámalem se Paulová seznámila při práci na svém stěžejním díle. Pověřena Československo-jihoslovanskou komisí sepsat

dějiny jihoslovanského a československého odboje za světové války, byla nadaná historička Paulová v dubnu 1920 vyslána do Záhřebu a Bělehradu ke shromáždění pramenového materiálu. Její pracovní pobyt se nakonec protáhl na půl druhého roku. Po návratu do Prahy v září 1921 se obrátila na Přemysla Šámala, prezidentova kancléře, s prosbou, aby jí u T. G. Masaryka a Edvarda Beneše zprostředkoval potvrzení některých získaných informací. V kontaktu pak zůstali i v následujících letech. Postupně se Šámal stal Paulové takřka otcovským přítelem.

Předkládaná edice obsahuje celkem 774 dokumentů: nejen veškerou dochovanou korespondenci mezi Paulovou a Šámallem, ale také některé komplementární texty (např. interní záznamy P. Šámala nebo korespondenci s dalšími osobami), což výtečně doplňuje věcné souvislosti, které by jinak editoři museli složitě popisovat a vykládat. Základem se staly osobní fond Milady Paulové v Archivu Akademie věd ČR, dále fond Osobní korespondence Přemysla Šámala a fond Kancelář prezidenta republiky v Archivu Kanceláře prezidenta republiky, vhodně doplněné o některé další jednotliviny.

Forma vydání dokumentů vychází ze zavedených standardů. Jednotlivé položky jsou řazeny chronologicky, každá z nich je opatřena textovými a věcnými poznámkami, včetně vzájemných odkazů mezi souvisejícími dokumenty. Důkladnou heuristiku editorů lze v daném kontextu označit za vyčerpávající. Nezbytným doplňkem jsou rejstříky místní a osobní; jeho užitnou hodnotu zvyšují stručné charakteristiky jednotlivých osob. Oba svazky edice jsou uvozeny obsáhlými biografickými studiemi.

Celek korespondence vypovídá mnohem více o Miladě Paulové než o Přemyslu

Šámalovi. Jejich korespondenční styk byl proměnlivě intenzivní, povětšinou jasně převažovala aktivita na straně Paulové. Šámal dával mnohdy přednost telefonickému hovoru.

Editoři se zodpovědně vyrovnali s otázkou, jak naložit s listy zcela privátního charakteru. Rozhodli se je vydat v úplnosti, vyvarovali se „pietních“ zásahů. Před čtenářem tak vyvstává složitá osobnost Milady Paulové, která se ve svém životě potýkala s řadou překážek. Poznamenalo ji nelehké dětství, později ji vyčerpávalo, když byla nucena stále znovu dokazovat, že se vyrovná svým kolegům v oboru. Přecitlivělost a intenzivní duševní práce se odrážely na jejím zdraví, cítila se osamělá a nedoceněná. To je obzvlášť patrné v dopisech obsažených v druhém svazku edice.

Paulová si uvědomovala rozpor mezi vlastním badatelským zájmem a požadavky na profesní postup. Práci na knize *Jihoslovanský odboj a česká Maffie* brala jako své životní poslání a odmítala polevit, i když by to bylo na úrok její kariéry a hmotného zabezpečení. Byla sice vnímána jako vhodná kandidátka na profesuru a nástupkyně Jaroslava Bidla na katedře východoevropských dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy, dlouho však odmítala podvolit se ve výběru tématu práce, na jejímž základě by mohla být na profesuru navržena. Různé strategie personální politiky na univerzitní půdě si Paulová vykládala velmi osobně. Požadavku sepsat práci ze středověkých dějin však nakonec vyhověla.

Vedle dokumentace obtížného postavení ženy v mužském světě podávají dopisy Paulové svědectví o nelehkém prosazování soudobých dějin v českém historiografickém diskurzu. Paulová se snažila obhájit téma z nedávné historie jako odborně plno-

hodnotné. Z dnešního pohledu je paradoxní, že za vědecký handicap její práce o dějinách jihoslovanského a českého odboje za světové války byla považována kombinace písemných a ústních pramenů.

Zároveň se tu zjevuje úskalí, které s sebou zpracování nejnovějších dějin přinášelo. Informace, s nimiž Paulová pracovala, byly v nejednom případě citlivým materiálem. Zejména s ohledem na aktuální politické a národnostní konflikty v Jugoslávii proto některá témata konzultovala právě se Šámalem, který ji zprostředkoval názory z nejvyšších míst československé politiky.

V korespondenci se opakovaně objevuje také historik Jaroslav Bidlo (1867–1937), další muž, který sehrál zásadní roli v životě Milady Paulové. Byla jeho žačkou, na jeho doporučení se místo byzantologie začala věnovat moderní jihoslovanské historii a právě s ním se později potýkala při obhajobě tohoto tématu v souvislosti se svou profesurou.

Korespondence je důležitým zdrojem informací i pro některá další témata, přibližuje např. okolnosti pobytu opozičního jugoslávského politika Svetozara Pribičeviće v Československu v letech 1931–1932 (do Československa se pak vrátil ještě v roce 1936, zemřel v Praze). (Srov. edici archivních dokumentů souvisejících s jeho československým pobytem, která vyšla ve třech částech: *Slovanské historické studie* 28, 2002, s. 141–242; 29, 2003, s. 215–287; *Slovanský přehled* 90, 2004, č. 3, s. 447–468.)

Cenná je možnost nahlédnout do pracovny a domácnosti historičky, lidsky se jí přiblížit. Odborné veřejnosti byl touto pečlivě zpracovanou edicí zpřístupněn svým obsahem ojedinělý pramen k dějinám české meziválečné historiografie.

Jan Boháček

Marek KORNAT,

Polityka zagraniczna Polski 1938–1939.

Cztery decyzje Józefa Becka,

Gdańsk, Oskar 2012, 625 s.,

ISBN 978-83-63709-10-5.

Anotovaná kniha není podrobnou analýzou polské zahraniční politiky v posledním roce existence druhé Rzeczpospolite, jak by mohl evokovat název. Na toto téma již vznikla celá řada prací z pera polských historiků, zmiňme zejména předního znalce Henryka Batowského. K rozšíření našeho poznání přispěl i autor anotované publikace svou obšírnou studií o postoji Polska k sovětsko-německé smlouvě o neútočení ze srpna 1939 (*Polska 1939 wobec paktu Ribbentrop – Mołotow*, Warszawa 2001). Marek Kornat dnes patří mezi přední znalce zahraniční politiky meziválečného Polska. Cílem anotované knihy proto není „nošení dříví do lesa“ a popisování již mnohokrát popsáno. Nejnovější práce Marka Kornata (zde je třeba uvést, že vyšla též v německém jazyce, polské vydání je ovšem obšírnější) proto nabízí čtenáři zejména možnost zamyslet se nad klíčovými momenty, s nimiž se polská zahraniční politika musela ve sledované době vypořádat. Již řadu let byla přitom spjata s osobou Józefa Becka, a tak dal autor vcelku logicky knize podnázev Čtyři rozhodnutí Józefa Becka.

První musel šéf polské diplomacie učinit v září 1938. Souviselo s československou krizí a z několika nabízejících se možností si Varšava nakonec vybrala cestu „konání na vlastní pěst“. Zatímco prvního cíle – získat Zaolzí – se podařilo dosáhnout, druhého – vytvoření středoevropského bloku států, jemuž rozpadající se Československo již nemohlo být překážkou – už nikoli.

Vzápětí se J. Beck musel rozhodovat v další pro Polsko zásadní věci. Už v říjnu 1938 Německo přišlo s požadavkem na výstavbu exteritoriálního spojení s Východním Pruskem přes tzv. polský koridor, za což Polsku nabízelo některé výhody. Ty ovšem představovaly pouze vějičku, protože Varšava by se ve skutečnosti stala vazalem Berlína. V lednu 1939 proto Beck německé požadavky odmítl. Tváří v tvář zhoršujícím se polsko-německým vztahům a rostoucí agresivitě nacistického Německa nabídla britská vláda v březnu 1939 Polsku garance. Marek Kornat jejich přijetí vidí jako třetí zásadní rozhodnutí J. Becka, díky němuž nezůstalo Polsko na mezinárodní scéně izolováno, a to bez ohledu na to, že Spojené království z vojenského hlediska nemohlo své sliby splnit.

Zcela nepřijatelný byl naproti tomu pro Varšavu požadavek Sovětského svazu, aby mohl do Polska v případě potřeby poslat svá vojska. Moskva tento návrh představila při jednáních o spojení s Francií a Velkou Británií v létě 1939 a jak Kornat uvádí, bylo by podivné, kdyby Polsko odmítlo německé požadavky na exteritoriální spojení s Východním Pruskem a na druhou stranu souhlasilo se vstupem sovětských jednotek ještě v době míru.

Všechna tato rozhodnutí mohla Varšava učinit o vlastní vůli, byť za mimořádně obtížné situace. Pakt Ribbentrop – Molotov z 23. srpna 1939 a nečinnost spojenců po vyhlášení války Německu ovšem představovaly záležitosti, proti kterým Polsko nemohlo nic udělat. A ač M. Kornat přiznává, že v zahraniční politice J. Piłsudského a J. Becka lze najít množství chybných úvah a předpokladů (konkrétně je pojmenovává), je přesvědčen, že nelze vnímat Polsko pouze jako oběť dvou totalitních režimů.

Do války vstupovalo s vědomím všech následků z toho vyplývajících a v přesvědčení, že zbavení se nezávislosti a udržení míru za každou cenu nepřipadá v úvahu.

Knihu kromě anglického resumé, jmenového a místního rejstříku doplňuje obsáhlý seznam pramenů a literatury, jenž bude dobrým vodítkem pro další studium všem zájemcům o zahraniční politiku meziválečného Polska.

Jiří Friedl

Artur WODZYŃSKI,

W odwrocie i walce. Codziennosc żołnierzy polskich podczas kampanii 1939 roku,

Gdańsk, Muzeum Drugiej Wojny

Światowej 2013, 397 s., fotogr.

ISBN 978-83-63029-25-8.

O polsko-německé válce v září 1939 bylo již napsáno mnoho prací a historikové důkladně analyzovali a popsali tehdejší boje, výzbroj obou stran, možnosti polské obrany atd. Stranou zájmu dosud zůstávala každodennost vojáků v tomto krátkém, ovšem intenzivním a dynamickém konfliktu. V případě polské armády tuto mezeru v našem poznání nyní zaplnila anotovaná kniha. Archivních pramenů pocházejících bezprostředně ze září 1939 a představujících vhodnou základnu k analýze každodenního života polského vojáka během zářijové kampaně není z pochopitelných důvodů mnoho. Při zpracování takové problematiky musí historik většinou pracovat s prameny vzniklými až s určitým časovým odstupem. Vedle různých relací zpracovaných ještě za druhé světové války (uchovávané jsou zejména v Polském institutu a muzeu generála W. Sikorského v Londýně) se autor musel seznámit se značným množstvím

později vydaných vzpomínek důstojníků i řadových vojáků. Vzhledem k tomu, že takové publikace neztřídky vyšly v nízkém počtu exemplářů a často v regionálních nakladatelstvích (někdy takové publikace vycházejí i vlastním nákladem autorů), nebylo jistě snadné je shromáždit. Vedle tištěných vzpomínek se ovšem vítaným zdrojem staly i memoáry či jiné relevantní zdroje prezentované na internetu, byť při jejich použití – jak Wodzyński dodává – je nutná ostražitost s ohledem na menší možnosti verifikace informací. Většina autorů vzpomínek se přirozeně soustředila na popis válečných akcí. Muselo se tedy jednat o skutečně mravenčí práci vybrat z těchto pramenů údaje potřebné ke zpracování zkoumané problematiky.

Výsledky výzkumu Wodzyński shrnul do jedenácti kapitol. V první stručně pojednává o předválečné polské armádě. V následujících se čtenář může seznámit s vybranými aspekty každodenního života polského vojáka v září 1939. Patří sem např. otázky kontaktů s civilním obyvatelstvem, zásobování, postoje k nepříteli nebo i náboženský život. Leckdy autor dochází k zajímavým závěrům. Tak třeba, i když zůstávalo v živé paměti použití otravných plynů za první světové války, mezi první věci, kterých se polští vojáci během dlouhých a vyčerpávajících pochodů s lehkým srdcem zbavovali, patřily plynové masky. Naopak jako oko v hlavě sřezili své chlebníky. Tato součástka výstroje se díky své praktičnosti stávala cenným majetkem. Dlouhé pochody spíše než fyzickou kondici ověřovaly praktičnost výstroje. Zatímco část vojska se musela ještě trápit s ovinovačkami, které byly součástí zastaralých uniforem ještě z doby polsko-bolševické války, jiní již měli to štěstí, že mohli nosit praktičtější a pohodlnější stej-

nokroje (ovinovačky nahradily spinky) zavážené v druhé polovině třicátých let. Ostatně přesuny patřily k hlavním znakům zářijové kampaně. Polští vojáci se museli většinou spoléhat jen na své nohy. Mnoho jich vzpomínalo na krvavé a bolestné odřeniny způsobené těžkou vojenskou obuví, které se spíše musela přizpůsobit noha než naopak. Vysoká mobilnost protivníka vyvolávala u některých vojáků dojem, že Němci nechodí, nýbrž pouze jezdí.

Analýza vybraných aspektů každodenního života polského vojáka v září 1939 samozřejmě odhaluje také celou řadu nedostatků, ať už v zásobování nebo výstroji, či organizaci. Nejednalo se však o fatální skutečnosti (s podobnými obtížemi se potýkala každá armáda), které by způsobily polskou porážku. Tu měla na svědomí obrovská početní a materiální převaha, již Poláci neměli šanci v osamocení čelit, ani kdyby jejich branná moc fungovala bezchybně.

Jiří Friedl

Karol SANOJCA,
Relacje polsko-ukraińskie w szkolnictwie państwowym południowo-wschodnich województw Drugiej Rzeczypospolitej,
Kraków, Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica“ 2013, 477 s.,
ISBN 978-83-62261-65-9.

Vratislavský historik Karol Sanojca předložil na základě studia archivních materiálů uložených v polských, ukrajinských a britských archivech a knihovnách, polského a ukrajinského dobového tisku, úředních deníků, jubilejních publikací, pamětí, dobových učebnic a dosavadní odborné literatury polské i ukrajinské provenience ob-

sáhlou monografií věnovanou polsko-ukrajinským vztahům ve státním školství v jihovýchodních vojvodstvích druhé Rzeczpospolité.

Po vzájemném vojenském konfliktu v letech 1918–1919 představovala škola jednu z nejvýznamnějších platform polsko-ukrajinské konfrontace ve východní Haliči. Po krátkém období ukrajinizace tamního školství se snažily úřady obnoveného polského státu navázat na situaci, která existovala před první světovou válkou. Hlavní změnou bylo nahrazení dřívější německé úřední řeči polským jazykem. V roce 1924 tzv. lex Grabski zavedl v mnohoetnickém prostředí východního Polska smíšené utrakvistické, tj. dvojjazyčné, školy. Ty měly formovat multietnickou společnost loajální vůči polskému státu. Tato myšlenka ale nepřesvědčila příslušníky národnostních menšin, kteří v těchto školách viděli nástroj polonizace. Zákon vzbudil odpor nejen ukrajinských, ale i polských nacionalistů. Po celé meziválečné období ukrajinští poslanci Sejmu předkládali interpelace týkající se školství ve východním pohraničí. Akceptace nezávislého rozvoje národnostních menšin, ale byla nepřijatelná pro polskou společnost, která se osvobodila od více než stoleté nadvlády cizích mocností. Převládala představa, že nepolská škola může představovat katalyzátor národně osvobozeneckých snah národnostních menšin.

Karol Sanojca uvádí, že je obtížné tvrdit, zda z hlediska polského zájmu existovalo lepší řešení, než byla utrakvistická škola. Podle autora knihy koncepce Grabského představovala pokus o střední cestu mezi krajními názory, které se objevovaly jak u Ukrajinců, tak i u Poláků. Kompromis sice neuspokojil žádnou stranu, ale představoval maximum ústupků slovanským menšinám.

Utrakvistické školy vznikaly především z dosavadních ukrajinských škol, což bylo ukrajinskou stranou vnímáno negativně. Střední školy sice zůstaly jazykově rozděleny, ale v ukrajinských školách se polština, dějepis a věda o Polsku musely vyučovat v polském jazyce. Otázka vyučovacího jazyka přispěla k zostřování vzájemných vztahů, zvláště na počátku třicátých let, kdy Organizace ukrajinských nacionalistů (OUN) začala provádět různé sabotáže, mj. útoky na utrakvistické školy. Vedle dospělých příslušníků OUN se do nich zapojila i ukrajinská mládež školními stávkami. Perzekuci OUN byli vystaveni i ti Ukrajinci, kteří z titulu svých funkcí spolupracovali s úřady. Tak byl zavražděn např. ředitel ukrajinského gymnázia ve Lvově Ivan Babij.

Autor poukazuje na skutečnost, že učebnice, zvláště dějepisu a polštiny, byly přesyceny patriotickým polonocentristem. Problém představovala i interpretace polsko-ukrajinských vztahů, např. povstání Bohdana Chmelnického či bojů o Lvov v roce 1918. Většina ukrajinských pedagogů se snažila spojit své postavení státního zaměstnance s vlastním patriotismem a kultivováním národních tradic a kultury. Největším problémem bylo působení řeckokatolických kněží-katechetů, kteří představovali elitu ukrajinské společnosti a byli aktivně zapojeni do národního hnutí.

Karol Sanojca dospěl k názoru, že je nutné přihlížet k tehdejší realitě východního pohraničí jako prostoru na styku různých kulturních sfér. Upozorňuje, že jinak bylo nahlíženo na národnostní problémy pohraničí z Varšavy a jiný náhled měly místní úřady a jednotlivé skupiny zdejší společnosti. Uvádí také, že dohodu znemožňoval ukrajinský maximalismus, který nedával polským úřadům větší možnosti manévro-

vání, neboť žádný ústupek nebyl považován za dostatečný. Svůj výzkum uzavírá tezí, že druhá Rzeczpospolita dala svým etnickým menšinám v oblasti školství vše, co v tehdejších podmínkách dát mohla. I když utraktivizace základního školství je podrobována kritice, představovala, dle autora, nepochybně racionální pokus o takové mezietnické vztahy, které by respektovaly jak zájmy státu, tak i ukrajinskou kulturní identitu.

Sanojca také poznamenává, že polský právní systém nediskriminoval soukromé školství, neexistovaly žádné překážky pro zakládání etnicky samostatných gymnázií, odborných ani základních škol. Odmítá tvrzení o programové likvidaci ukrajinského školství.

Jaroslav Vaculík

Mykola VINHRANOVŠKYJ,

Vybrani tvory,

Kyjiv, Smoloskyp 2013, 870 s.,

ISBN 978-966-2164-22-3.

V renomovanom kyjevskom vydavateľstve Smoloskyp (Pochodeň), majiteľom ktorého je Osep Zinkevyč, vyšiel v edícii Šesťdesiatnikov ozaj reprezentatívny zväzok vybraných diel básnika, prozaika a filmového režiséra Mykoly Vinhranovského (1936–2004). Na prvý pohľad zaujme už obálka knihy, ktorú zdobí portrét M. Vinhranovského s filmovou kamerou v ruke. Pripomeňme, že Vinhranovskij je považovaný za lídru povojnového opozičného hnutia Šesťdesiatnikov, ku ktorému ďalej patria básnici Vasyľ Symonenko, Ivan Drač, Vasyľ Stus, Lina Kostenková, Vitalij Korotyč, Dmytro Pavlyčko, Hryhir Ťutunnyk, Borys Olijnyk, Leonid Talalaj ai. Agilné hnutie Šesťdesiat-

nikov, prezývané „deťmi vojny“, odrazu zaujalo opozičnú pozíciu, vnieslo prúd nových myšlienok, podnetov a novátorstvo umeleckých prostriedkov.

Anotovaný zväzok diel M. Vinhranovského uvádza kritik a redaktor vydavateľstva Smoloskyp Rostyslav Semkiv. Po ňom Myroslav Lazarčuk vo vyčerpávajúcej štúdii *Lúbit odrazu, náhlo a navždy* približuje život a dielo M. Vinhranovského, ktorého neobyčajné básnické nadanie sa prejavilo v jeho prvej zbierke *Atomové prelúdie* (1962), varujúce ľudstvo pred termojadernými raketami a nebezpečím atomových vojen. Pre lepšie pochopenie diela M. Vinhranovského sa vlastné Vinhranovského básne uvádzajú chronologicky, počínajúc rokom 1954 a končiac rokom 2003. Spisovateľova próza, vrátane torza jeho korešpondencie sa nachádza v zväzku na stranách 307–672, kde nasledujú zaujímavé poznámky k nej. Veľmi premyslene sú usporiadané Literarno-kritické práce, spomienky a eseje o spisovateľovi na s. 813–846 a fotomateriály, ktoré sú na stranách 847–858. Čitateľov iste poteší osobitný článok o filmoch Vinhranovského: *Eskadra odchádza na Západ*, realizovaný Odeskou kinoštúdiou roku 1966. Po nej idú *Breh nádeje a Duma o Británke* (1970), *Tiché brehy* (1963) a *Klymko* (1984), *Belasé sestry* (1966), *Slovo o Andrejovi Malýškovi* (1983), *Denník Oleksandra Dovženka* (1989), *Čyhyryn – hlavné mesto hetmana Bohdana Chmelnyckého* (1994), *Baturyn – hlavné mesto hetmana Ivana Mazepy* (1994), *Halyč – hlavné mesto kniežata Danyla Halyckého* (1995) a *Hetman Sahajdačnyj* (1999).

Recenzovaný zväzok obohatila dôkladná štúdia Ivana Dziuby o M. Vinhranovskom, ktorého kritik poznal osobne. „Osud básnika“, píše Dziuba, „priviedol do Kyjev-

ského divadelného ústavu, ďalej do Moskvy, kde vtedy pracoval legendárny Oleksandr Dovženko, ktorého neomylné oko odrazu ohodnotilo neobyčajne nadaného mladíka, tehďajšieho už jeho žiaka, neskôršie básnika, prozaika a kinorežiséra. Udialo sa to, v čase odvážneho letu Jurija Gagarina a po ňom Titova (s. 703 – pozn. autora). [...] M. Vinhranovskýj je básnik výrazne súčasný, nadelený duchovným bohatstvom, dožívajúceho sa recepcie celého sveta. U neho nie je ani kvapky zaostalosti. Ako básnický avantgardista nepodlieha módnym vplyvom, organicky a citovo je dieťaťom našej doby (s. 726 – pozn. autora):“

V závere si dovoľím osobnú poznámku. M. Vinhranovského som poznal osobne. Počas nedavnej svojej návštevy Bratislavy navštívil aj mňa. Zaujímal ho vzťah Slovákov k Ukrajine, čo z ukrajinskej literatúry najviac poznajú. Zafiksoval sa zaujímavý prípad jeho návštevy. Po večeri v priateľskej rozprave si prisadol ku mne bližšie na gauč vo veľkej izbe. Vtipne sa rozprával o najnovších novinách a udalostiach v Kyjeve. Táto spoločenská nevjazanosť a bezprostrednosť jeho povahy bola adekvátne jeho básnickej tvorivosti a ešte raz svedčila o neobyčajnosti jeho diela a povahy.

Mikuláš Nevrlý

ZPRÁVY Z VĚDECKÉHO ŽIVOTA

Mezinárodní vědecké konference v Bělehradu a Sarajevu ke 100. výročí vzniku první světové války

Na rok 2014 připadlo 100. výročí vzniku první světové války. Tzv. Velká válka z let 1914–1918 byla se svými miliony obětí mezi vojáky i civilisty jednou z největších katastrof v dosavadních dějinách lidstva. K připomenutí a uctění tehdejších tragických událostí se v letošním roce konalo po celé Evropě mnoho pietních shromáždění, byla napsána řada knih i populárně-naučných statí, konaly se vědecké konference. Dvě mezinárodní konference se uskutečnily na Balkáně, konkrétně v Bělehradu a v Sarajevu, tj. v regionu, který byl se vznikem první světové války úzce spjat. V následujícím příspěvku bych chtěl obě vědecká setkání, jichž jsem měl možnost se osobně zúčastnit, stručně charakterizovat a také poukázat na skutečnost, že vedle odborných aspektů sledovaly tyto akce i některé politické a nacionálně-ideologické cíle. V úvodu připomenu též jednu z nedávných publikací věnovaných první světové válce.

* * *

První světová válka zůstává dodnes pro historiky velkým odborným tématem (možná ještě složitějším než druhá světová válka). Ptají se, kde začala, jak a proč k ní vlastně došlo, kdo za ni nese hlavní vinu, proč měla tolik obětí, jaké byly její politické a mezinárodní důsledky atd. V poslední době vyvolala asi největší čtenářský ohlas práce australského historika Christophera Clarka, působícího v současnosti na britské univerzitě v Cambridge, která vyšla v roce 2012 v Londýně v nakladatelství Penguin Group pod názvem *The Sleepwalkers. How Europe Went to War in 1914*. Později byla přeložena do řady dalších jazyků, v češtině ji na jaře 2014 vydalo nakladatelství BB/art s titulem *Náměsíčníci. Jak Evropa v roce 1914 dospěla k válce*.

O obsahu a charakteru Clarkovy knihy se v současné době hodně mluví i píše. Mnozí ji vychvalují pro její čtivost a zároveň detailní znalost složitého evropského politického dění, které bezprostředně předcházelo vzniku první světové války. Jiní v Clarkově knize spatřují spíše produkt revizionistické historiografie, která se snahou využít aktuálního výročí a dominantního postavení anglicky psaných prací na mezinárodním knižním trhu usiluje o přenesení odpovědnosti za vznik první světové války z vilémovského Německa a císařského Rakouska-Uherska (takto vyhodnotili první světovou válku její vítězové – vel-

moci Dohody na poválečných pařížských mírových jednáních – a takto je do značné míry stále vnímána a hodnocena mj. i v českém prostředí) na některé jiné státy, v první řadě na carské Rusko a jeho tehdejšího balkánského spojence Srbsko.

O politických aktivitách Srbska z období před rokem 1914 připomeňme alespoň nejdůležitější fakta: O Srbském království ze začátku 20. století je známo, že podporovalo srbský iredentismus v habsburské monarchii, kde v některých částech Chorvatska a zejména v Bosně a Hercegovině, kterou habsburská monarchie okupovala a spravovala od roku 1878 (od Berlínského kongresu), byl z hlediska mezinárodního práva náležela Bosna formálně nadále tureckému sultánovi, žilo poměrně značné množství Srbů. Srbsko se svou snahou o sjednocení všech Srbů do jednoho státu zákonitě muselo dostat do střetu se zájmy Rakouska-Uherska, jež se dlouhodobě chystalo, že napevno začlení Bosnu a Hercegovinu do svazku své říše. Vzájemné nepřátelství mezi oběma státy raketově narostlo po anexi Bosny a Hercegoviny habsburskou monarchií v roce 1908 a vyvrcholilo atentátem na rakousko-uherského následníka trůnu Františka Ferdinanda a jeho manželku v Sarajevu 28. června 1914. Atentátníkem byl mladý bosenský Srb Gavrilo Princip, který – jak vyplynulo z následujícího vyšetřování – byl členem širší, jihoslovansky orientované organizace Mladá Bosna. Ta v předchozím období úzce spolupracovala s tajnou srbskou vojenskou organizací Sjednocení nebo smrt, někdy též označovanou jako Černá ruka, kterou řídil vysoký důstojník srbské zpravodajské služby Dragutin Dimitrijević – Apis. Černá ruka podporovala srbský iredentismus v habsburské monarchii a mj. také vyzbrojila a vycvičila sarajevské atentátníky. Byť nikdy nebyly předloženy přímé důkazy o propojenosti tehdejších oficiálních srbských politických kruhů (král Petr I. Karađorđević, předseda vlády Nikola Pašić) s organizátory atentátu, využilo Rakousko-Uhersko o měsíc později události v Sarajevu k vyhlášení války Srbsku. Tento ozbrojený konflikt, který byl zprvu zamýšlen jen jako lokální, bilaterální konfrontace, se však vzhledem k tehdejšímu politicko-vojenskému (blokovému) provázání evropských velmocí a dalších na velmocí navázaných států záhy proměnil ve válku světovou.

Vraťme se zpět ke Clarkově knize. Ta má bezesporu řadu pozitiv. Autor v ní projevil širokou znalost literatury, dokumentů, konkrétních událostí i psychologie jednání většiny hlavních aktérů. Ukázal velkou složitost posledních předválečných let, v nichž proti sobě stály vzájemně stále ostřeji soupeřící bloky velmocí (Trojspolek a Dohoda), které se na jedné straně opíraly o veškerý tehdejší pokrok (dynamický rozvoj techniky, mj. i v oblasti vojenství, značnou modernizaci společnosti), na druhé straně však v duchu předchozích zvyklostí stále stereotypně tíhly k řešení vzájemných rozporů formou války.

Hlavní snahou Christophera Clarka bylo poukázat na skutečnost, že na odstartování první světové války se fakticky podílela – byť různou měrou a pod vlivem různých motivů – většina tehdejších evropských vrcholných politiků (vládní činitelé, panovníci i vysocí představitelé jednotlivých armád). Jak je trefně uvedeno na záložce českého vydání knihy: „Autor odhalil, že se muži, kteří vládli Evropě a pyšnili se svou moderností a rozumností, chovali [v rozhodujících okamžicích] jako náměsíčníci, potáceli se od jedné krize ke druhé a nakonec sami sebe přesvědčili, že jediným východiskem je válka.“

Clark se však v zájmu co možná největší čtenářské přitažlivosti ve své knize dopustil i některých chyb. Problematiku „cesty k válce“ místy hodně zjednodušil. Za nejspornější lze

označit naddimenzování tzv. srbské stopy při objasňování příčin vzniku první světové války. O Srbsku, Srbech, resp. o Balkánu a balkánských záležitostech, které měly na rozpoutání válečného konfliktu – podle Clarkova pojetí – zcela zásadní vliv, se v práci píše zhruba na čtvrtině z celkové její plochy. (Čtenář má být vtažen do vypravování o důvodech první světové války již bezprostředně po úvodu knihy líčením detailů o krvavé srbské královraždě z roku 1903 a následném posílení úlohy vojáků v politice Srbska. Hodně se zároveň dovídá o motivech vzniku organizace Černá ruka krátce po anexi Bosny a Hercegoviny a o vazbách, které se následně vytvořily mezi Černou rukou a Mladobosenci. Organizace Mladá Bosna je však Clarkem mechanicky a dosti zjednodušeně prezentována jen jako jakási filiálka Černé ruky v Bosně. Velmi podrobně jsou v knize popsány, místy až v beletrizované podobě, také okolnosti příprav a samotného průběhu atentátu v Sarajevu.)

Problematická je také Clarkova snaha umocnit přitažlivost tématu první světové války pro současného čtenáře poněkud násilnými aktualizacemi, např. když Dragutina Dimitrijeviće – Apise označuje za Ušamu bin Ládina předválečné mezinárodní politiky, či když fakticky pokládá rovnítko mezi čin sarajevských atentátníků a teroristické aktivity současných muslimských radikálů ve světě. Tím Clark hodnotu své – v jádru solidně sestavené a napsané práce – zbytečně devalvoval.

*

V posledních letech se z mezinárodní historické obce ozývaly četné hlasy, že by měla být v roce 2014 při příležitosti stého výročí vzniku Velké války problematika konfliktu z let 1914–1918 znovu detailně posouzena a vyhodnocena. Tyto hlasy (a také některé nedomyšlené aktualizace objevující se v pracích typu Clarkovy knihy) vyvolaly zejména v Srbsku, ale i v některých dalších zemích, např. ve Francii a Rusku, obavy, že by nadcházející výročí mohlo být zneužito k revizi pohledu na vznik první světové války v tom smyslu, že by byla vina za tento konflikt svalena na Srbsko a případně i některé další státy. Oba přístupy – volání po jistých posunech v dosavadních stereotypních hodnoceních první světové války i obavy z těchto změn – se promítly také do jednání dvou mezinárodních konferencí konaných na počátku léta 2014 v Bělehradu a Sarajevu.

Ve dnech 13.–14. června 2014 se uskutečnila mezinárodní vědecká konference v srbském Bělehradu. Měla stručný název: *Srbové a první světová válka 1914–1918* (v originálu *Srbi i prvi svetski rat 1914–1918. / The Serbs and the First World War 1914–1918*). Hlavními organizátory konference byly Srbská akademie věd a umění (SANU), Akademie věd a umění Republiky srbské, tj. jedné z politických entit současné Bosny a Hercegoviny, a Matice srbská. Jednání se uskutečnilo v hlavním sídle SANU v centru Bělehradu. Na konferenci vystoupilo 58 referujících ze 12 zemí.

Program bělehradského vědeckého setkání se zaměřil v prvé řadě na politické a diplomatické aspekty vzniku a průběhu první světové války. Konference byla poznamenána, zvláště první den, dosti nacionální atmosférou a zřetelnými národně obrannými cíli. Snahou organizátorů bylo nedopustit svalení viny za vznik války na Srby a Srbsko, ale naopak zdůraznit tragické důsledky první světové války pro celý srbský národ.

Ideové zaměření konference se odráželo již v její přípravě. Do Bělehradu byli pozváni v prvé řadě historici ze zemí, které za první světové války politicky a vojensky spolupracovaly se Srbskem, a od nichž se v důsledku toho očekávalo poskytnutí podpory „srbské věci“ i v současné době, a to konkrétně zdůrazněním, že jejich pohled na první světovou válku, na její příčiny a charakter zůstávají i po letech neměnné. Důležité místo mezi zahraničními účastníky konference měli proto zejména historici z Francie, Velké Británie, Ruska, Itálie a dalších států.

Silný nacionální podtext akce byl zřejmý už při zahajování konference. S pozdravnými projevy vystoupili předseda SANU akademik Nikola Hajdin, prezident Srbska Tomislav Nikolić, který ve své patrioticky laděné řeči vyzdvihl válečné oběti a hrdinství Srbů z let 1914–1918, prezident Republiky srbské Milorad Dodik, jenž zdůraznil, že ve vzpomínce na první světovou válku musí zůstat všichni Srbové v současnosti jednotní, a patriarcha Srbské pravoslavné církve Irinej, který – relativně nejmírněji – připomněl, že válka byla velkým zlem, které postihlo vojáky i prosté civilní obyvatelstvo.

Co do formy organizace byla bělehradská konference hodně tradiční. Nejprve dostali slovo všichni „VIP“ účastníci. Jako první vystoupil letitý srbský akademik Vasilije Kresčić, který ve svém krátkém a informačně spíše skoupém referátu pohovořil o dosti parciální problematice, konkrétně o strádání Srbů za první světové války v jižních Uhrách. Následovali další akademici a korespondenti SANU, kteří se střídali se zahraničními hosty, vesměs emeritními profesory z Francie, Velké Británie a Ruska, kteří připomněli spojenectví těchto států se Srbskem z doby první světové války. Z nejvýznamnějších zahraničních účastníků bělehradské konference jmenujme Johna Röhla, emeritního profesora z Univerzity v Sussexu ve Velké Británii, Hartmuta Poge von Strandmana, emeritního profesora z Univerzity v Oxfordu ve Velké Británii, Frédérica Gueltona, plukovníka z Vojenského historického ústavu ve Vincennes ve Francii či Elenu Kostrikovu z Ústavu ruských dějin Ruské akademie věd z Moskvy. Hodně patetický náboj měla zejména vystoupení francouzských účastníků konference, kteří zdůrazňovali, že to byla Francie, která finančně podporovala státně emancipační a hospodářské snahy Srbska již v období před první světovou válkou, že za války Francouzi Srbsku významně pomáhali dodávkami vojenského materiálu a že se angažovali i při pověstném dramatickém ústupu srbské armády na přelomu let 1915/1916 přes albánské hory a při evakuaci zbylých srbských vojáků na ostrov Korfu. Za tuto pomoc byli Srbové Francouzům a Francii vděční ještě i v meziválečném období a nově vytvořené Království Srbů, Chorvatů a Slovinců / Jugoslávie představovalo po válce důležitou součást francouzské protiněmecké „bariery“ ve střední a jihovýchodní Evropě.

První den dostali na konferenci příležitost k vystoupení také někteří vysoce postavení zástupci srbských vědeckých institucí, např. ředitel Balkanologického ústavu SANU Dušan T. Bataković. Ten zvolil pro svůj referát atraktivní téma *Mladá Bosna a Černá ruka*. Zejména zahraniční účastníci však jeho vystoupení hodně zklamalo. Bataković totiž mluvil o Mladé Bosně jako o čisté prosrbské organizaci působící údajně v koloniálním prostředí Rakouskem-Uherskem spravované Bosny a Hercegoviny. Černá ruka byla podle referujícího revoluční, patriotickou organizací, s Mladobosenci se však stýkali jen její nižší činitelé. V roce 1914 přestala údajně Černá ruka prakticky existovat, neboť větší část jejich předáků

se prý rozhodla angažovat v srbské politice. (Zde se referent dopustil očividné nepravdy, neboť je známo, že Černá ruka působila i nadále. Na jaře 1914 se oficiální srbské kruhy v čele s předsedou vlády Nikolou Pašićem dokonce obávaly pokusu o vojenský převrat v Srbsku v důsledku nespokojenosti vojenských radikálů s postupem srbského politického vedení v době tzv. skadarské krize či jednání o otázce státní samostatnosti Albánie.) Řada zahraničních účastníků konference si po Batakovićově vystoupení položila zřejmě otázku, jak je možné, že ředitel vědecké instituce je schopen přednést s takovou lehkostí tak demagogicky laděný referát. V hledání odpovědi na otázku byli ve výhodě účastníci z bývalých socialistických zemí, kteří se mohli rozpomenout, že s takovými příspěvky vystupovali za socialismu právě ředitelé institucí, kteří tím dokazovali svou ideologickou sounáležitost s panujícími politickými poměry. Mnohé z této praxe se bohužel ještě zachovalo i v současném Srbsku, kde sice již neexistuje socialismus, ale pozice nacionalistů jsou zde stále velice silné.

Abychom však nebyli nespravedliví. Zdaleka ne všechna vystoupení srbských historiků vynívala v nacionálním duchu. Značná část z nich se snažila o věcný přístup opírající se v první řadě o fakta. Jako příklad lze uvést Aleksandra Životiće z Univerzity v Bělehradu, který pojednal o zločinech spáchaných za války rakousko-uherskou armádou v Srbsku na vojenském i civilním obyvatelstvu. Nenad Makuljević z téže univerzity doplnil posléze referát svého kolegy informacemi o velkém množství zničených srbských kulturních památek z doby války. Po vyslechnutí těchto referátů účastníci konference snáze pochopili silné citové zaujetí Srbů pro první světovou válku, která pro velkou část z nich stále zůstává tragickou událostí, během níž měli jako národ veliké oběti a ve které zároveň prokázali neobyčejné hrdinství. V důsledku toho mají Srbové dodnes tendenci hodnotit tzv. Velkou válku z dosti vypjatých a schematických pozic. Rakousko-Uhersko pro ně zůstává jednoznačně agresorem a sebe samotné vnímají jako oběti imperiálních snah habsburské monarchie. Také sarajevský atentát pro ně nadále zůstává „hrdinským činem“, „aktem spravedlivé odplaty“, resp. činem, s nímž nelze Srbsko spojovat, neboť „byl uskutečněn poddanými rakouského císaře“.

Tomuto způsobu uvažování lze porozumět, na druhé straně by však vnější pozorovatel očekával, že po uplynutí sta let od válečných událostí se mezi Srby, resp. mezi srbskými historiky objeví alespoň dílčí náznaky kritické sebereflexe tehdejšího dění, konkrétně projevů srbského nacionalismu z období před rokem 1914, zvláště pak metod užívaných jeho tehdejšími radikálními stoupenci. Toho však nebyla bělehradská konference, jak se ukázalo, ve stávajících – srbským nacionálním zaujetím stále silně ovládaných – poměrech schopna.

Konference v Bělehradu dostala dynamičtější, konstruktivnější charakter teprve druhého dne jednání. Dne 14. června zazněla řada zajímavých, faktograficky bohatých příspěvků, které přednesli zejména italští a řečtí historikové.

Do kategorie sdělných vystoupení patřily také dva české referáty. První přednesl Václav Štěpánek (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Brno) pod názvem *Berchtold, Pašić, Masaryk: Neúspěšné pokusy o zlepšení vztahů mezi Srbskem a Rakouskem-Uherskem bezprostředně před první světovou válkou pohledem českých archivních dokumentů*. Referát dokumentoval lehkovážnost rakousko-uherské diplomacie, vedené na podzim roku 1913 ministrem zahraničí hrabětem Leopoldem Berchtoldem, který s aristokratickou povýšeností, charakteristickou pro zahraniční politiku habsburské monarchie, odmítl návrhy na poli-

tické sblížení mezi oficiálním Bělehradem a Vídní, jež mu od srbského předsedy vlády Nikolaj Pašiče přivezl poslanec Masaryk.

S druhým českým referátem nazvaným *Masaryk a jižní Slované v průběhu první světové války* vystoupil Ladislav Hladký (Historický ústav AV ČR, pobočka Brno). Cílem příspěvku bylo korigovat dodnes mezi Srby rozšířenou představu, že Masaryk byl v průběhu celého svého života velkým přítelem Srbů a že měl v souvislosti s tím vždy také pochopení pro srbské problémy a postoje. L. Hladký na základě materiálu z rozsáhlého osobního archivu T. G. Masaryka v Praze ukázal, že Masaryk byl v prvé řadě stoupencem jihoslovanské ideje, konkrétně myšlenky chorvatsko-srbského sblížení. Srbům hodně pomohl před první světovou válkou, zejména v období tzv. velezrádných procesů, když v tehdejším mezinárodním veřejném mínění posílil image Srbska jako malého státu, který byl vystaven silnému tlaku a někdy také nečestným velmocenským praktikám sousedního Rakouska-Uherska. První rozpory mezi Masarykem a jižními Slovany se však začaly objevovat již za první světové války, kdy se Masaryk snažil o sblížení – často velice rozdílných – názorů mezi představiteli emigrantského Jihoslovanského výboru a srbské vlády. Masaryk se za války jednoznačně postavil za ideu ustavení společného jugoslávského státu. Stále silící srbskou dominanci uvnitř Království SHS / Jugoslávie, zvláště po roce 1929 (po převratu krále Alexandra), však neholdal podpořit. Z toho důvodu také Jugoslávii v meziválečné době nikdy nenavštívil.

Pro vystižení podoby a průběhu bělehradské konference je třeba ještě dodat, že z Německa na tuto akci nepřišel nikdo a z Rakouska se jí zúčastnil jediný zástupce – profesor Lothar Höbelt z Vídeňské univerzity. Ten v Bělehradu vystoupil s informačně dobrým, nicméně v poněkud esejistickém stylu podaným příspěvkem s názvem *Proč se Rakousko-Uhersko rozhodlo pro válku, 1913–1914*. Ze zemí bývalé Jugoslávie se konference zúčastnili vedle historiků ze Srbska a Republiky srbské již jen historici z Černé Hory. Slovinsko, Chorvatsko, bosňácko-chorvatská Bosna, ale i Makedonie na této konferenci absentovaly.

Diskuse byly v průběhu bělehradské konference poměrně krátké, mj. z důvodu dosti nahuštěného programu. Zajímavá a konstruktivní rozprava se popravdě rozproudila teprve na konci vědeckého zasedání, kdy z pléna začaly zaznívat dotazy týkající se kardinální otázky, kdy a kde se vlastně rozhodlo o zahájení války. V souvislosti s tím se na přetřes dostala např. problematika obsahu osobních depeší mezi německým císařem a ruským carem z konce července 1914, průběh tehdejší důležitých jednání ruské vlády či způsobu formulování srbské odpovědi na známé rakousko-uherské ultimátum. V souvislosti s tím zaznělo mj. zajímavé zjištění, že srbská vláda byla ještě zhruba 24 hodin před vypršením ultimáta ochotna vyhovět všem rakousko-uherským požadavkům, včetně požadavků na vytvoření společné rakousko-srbské vyšetřovací komise a účasti rakouských zástupců na srbském území při zjišťování okolností sarajevského atentátu. Speciálně k bodu 5 vídeňského ultimáta (požadavek ustavení společné komise) hodlala srbská vláda v prvotním návrhu své odpovědi připojit pouze formální ohrazení zpochybňující právní opodstatněnost tohoto požadavku. Tu měl posoudit s konečnou platností mezinárodní soud v Haagu. Zlom v jednání srbské vlády přinesly až telegramy srbského vyslance z Petrohradu Miroslava Spalajkoviće informující, že se Rusko rozhodlo politicky a vojensky postavit za Srbsko. Ruská vláda také doporučila Srbům, aby pověstný bod 6 ultimáta (žádající přítomnost rakouských vyšetřujících orgánů na

srbském území) odmítli jako nepřijatelný z hlediska suverenity své země, což se skutečně také stalo.

Z diskuse o průběhu událostí z posledních několika dnů před vypuknutím první světové války tedy vyplynulo, že mezinárodní situace byla na konci července 1914 doopravdy velice složitá a že se měnila doslova „každou hodinu“. Bylo škoda, že takto věcně zaměřená diskuse se na konferenci rozvinula teprve v jejím samotném závěru, mohla přinést zajímavé objasňující detaily.

Z příspěvků přednesených na konferenci v Bělehradu bude podle slibu organizátorů připraven sborník.

*

Dosti odlišný charakter a průběh měla mezinárodní vědecká konference, která se konala 18. – 22. června 2014 v bosenském Sarajevu. Uskutečnila se pod názvem *Velká válka: Regionální přístupy a globální kontexty. Mezinárodní konference při příležitosti stého výročí vzniku první světové války* (oficiální anglický název zněl *The Great War: Regional Approaches and Global Contexts. International Conference on the Occasion of the First Centennial of the Beginning of World War One*). Konference se chystala bezmála tři roky předem, neboť bylo velkým přáním jejích hlavních organizátorů, historiků z Univerzity v Sarajevu, aby se toto vědecké setkání uskutečnilo – symbolicky – právě v jejich městě.

Úsilí organizátorů dopadlo nakonec úspěšně. Sarajevská konference se svým tematickým zaměřením a počtem účastníků důstojně zařadila mezi nejvýznamnější evropská vědecká setkání, která se v roce 2014 uskutečnila k připomenutí stého výročí vzniku první světové války. Na konferenci v bosenském hlavním městě vystoupilo přes 130 účastníků z 28 zemí. Vedle většiny evropských států měly na konferenci své zástupce také USA, Kanada a Turecko. Ze zemí bývalé Jugoslávie se konference v Sarajevu zúčastnili historici ze všech stávajících samostatných států – od Slovinska až po Makedonii.

Spoluorganizátory sarajevské konference byly: Historický ústav Univerzity v Sarajevu; Institut pro studium východní a jihovýchodní Evropy v Řezně, Výzkumné centrum humanitních studií Maďarské akademie věd v Budapešti, Institut balkanologie a thrakologie Bulharské akademie věd v Sofii, Institut národních dějin ve Skopje, Institut pro novější dějiny v Lublani, Centrum pro jihovýchodoevropská studia na Univerzitě ve Štýrském Hradci. Na organizaci akce se spolupodílela i Evropská síť pro uchování paměti a solidarity se sídlem ve Varšavě. Konference se konala na předměstí Sarajeva ve čtvrti Ilidža v hotelu Hollywood, který organizátoři vybrali pro jeho dostatečnou ubytovací kapacitu a také pro kvalitní, technicky dobře vybavené kongresové centrum.

Na rozdíl od Bělehradu se konference v Sarajevu snažila prezentovat jako – pokud možno – anacionální vědecké shromáždění. Jedním z důvodů takového přístupu byla skutečnost, že v roce 2013 byli hlavní organizátoři (převážně historici národnostně se hlásící se k muslimské/bosňácké komunitě) nařčeni srbským a francouzským velvyslanectvím v Bosně a Hercegovině, že chystají konferenci s cílem „revizionistického přehodnocení“ příčin vzniku první světové války. Jako hlavní důvod „nedůvěry“ vůči připravované akci se uvá-

dělo politické a nacionální citění současných Bosňáků, kteří v posledních desetiletích – pro laika možná poněkud překvapivě – výrazně proměnili svůj názor na někdejší rakousko-uherskou periodu v dějinách Bosny a Hercegoviny. Dnešní Bosňáci, na rozdíl od svých předků z přelomu 19. a 20. století, hodnotí s odstupem doby rakousko-uherskou správu v Bosně a Hercegovině vesměs pozitivně. Oceňují zejména zásluhy habsburské monarchie o položení základů industrializace v Bosně, technického pokroku, evropských forem kultury a také o zachování muslimského živlu v této zemi. (Rakousko-uherské úřady po roce 1878 totiž netlačily na to, aby muslimové opustili Bosnu a Hercegovinu, což bylo v předchozím období cílem fakticky všech křesťanských států a vlád na Balkáně. Naopak z důvodu, že okupační správa muslimy v Bosně potřebovala jako důležitou protiváhu proti početně silným Srbům, místní muslimy do jisté míry dokonce podporovala, zejména hospodářsky a politicky.) Současní Bosňáci se svým přístupem k habsburské monarchii diametrálně odlišují od názorů bosenských Srbů, kteří se na období rakousko-uherské správy nad Bosnou nadále dívají jako na léta „koloniální nadvlády a národnostního útlačku“.

Kdybychom měli stručně charakterizovat konferenci v Sarajevu, dalo by se říci, že šlo o široce mezinárodní vědecké setkání, které mělo moderně postavenou koncepci (program) a jehož cílem nebylo hodnotit vznik a průběh první světové války z politických či nacionálních pozic, nýbrž spíše prozkoumat fenomén Velké války z tematicky i metodologicky různých úhlů pohledu, s reflexí regionálních i globálních aspektů.

Zahájení konference proběhlo 18. června večer a mělo – mj. i z výše uvedených důvodů – poměrně skromný charakter. Zúčastněné badatele pozdravil jménem hlavních organizátorů ředitel Historického ústavu Univerzity v Sarajevu profesor Husnija Kamberović a rektor této univerzity profesor Muharem Avdispahić. Zahájení se nezúčastnil žádný zástupce státních či politických orgánů, domácích ani zahraničních (organizátoři v zájmu zachování formální nestrannosti akce politiky na konferenci ani nezvali).

S úvodním, zhruba třičtvrtěhodinovým referátem na konferenci vystoupil americký znalec Balkánů profesor Mark Mazower z Columbia University v New Yorku. Ten pojal své vystoupení velmi široce. V úvodu pohovořil o proměňujících se přístupech k první světové válce v průběhu uplynulých sta let, kdy základní hodnocení války, včetně otázky viny za její rozpoutání, v meziválečném období určovali její vítězové – někdejší státy Dohody. Specifické politické důvody, zejména vědomí odpovědnosti nacistického Německa za rozpoutání následné druhé světové války, vedly ještě po roce 1945 k tomu, že Němci v té době na sebe (do jisté míry dobrovolně) brali i velkou část odpovědnosti za konflikt z let 1914–1918 (srov. např. některé historiografické práce Fritze Fischera a „jeho školy“ z 60. let 20. století). Mazower zároveň poukázal i na celosvětové – globální rozměry Velké války, kdy spolu velmoci válčily a soupeřily nejenom v Evropě, ale také v Africe a v Asii, velmi intenzivně např. v Číně. Z toho důvodu se pak v závěru pokusil také o zformulování široce mezinárodních důsledků první světové války (v oblasti politické, hospodářské i kulturní).

Mazowerův příspěvek v následné diskusi částečně korigoval zástupce ředitele Historického ústavu Maďarské akademie věd Attila Pók, který zdůraznil, že Mazower ve svém referátu až přespříliš podlehl globálnímu (americkému) nazírání na problematiku Velké války. Pók poukázal na to, že v Evropě byl první světovou válkou poznamenán prakticky každý

národ (pro některé z Evropanů jsou důsledky války velice citlivé dodnes, příkladem mohou být právě Maďaři), a proto také evropští historici užívají při svých analýzách války poněkud „jiný jazyk, jiný diskursivní přístup“, neboť je na věci nadále zajímaví především konkrétní fakta a události.

Organizace sarajevské konference byla vzhledem k vysokému počtu účastníků poněkud složitější. Jednání konference probíhalo v následujících čtyřech dnech, 19. – 22. června, vždy ve třech souběžně se konajících tematických blocích. Z toho důvodu nemohli účastníci konference sledovat všechny příspěvky, ale museli si volit jednotlivé bloky, resp. vystoupení podle svého zájmu. Dílčí bloky se skládaly většinou ze tří až čtyř referátů, které propojovalo společné téma. Velký prostor byl na konferenci věnován diskusím, na které bylo v závěru každého bloku vyhrazeno 40–60 minut, z čehož plynulo, že těžiště jednání spočívalo ve vzájemné výměně názorů na jednotlivé analyzované problémy.

Tematických bloků se na konferenci prostřídalo bezmála třicet. Zmíníme jen ty nejzajímavější: Diplomatické a vojenské aspekty války; Nacionalismus v průběhu války; Červen 1914 v Sarajevu a ohlas atentátu; Bosenská otázka; Mladá Bosna; Hlad, strava a zdraví za války; Společenský a kulturní život za války; Láska, život a smrt zpoza frontových linií; Represe proti civilistům; Vnímání války, násilí a okupace; Válečná propaganda a tisk; Slovanská otázka v habsburské monarchii; Uhry, habsburská monarchie a válka; Jihoslovanská politika v habsburské monarchii; První světová válka v historiografii; Místa paměti a zapominání; Učebnice a válka; Internetové portály a první světová válka. Z uvedeného výběru témat vyplývá, že referáty přednesené na konferenci v Sarajevu se nezaměřovaly pouze na politické dějiny, ale snažily se postihnout problematiku války skutečně komplexně a zčásti i mezioborově, což bylo bezesporu velkým plusem sarajevského setkání.

Na druhé straně značný počet účastníků akce způsoboval, že se na konferenci střídala vystoupení historiků vyzrálých, s velkým odborným renomé (jmenujme např. chorvatského profesora Draga Roksandiće, rakouského profesora Karla Kasera, amerického profesora Roberta Doniu, srbského profesora Nikolu Samardžiće), s příspěvky mladých, teprve začínajících badatelů, kteří referovali často jen o dílčích poznatcích ze svých dizertací. Je přirozené, že ne každý příspěvek na konferenci měl vrcholnou úroveň, avšak následné diskuse měly většinou věcný charakter a probíhaly v přátelském duchu.

Vybrat z mnoha desítek referátů, které zazněly na konferenci, ty nejdůležitější a nejzajímavější, je takřka nemožné. Pro tuto zprávu zaznamenejme vzhledem k místu konání (Sarajevu) alespoň skupinu příspěvků, která se týkala sarajevského atentátu a obecného hodnocení války, zejména z pohledu jednotlivých jihoslovanských národů. I na tomto segmentu programu lze totiž dobře doložit celkový charakter a atmosféru jednání.

Hostující americký badatel v Historickém ústavu v Sarajevu James Lyon ve vystoupení nazvaném *Habsburské Sarajevo v předvečer Velké války* ocenil hospodářský a kulturní pokrok, který přinesla rakousko-uherská správa Bosně a Hercegovině a především jejímu hlavnímu městu. Že však stejný pokrok nebylo možné zaznamenat na bosenském venkově, dokumentoval příspěvek francouzského historika Philippa Geleze z Paříže pojmenovaný *Hledání Principova venkovanství: Ekonomický regres a agrární tenze*. Referent zdůraznil, že většina rolníků v Bosně po roce 1878 očekávala, že se jejich ekonomické a sociální postave-

ní s příchodem nové správy zlepši. Vlastnictví půdy však zůstalo stejné jako za Turků (většina půdy nadále patřila bohatým muslimům) a daně se fakticky ještě zvýšily. Rakouské úřady sice mluvily o potřebě agrární reformy v Bosně, v první řadě o možnosti výkupu majetkově na muslimských statkářích stále závislých rolníků, tzv. kmetů, kterým půda nepatřila, ale měli ji od statkářů pouze v pronájmu (skupinu tzv. kmetů v Bosně tvořili z větší části bosenští Srbové), ale cesta k tomuto kroku trvala Vídní přespříliš dlouho. Reforma byla spuštěna teprve v roce 1911, a to ještě ve velmi nedokonalé podobě. Vykoupit se ze závislosti na statkářích mohli jen ti rolníci, kteří na to měli dostatek finančních prostředků. Důsledkem bylo, že úroveň bosenského zemědělství zůstala nadále nízká (tzv. kmeti neměli motiv k zvyšování produkce) a v souvislosti s tím také sociální postavení rolníků bylo velmi bídné. Z nenaplněných očekávání se pak zrodila nespokojenost a mnohdy až nenávist k rakousko-uherské správě. Z toho také plynulo, proč se atentátník Gavrilo Princip před soudem prezentoval jako rolnický syn, který údajně dobře znal venkov a jeho těžkosti, a proto se svým činem toužil „pomstít“.

Bosenský historik Izet Šabotić v referátu *Ohlas atentátu v Tuzle a jejím okolí v prvních měsících Velké války* vyzdvihl skutečnost, že hlavní tragédií Bosny a Hercegoviny v roce 1914 – podobně jako koneckonců i v současnosti – byla její velmi ostře, podle nacionálního a konfesionálního klíče rozdělená společnost. Zatímco bosenští Chorvati a také převažující část muslimů krátce před vznikem první světové války vládnoucí režim akceptovali, naproti většina místních Srbů stála proti rakousko-uherské správě. Venkované byli proti režimu prakticky všichni (proto také někteří ze srbských rolníků z okolí Tuzly skrývali několik dní před 28. červnem atentátníky) a srbsští měšťané spolupracovali s režimem víceméně pouze „na oko“. Atentát uskutečněný v Sarajevu však ze Srbů v Bosně oslavoval jen málokdo. Tehdejší srbská pravoslavná církev v Bosně dokonce nechala za zavražděného arcibiskupa Františka Ferdinanda a jeho manželku sloužit zádušní mše. Za „hrdiny“ byli atentátníci prohlášeni až po válce.

Hodnocení organizace Mladá Bosna nevyznávalo na konferenci jednoznačně. Někteří referující, např. Bojan Aleksov z Londýna v příspěvku nazvaném *Víra a národnost Mladobosenců*, označil sice na jedné straně atentát za teroristický čin, na straně druhé však zároveň odmítl chápat Mladou Bosnu jen jako čistě prosrbskou organizaci. Zdůraznil, že v Mladé Bosně byli i chorvatští a muslimští studenti, že tito lidé byli poměrně vzdělaní a v politickém smyslu se většinou zasazovali o širší jihoslovanskou spolupráci. Část z nich sympatizovala také se socialistickým hnutím, a co se týče náboženské víry, někteří z nich byli dokonce ateisty. Proto si Mladobosence později, konkrétně za druhé světové války, vybrali v Bosně za jakýsi svůj „vzor“ i místní komunisté. Tuto skutečnost dále rozvedl v referátu nazvaném *Rok X nebo 1914? Hrdinství, násilí a Mladá Bosna* bosňácký badatel Edin Hajdarpasić, působící v současnosti v americkém Chicagu. Ten podtrhl skutečnost, že gloriolu hrdinů dali sarajevským atentátníkům po první světové válce nejprve srbsští historikové, jejichž cílem bylo prezentovat vznik společného jugoslávského státu v roce 1918 jako cílený výsledek dlouhodobého hrdinného boje, často vedeného i se zbraní v ruce, proti osmanské a habsburské nadvládě, a posléze také někteří ideologové komunistického hnutí, např. Veselin Masleša či Vladimir Dedijer, kteří se snažili zvýraznit „hrdinskou“ a „široce jihoslovan-

skou“ minulost národů Jugoslávie, speciálně etnik žijících v prostředí multietnické a multi-konfesionální Bosny a Hercegoviny. Násilné činy Mladé Bosny komunistům nevalily, neboť ti násilí ve své politické praxi sami používali. Na Mladobosencích oceňovali jejich mladický ideový zápal a také odhodlání „sebeobětovat se“ v zájmu probuzení pasivních mas. Ke stejným ideálům se hlásili i komunističtí partyzáni za druhé světové války.

Obecně lze říci, že do určité míry „obojetné stanovisko“ k Mladé Bosně a Mladobosencům vedlo u některých bosňáckých historiků na konferenci až k jisté názorové „schizofrenii“. Na jedné straně sice prezentovali a odsuzovali sarajevský atentát jako teroristický čin, na druhé straně se však zároveň nechtěli distancovat od Mladé Bosny jako takové (možná spíše ze sentimentálních důvodů, resp. ze stále ještě silně rezonujícího vlivu někdejší komunistické ideologie), neboť by zřejmě jen neradi definitivně „odepisovali“ Mladou Bosnu z dosavadních „pokrokových“ tradic své země.

Jak velice rozdílně se sarajevský atentát interpretuje v současných srbských, chorvatských a bosňáckých učebnicích a také ve veřejných projevech politiků jednotlivých národů v Bosně a Hercegovině dokumentoval referát *První světová válka jako společná historie Bosny, Chorvatska a Srbska*, s nímž na konferenci vystoupila dvojice mladých badatelů z Dánska Ismar Dedović a Tea Sindbæk. Dánští historici poukázali na to, že v současném Srbsku a také mezi bosenskými Srby převládá v líčení okolností sarajevského atentátu stále heroický narativ. Chorvati se staví k problematice atentátu mnohem střídlejší. Byť úroveň rakousko-uherské správy Bosny a Hercegoviny nehodnotí pouze samými superlativy, útok na Františka Ferdinanda je pro ně teroristickým aktem. Dosti specificky se staví k problematice atentátu některé bosňácké učebnice. Ty o Srbech v Bosně a jejich problémech v období před první světovou válkou prakticky nepíší a samotný atentát z počátku léta 1914 v podstatě jen mechanicky, bez komentáře, registrují. Zato se však v souvislosti s vypuknutím první světové války zmiňují např. o skutečnosti, že na dobývání Bělehradu rakousko-uherskou armádou se na podzim 1914 podílely i některé vojenské jednotky původem z Bosny a Hercegoviny. Dánští badatelé v souvislosti s tím konstatovali, že metodou „vymazávání“ některých skutečností ze společné historie Bosny a Hercegoviny vzniká v učebnicích „historické vakuum“, které rozhodně nemůže přispět k politickému sblížení současných konstitutivních národů v Bosně a Hercegovině.

Jak ukázala sarajevská, ale i bělehradská konference, první světová válka zůstává pro současné jihoslovanské národy stále velice citlivým tématem. Jednotlivá jihoslovanská společenství promítají do tzv. Velké války nejenom své vzpomínky na události z let 1914–1918, ale popravdě také nové vzájemné křivdy, které si tyto národy způsobily v době rozpadu společného státu na konci 20. století. Pro vzájemné usmíření by bylo potřeba asi více nadhledu, kritické sebereflexe a možná i odpuštění vůči všem minulým i současným nacionálním protivníkům. (V tomto smyslu jsou však všechny vzájemně způsobené rány stále ještě „přespráskány živé“.)

Za příklad potřebného anacionálního odstupu a zároveň i kritického pohledu na historii vlastního národa bylo možno na sarajevské konferenci dát referát rakouského historika ze Štýrského Hradce Wernera Suppanze *Vzpomínky na srbskou frontu v Rakousku v průběhu první světové války a v meziválečném období*. Rakouský badatel poukázal na to, že válka byla v roce 1914 v Rakousku-Uhersku státní propagandou líčena jako „trestní expedice“ proti

Srbsku a Srbům, neboť o Srbech se v rakouskoněmeckém tisku již řadu let před válkou psalo jako zavilých nepřátelích říše. K tomuto vyhrocenému postoji se přidali po vypuknutí války i někteří rakouští intelektuálové a publicisté, kteří ve svých textech oslavovali tvrdého, nesmlouvavého rakouského vojáka válčícího v kulturně zaostalém srbském prostředí. Jak zdůraznil W. Suppanz, jisté stereotypy tohoto uvažování se mezi Němci v Rakousku uchovaly ještě za druhé světové války, kdy však Rakušané na tyto zcestné ideje tvrdě doplátili.

Z České republiky se konference v Sarajevu zúčastnil Ladislav Hladký (Historický ústav AV ČR, pobočka Brno), který zde vystoupil s referátem *Čeští vojáci v době Velké války (1914–1918)*. V příspěvku poukázal na skutečnost, že po roce 1918 byli v Československu v souvislosti s první světovou válkou připomínáni v prvé řadě českoslovenští legionáři, kteří se svým bojem proti Centrálním mocnostem přičinili o rozbití habsburské monarchie a vznik samostatné Československé republiky. Na desetitisíce dalších českých vojáků, kteří padli za války v uniformách rakousko-uherské armády, se mělo postupně zapomenout. V německém nacionálním táboře se již za války zároveň vytvořil zjednodušující, stereotypní obraz českého vojáka, jenž se měl vyznačovat buď náchylností k dezertérství, nebo velkou nespolehlivostí a vychytralostí. Tento stereotyp pomohl po válce zafixovat i světově známý román Jaroslava Haška o vojáku Švejkovi. L. Hladký se ve svém vystoupení snažil polemizovat se zjednodušujícími konstrukty, zejména poukázáním na statečnost a obětavost českých vojáků na italské frontě. Připomenul také, že po roce 1989 se v České republice zdvihla nebývalá vlna zájmu o hroby vojáků z první světové války. Přitom již není prakticky rozhodující, zda tito vojáci padli v legionářských uniformách či v uniformách rakousko-uherské armády. V tom lze spatřovat snahu o nový, objektivnější pohled na události odehrávající se před sto lety.

* * *

Jak stručně shrnout a zhodnotit bělehradskou a sarajevskou konferenci? Bylo bezesporu zajímavé zúčastnit se obou těchto akcí a mít možnost sledovat jejich – často velice rozdílné – přístupy.

Závěrů může být hned několik: Jedním je poznání, že historici, kteří se zabývají problematikou první světové války, byt' mají k dispozici veliké množství pramenů a rozsáhlou odbornou literaturu, ani po stu letech nejsou schopni vyřešit všechny složitosti problému. Nové dokumenty, které by zázračně, jednoznačně zodpověděly často klíčové otázky, na které se ptali již badatelé bezprostředně po skončení války, na konferencích nikdo neprezentoval. V hledání odpovědi bude proto nadále záležet v prvé řadě na serióznosti interpretací dobových událostí a také na vůli jednotlivých historiků dopracovat se k objektivnímu, nacionální zaujatostí neovlivněnému poznání.

Většina zahraničních účastníků na konferencích v Bělehradu a Sarajevě prokázala, že je s odstupem doby již schopna nalézat při výkladu problémů souvisejících s první světovou válkou společnou řeč. Po stu letech začíná mezi historiky postupně převládat názor, že jistý díl odpovědnosti za rozpoutání války nesly všechny tehdejší velmoci – Centrální mocnosti i státy Dohody (Rusko toužilo definitivně po rozbití zbytku osmanské říše a po ovládnutí

nutí černomořských úžin, Francie se připravovala na revanš vůči svému odvěkému nepříteli Německu a Británie si přála podržet své dominantní postavení první námořní mocnosti). Politici, kteří možná ani nedomysleli všechny hrůzné dopady ozbrojeného střetu vedeného v podmínkách „technického věku“, nebyli schopni v roce 1914 v důsledku pevně zakořeněných vzájemných animozit a rozdělení na soupeřící bloky válce zabránit. Tzv. Velká válka pak postihla všechny bojující národy a vzpomínky na tuto válku se staly pro většinu zúčastněných také společným mementem.

Výročí vypuknutí první světové války však nikterak nesblížilo v názorech na charakter a průběh tohoto konfliktu národy bývalé Jugoslávie, které se po roce 1992 rozdělily do několika samostatných států. Pohledy současných Srbů na jedné straně a Chorvatů a Bosňáků na straně druhé se stále diametrálně liší. Tuto realitu nepomohly bohužel odstranit ani dvě nedávno konané vědecké konference.

Ladislav Hladký

Rok 2013 v Kašubsku

Představitelé národních a etnických menšin žijících v Polsku dlouho čekali na výsledky celostátního sčítání lidu (Narodowy Spis Powszechny), které proběhlo na jaře 2011. Hlavní statistický úřad (Główny Urząd Statystyczny) prezentoval první výsledky v polovině roku 2012, avšak úplné výsledky byly známy teprve v únoru 2013 (částečně se lišily od prvních odhadů). Na rozdíl od sčítání z roku 2002 bylo v posledním sčítání možné vyjádřit příslušnost k národně-etnické identitě, protože sčítací formulář obsahoval v této souvislosti dvě otázky. První zněla následujícím způsobem: Jaká je Vaše národnost? (Jaka jest Pana(i) narodowość?). Součástí prohlášení o národnosti byl speciální seznam národností: na prvním místě seznamu byla polská národnost, poté státem uznávané národní a etnické menšiny a na úplném konci „jiné“. Druhá otázka zněla takto: Jste také příslušníkem jiného národa nebo etnického společenství? (Czy odczuwa Pan(i) przynależność także do innego narodu lub etnicznego społeczeństwa?). Národnost (národní nebo etnická příslušnost) je definována jako deklarativní individuální charakteristika každého člověka založená na subjektivním vnímání, vyjadřující jeho vztah k danému národu nebo etnickému společenství, a to emoční, kulturní nebo takový, který vyrůstá z původu rodičů. V tabulce otištěné na s. 452 jsou znázorněny výsledky dvou posledních sčítání lidu.

Naprostá většina Kašubů má polské národní cítění. Jak však ukazuje srovnání výsledků dvou sčítání lidu, během 10 let se více než třikrát zvýšila skupina hlásící se k polské národnosti (jako k jediné se k ní přihlásilo 16 000 Kašubů). Kašubové jsou tedy národem, u něhož je na tomto místě největší dynamika (počet příslušníků slezské národnosti se zvětšila dvakrát, u německé a běloruské se zase značně snížila a u zbývajících je poměrně stabilní). Ve skutečnosti by mohl být vzrůst příslušnosti ke kašubské národnosti považován za ještě větší, kdyby se vycházelo z faktu, že po sčítání lidu z roku 2002 část Kašubů (lze však těžko odhadnout počet osob této skupiny) měla údajně projevit svou kašubskost z jiných důvodů než pro své autentické národní cítění.

Srovnání výsledků sčítání lidu z let 2011 a 2002 podle národně-etnické identifikace

2011						2002*
národně-etnická identifikace	první identifikace (první otázka)		druhá identifikace (druhá otázka)	dohromady – nezávisle na počtu a pořadí vyjádření (v první a druhé otázce)		
	dohromady	v tom jako jediná		dohromady	v tom společně s polskou	
slezská	435 750	375 635	410 969	846 719	430 798	173 153
kašubská	17 746	16 377	214 801	232 547	215 784	5 062
německá	74 464	44 549	73 350	147 814	63 847	152 897
ukrajinská	38 387	27 630	12 613	51 001	20 797	30 957
běloruská	36 399	30 195	10 388	46 787	15 562	48 737
romská	12 560	9 899	4 489	17 049	7 036	12 855
ruská	8 203	5 176	4 842	13 046	7 119	6 103
lemkovská	7 086	5 612	3 445	10 531	3 621	5 863
litevská	5 599	4 830	2 264	7 863	2 961	5 846
židovská	2 488	1 636	5 020	7 508	5 355	1 133
arménská	2 971	2 031	652	3 623	1 524	1 082
česká	1 307	969	2 139	3 447	2 176	831
slovenská	2 294	1 889	947	3 240	1 114	2 001
tatarská	1 000	665	916	1 916	1 112	495
karaimská**		233		346		45

* V roce 2002 bylo možné vyjádřit příslušnost pouze k jedné národnosti.

** U karaimské menšiny jsou výsledky neúplné. Příslušnost vyjádřilo (odpovědi na dvě otázky) 113 osob. Lze předpokládat, že velká většina z této skupiny vyjádřila vedle karaimské příslušnosti také polskou.

(Pramen: http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/LUD_ludnosc_stan_str_dem_spo_NSP2011.pdf; http://www.stat.gov.pl/gus/5840_4520_PLK_HTML.htm)

Výsledky sčítání lidu nově nastolily problém uznání Kašubů za etnickou menšinu. Kašubové, i když splňují veškeré podmínky pro uznání tohoto statutu obsaženého v zákoně o národních a etnických menšinách a o regionálním jazyce z roku 2005, nejsou v Polsku za menšinu pokládáni (podobně jako Slezané). V diskusi, jež probíhala po vyhlášení výsledků, sčítání lidu, se poukazovalo na skutečnost, že jazyková prohlášení netvoří ani polovinu z celkového počtu etnicko-národních prohlášení (názorná prezentace výsledků sčítání lidu z roku 2001 je na stránkách: <http://kaszebsko.com/index.php?mact=News,cntnt01,detail,0&cntnt01articleid=149&cntnt01returnid=47>; <http://www.kaszubi.pl/aktualnosci/aktualnosc/id/386>). V souvislosti s tím v roce 2013 podalo sdružení osob kašubské národ-

nosti Kaszëbskô Jednota Společné komisi státu a národních a etnických menšin (Komisja Wspólna Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych) návrh na zapsání Kašubů do seznamu etnických menšin v zákoně, který však nebyl schválen.

Podle obecně závazného práva podléhá ochraně pouze kašubský jazyk, nikoliv jeho uživatelé. K užívání jazyka se přihlásilo v roce 2011 více než 108 000 osob (v roce 2002 to bylo 52 000 lidí). Výše zmíněný zákon o menšinách dává možnost veřejného užívání názvů místních jmen v kašubském jazyce. V roce 2013 byly do seznamu obcí, v nichž se užívá názvů v menšinovém jazyce, zapsány tyto kašubské obce: Kościerzyna, Lipusz, Żukowo, Dziemiany, Lipnica, Czarna Dąbrówka. Dříve již bylo do tohoto seznamu zapsáno 11 obcí (Stężyca, Chmielno, Bytów, Sierakowice, Szemud, Linia, Kartuzy, Brusy, Parchowo, Sulęczyño, Somonino). Je třeba také poznamenat, že před několika lety byly obce Parchowo a Sierakowice zapsány do seznamu obcí, v nichž jazyky menšin získaly status pomocného jazyka.

V březnu 2013 Kašubové opět oslavovali Den kašubské jednoty (Dzień Jedności Kaszubów), který byl ustanoven v roce 2004 na památku první písemné zmínky o Kašubech obsažené v bule papeže Řehoře IX. z 19. dubna 1238. V srpnu 2013 zase proběhl Svátek kašubské vlajky (Święto Flagi Kaszubskiej), který ustanovilo sdružení Kašubská jednota (Kaszëbskô Jednota) v roce 2012 na památku prvního veřejného vyvěšení kašubské vlajky 18. srpna 1929 ve městě Kartuzy, a to během sjezdu, jenž vedl k založení Regionálního sdružení Kašubů (Zrzeszenie Regionalne Kaszubów). V červenci roku 2013 proběhl ve Władysławowě XV. sjezd Kašubů zorganizovaný Kašubsko-pomořským sdružením (Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie), jehož se účastnil i polský prezident Bronisław Komorowski.

Rok 2013 proběhl ve znamení různých akcí (konference, výstavy, vydavatelství) v rámci tzv. Roku Pasierba organizovaného Kašubsko-pomořským sdružením. Prof. Janusz Pasierb (1929–1993), katolický kněz, byl básníkem, historikem a znalcem kultury. Z iniciativy organizace Kaszëbskô Jednota byl oslavován „Rok Zrzeszińców”, čili aktivních činitelů, básníků a spisovatelů seskupených okolo časopisu *Zrzesz Kaszëbskô*, jenž vycházel v letech 1933–1939 a 1945–1947. K hlavním představitelům náleželi např. Aleksander Labuda, Jan Trepczyk, Jan Rompski, Stefan Bieszk, Feliks Marszałkowski, Ignacy Szutenberg a Franciszek Gruzca.

V oblasti krásné literatury je třeba zmínit román (první po mnoha letech) vydaný pod názvem *Namerkôny*, jehož autorem je Artur Jabłoński. Jabłoński se stal za další román *Smùgã* laureátem literární ceny Jana Drzeżdżona, kterou uděluje Muzeum kašubsko-pomořského písemnictví a hudby a měsíčník *Pomerania*.

V roce 2013 vycházely také knižní vědecké a populárně-naučné publikace zaměřené na kašubskou problematiku. Především je třeba zmínit publikaci *Rehabilitacja i weryfikacja narodowościowa ludności polskiej w województwie gdańskim po II wojnie światowej*, která vyšla na přelomu let 2012/2013. Jde o monografii o poválečných osudech obyvatel Pomoří (v rámci toho i Kašubů), kteří během druhé světové války přijali německou národnost. Kniha, jejíž autorkou je Sylwia Bykowska, získala cenu Gerarda Labudy, kterou uděluje Kašubský institut. V 2013 vyšel také první díl práce Eugeniusze Gołębka *Wielki Słownik Polsko-Kaszubski*.

Již od devadesátých let 20. století se rozvíjí výuka kašubského jazyka ve školách. V září 2013 se tato výuka týkala již počtu 16 000 dětí a mládeže (ve školním roce 1991/1992 měla první skupina žáků a středoškolských studentů, která se učila vlastní jazyk, sotva dvacet osob). Tento značný vzrůst zájemců o mateřský jazyk lze přičíst hlavně aktivitě Kašubsko-pomořského sdružení. Od roku 2013 se žáci mohou vedle rodného jazyka učit i kašubské dějiny a kulturu. S nárůstem počtu žáků však bohužel nevzrůstá počet dobře připravených učitelů. Situaci mělo změnit založení nového oboru kašubské etnofilologie na Gdaňské univerzitě. Zde se měli vedle učitelů vzdělávat také novináři, úředníci a představitelé kultury. Ke studiu se přihlásilo 14 zájemců, to však bylo pro otevření zmíněného oboru málo.

Dariusz Szymikowski (překlad z polštiny Petr Kaleta)

Medzinárodná vedecká konferencia Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945–1948

V dňoch 25. 3. – 26. 3. 2014 sa v priestoroch Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave uskutočnila medzinárodná vedecká konferencia s názvom *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945–1948*. Jej organizátormi boli Filozofická fakulta Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave (UCM) v spolupráci s Ústavom pamäti národa (ÚPN). Záštitu nad týmto vedeckým stretnutím prevzal rektor UCM Jozef Matúš, ktorý spoločne s predsedom Správnej rady ÚPN Ondrejom Krajňákom predniesol úvodné príhovory a zahájil konferenciu.

Prvý deň konania konferencie bol rozčlenený do piatich blokov, pričom na konci každého z nich nasledovala diskusia. Úvodný blok svojim príspevkom *Retribučné nariadenie Slovenskej národnej rady ako právny podklad retribúcie na Slovensku* otvoril Michal Malatinský z Právnickej fakulty Univerzity Komenského, ktorý poslucháčov oboznámil so základnými právnymi východiskami ľudového súdnictva. Ako ďalší vystúpil pracovník ÚPN Ondrej Podolec, ktorý sa v prednesenom referáte *Vývoj verejnej správy na Slovensku v prvých povojnových rokoch* venoval otázke kontinuity právnych noriem prvej Slovenskej republiky v povojnovom Československu. Väčší ohlas v diskusii vyvolalo nasledujúce vystúpenie Vladimíra Varinského nesúce názov *Slovenská povojnová emigrácia na Slovensku a jej aktivity na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Autor sa v ňom viac zamerl na aspekty teoreticko-historiografické, predovšetkým v súvislosti s nedávno vydaným denníkom Rudolfa Komandera – kuriéra, neslávne známeho svojou spoluprácou so Štátnou bezpečnosťou. Posledný referát tohto bloku konferencie, *Slovenská liga v Amerike a otázka slovenskej štátnosti v rokoch 1945–1948*, predniesol Ján Bobák z ÚPN.

Ďalší blok konferencie zahájil Tomáš Černák z Historického ústavu Slovenskej akadémie vied (SAV) s príspevkom *Úloha Júliusa Ďuriša na Slovensku počas februárových udalostí 1948*. Okrem významu tohto komunistického politika v konkrétnom období tzv. Víťazného februára sa autor venoval i vzájomnému vzťahu G. Husáka a J. Ďuriša. Nasledujúci referát *Demokratická strana na Slovensku v rokoch 1945–1948* predniesol pracovník Múzea SNP v Banskej Bystrici Marek Syrný, v rámci ktorého zoznamil poslucháčov s touto

stranou ako politickým subjektom, pričom sa zamerával aj na aspekty kultúrnej politiky. Treťou účastníkom tohto bloku bol Juraj Kríž z Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského s prednáškou *Ján Kempný – prvá obeť komunistického režimu*, ktorá vyvolala tiež väčší ohlas v diskusii. Autor v nej sledoval osudy tejto významnej osobnosti povojnového slovenského politického života, generálneho tajomníka Demokratickej strany, s dôrazom na jeho prenasledovanie pred februárovým prevratom 1948. Následné vystúpenie Vlasty Jaksicovej (Historický ústav SAV) nesúce názov *Slovenská kultúra v rokoch prelomu 1945–1948* oboznámilo poslucháčov s hodnotovým zápasom v kultúre tohto obdobia, a zároveň uzatvorilo túto časť konferencie.

V poobedňajšom bloku vystúpil pracovník ÚPN Branislav Kinčok, ktorého príspevok *Za spoločný cieľ* s podtitulom *Viliam Široký a Gustáv Husák v rokoch 1945–1948* bol zameraný na rôzne aspekty vzťahu týchto dvoch významných osobností komunistických politických strán. Pomer druhého prezidenta ČSR k slovenskej časti republiky bol predmetom nasledujúceho referátu *Edvard Beneš a Slovensko* od Michala Pehra (Masarykův ústav a Archiv AV ČR). Ako posledný sa v tejto časti predstavil Juraj Krištofik z Filozofickej fakulty Univerzity Mateja Bela (UMB) v Banskej Bystrici, ktorý sa v rámci svojho vystúpenia *Súdne procesy s veliteľom Pohotovostného oddielu Hlinkovej gardy v Novom Meste nad Váhom Jozefom Gašparikom a staroturianskym vládnym komisárom Júliusom Tomkom* zamerával na konkrétny prípad retribuície v jednom z regiónov Slovenska.

Štvrtý celok konferencie priniesol príspevky tematicky sa viažuce k oblasti bezpečnosti. Zaujímavosťou úvodného referátu Mateja Medveckého (Vojenský historický ústav v Bratislave) *Zabezpečovanie bezpečnosti Slovenska. VI. odbor Povereníctva vnútra* bolo, že autor v ňom konfrontoval viaceré svoje tvrdenia so spomienkami jedného z pamätníkov, a tým ukázal ďalší z možných pohľadov na činnosť uvedeného oddelenia, majúceho na starosti ochranu štátu a spravodajskú službu. Po ňom vystúpil Martin Vitko z Filozofickej fakulty Masarykovej univerzity v Brne, ktorý sa vo svojom príspevku *Porovnanie všeobecnej situácie na Slovensku v roku 1946 s obdobím 1. a 2. Československej republiky očami príslušníkov ZNB z českých zemí* zamerával na postrehy a hodnotenia členov bezpečnosti, nasadených na slovenskom území v období procesu s Jozefom Tisom a spol. Ako ďalší prezentovali svoje referáty traja pracovníci českého Ústavu pro studium totalitních režimů – Jan Kalous, Milan Bárta a Libor Svoboda. Zamerali sa na viaceré stránky budovania či reorganizácie povojnového bezpečnostného aparátu, ako aj na otázku previazanosti bezpečnostných zložiek s KSČ a jej politikou.

Posledný blok prvého dňa konferencie priniesol tri príspevky tematicky sa týkajúce cirkvi či náboženstiev v povojnovom Československu. Okrem fenoménu katolíckych pútí (Róbert Letz, Pedagogická fakulta Univerzity Komenského) a činnosti malých kresťanských denominácií na Slovensku (Ivan A. Petránský, Filozofická fakulta UCM Trnava), prezentoval svoju výskumnú tému *Politické aktivity katolíckych kňazov na Slovensku v rokoch 1945–1948* Rastislav Karaba z Arcibiskupského úradu v Trnave. Poslucháčom predstavil troch aktívnych kňazov slovenskej politickej scény, poukázal však aj na snahy biskupov tlmieť činnosť duchovných v oblasti politiky.

Druhý deň konferencie zahájili príspevky s regionálnou tematikou rozdelené do dvoch blokov. Odznali v nich referáty zamerané na povojnovú situáciu v konkrétnych mes-

tách (Trnava: Margita Kániková, Peter Sokolovič – Filozofická fakulta UCM Trnava; Považská Bystrica: Juraj Jankech – Filozofická fakulta UMB v Banskej Bystrici), ako aj prednášky o konkrétnych internačných zariadeniach na Slovensku (Jerguš Sivoš – ÚPN; Martin Garek – Trnavská univerzita v Trnave). Pozoruhodným bol i príspevok Lucie Halmovej z banskobystrickej UMB s názvom *Bojovníci alebo povojnoví hrdinovia?* Na príklade Františka Hagaru a partizánskej skupiny Vtáčnik autorka prezentovala výsledky svojho výskumu partizánskeho hnutia na hornej Nitre, pričom vyvrátila niektoré mýty o odbojovej činnosti partizánov v tomto regióne.

Z nasledujúcich referátov viažucich sa k problematike hospodárstva bolo zaujímavé predovšetkým vystúpenie Zbyňka Šusteka zo Slovenskej numizmatickej spoločnosti pri SAV, ktorý v rámci svojho vystúpenia na tému *Prídelový systém na Slovensku 1945–1953* prezentoval tiež množstvo ukážok rôznych druhov prídelových lístkov zo skúmaného obdobia. Okrem neho dostali v tomto bloku priestor prezentovať výsledky svojho výskumu i pracovníci Historického ústavu SAV Miroslav Sabol, Ľudovít Hallon a Viera Hlavová, ako aj Katarína Nováková z Filozofickej fakulty UCM v Trnave. Tematicky sa venovali rozličným kapitolám z hospodárskych dejín – centrálnemu plánovaniu, likvidácii komerčného bankovníctva či problematike roľníctva a slovenskej dediny.

V poslednej časti konferencie zaznelo niekoľko príspevkov o sociálnej politike. Za všetky spomeňme aspoň referát Kataríny Kožákovskej z Historického ústavu SAV *Východiská, transformácia a piliere sociálneho štátu v Československej republike v rokoch 1945–1948*.

Dvojdnňová vedecká konferencia *Roky prelomu. Slovensko v rokoch 1945–1948* si kladla za cieľ prezentovať najnovšie výskumné poznatky jedného z prelomových období moderných slovenských dejín. Približne tri desiatky prednášajúcich vo svojich príspevkoch z rozličných oblastí histórie Slovenska v rámci tretej ČSR oboznámili poslucháčov s výsledkami svojho výskumu, pričom prakticky každý z nich vzbudil ohlas a následnú diskusiu. Potešiteľné tiež je, že na konferenciu si našli cestu i viacerí študenti histórie, ktorí sa taktiež mohli presvedčiť o prínose jednotlivých referátov. Výstupom z konferencie bude pripravovaná kolektívna monografia, ktorá by mala vyjsť do konca tohto roku. Pozostávať bude z jednotlivých prezentovaných i neprezentovaných odborných príspevkov a má predstavovať súhrn výsledkov najnovšieho výskumu k tomuto nesporne zaujímavému obdobiu moderných slovenských dejín.

Martin Vitko

Josef Kolečka devadesátiletý

Dne 7. března 2014 se dožil 90 let prof. PhDr. Josef Kolečka, DrSc., dlouholetý pracovník Historického ústavu Československé akademie věd a posléze Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. J. Kolečka patří mezi nejproslulejší žáky Josefa Macůrky, zároveň je žákem krakovských profesorů Kazimierza Piwarského a Kazimierza Lepszyho. Lze připomenout ještě dvě „výročí“: Je tomu 50 let, co vyšel Kolečkův spis věnovaný ideologiím slavismu a neoslavismu v 19. a 20. století (jeho původně habilitační práce); a je tomu 25 let, co vyšel

jeho spis *Národy habsburské monarchie v revoluci 1848/1849*. Obě práce znamenají vrcholy Kolejkovy tvorby, zároveň patří mezi špičku naší historické vědy vůbec. A ještě jedno půlkulaté výročí pro domo: před 55 lety se poprvé objevila studie J. Kolejky na stránkách *Slovanského přehledu*.

Dnes by se mohlo říci, že J. Kolejka je politolog, stejně tak by se dalo říci, že je politický geograf. On by to ovšem stěží přijal. Přitom dějiny politických idejí jsou nezpochybnitelně disciplínou jak z historických věd, tak z politických věd, podobně mají mnoho styčných polí historické a geografické vědy. Důležité je však zároveň už ono kladení plurálu. A bylo nutno jít ještě dále, totiž k celkovému přijetí principu plurality. Už jen proto byl J. Kolejka tolik kontroverzním autorem před rokem 1989, za tehdejší monistické ideologie. Důležitá je ona mnohaoborovost a současně interdisciplinarita uvedených vědních okruhů, současně jejich důsledné, skutečně vědecké zakotvení a logická strukturovanost.

Jde o to, zda přináší skutečné kvality onen trend, zejména rozšířený za poslední čtvrtstoletí v politických vědách, v sociálních vědách a bohužel i ve vědách historických (stejně tak v uměnovědách...), totiž že věda údajně nemusí být tolik „hard“. Jiným zdrojem problémů je angloamerický empirismus, který už během celého 20. století selhával propadáním k povrchnosti. Potom se za vědu až příliš často vydává povrchní politické komentátorství, stejně jako historické vyprávěny, leckdy se za vědu vydává pouhé praktické poradenství. Konkrétním problémem je například úsilí o „obecnou politickou teorii“, podobně u všech duchovních a sociálních věd úsilí o „osvědčený postup vědy“, totiž do předem zkonstruovaných a pasivně převzatých schémat vsazovat náhodně nalezené či svévolně vybírané jednotliviny.

Do Kolejкова postoje k vědě zásadně přispělo jeho absolvování filozofie jako dalšího oboru. Tehdejší nosný směr brněnské filozofie jak na právnické tak na filozofické fakultě představovala filozofie hodnot a důsledný filozofický kriticismus a kritický racionalismus. Odtud mimo jiné princip, že metoda nemůže být dána předem, před konkrétní zkoumanou skutečností, dále že metoda nemůže být oddělena od konkrétní zkoumané reality a tedy nemůže být na realitu „nakládána zvenčí“. Metoda musí být plně individualizována a konkrétně vyvinuta badatelem ve vazbě na jím zkoumanou konkrétní skutečnost, musí být adekvátní její konkrétní struktuře, etc. Zároveň jako princip především při zpracování dějin idejí musí být uplatněno, že smysl předchází jakékoli metodě. To je ostatně nepominutelný (bohužel však často ignorovaný) obecný princip jak duchovních, tak společenských věd, pokud chtějí zůstat vědou.

Kolejkův metodologický postup lze zároveň vysvětlit jako specifikovanou aplikaci metodologie z oboru dějin filozofie. Kolejkův postup odmítá jakákoli metodologická schémata a konstrukce, je přísně individualizující; vychází z nejlepších konceptů německé školy *Ideengeschichte*, derivujících se od přenesení principů novokantovského kriticismu Friedrichem Meinecke do historických věd. Základem a východiskem veškerých analýz jsou konkrétní texty, spisy, korespondence, etc.; „literatura“ znamená zásadně a doslovně sekundární literaturu, J. Kolejka se s ní vyrovnává, avšak zásadně se o ni v analýzách neopírá.

Osou Kolejкова přístupu jsou tedy kriticky zpracovávané dějiny idejí jakožto věda v procesu, jakožto jediná skutečně nosná metodologická kostra politických věd i politické

historiografie. Sleduje se konkrétní idea, z čeho byla inspirována, z čeho vzrostla, jak je formulována a strukturována, jak dále působí ve světě idejí a jak se případně proměňuje v čase, jak vytváří soubory s dalšími idejemi. Další důležitou dimenzi analýz znamená, jak je či zda vůbec je myšlenka pochopena či třeba i deformována recipienty; další rovinu představuje studium idejí v sociálněpsychologické dimenzi – jak se smýšlí v konkrétní době a prostoru, jak jinak se smýšlí jinde, jak je myšlenka s přechodem do nového prostředí a prostoru nutně modifikována či přímo deformována a překrucována, nepochopena. K tomu patří i zvlášť typické Kolečkovské: jak se idea vkládá do dějin, jak působí ve „srážce“ nejen s jinými ideami, ale i s ostatní realitou, jak se prokazuje její uplatnitelnost, jak se ověřuje její nosnost, jak se idea v důsledku oné srážky modifikuje a variuje, atp. Jinou zásadní součástí Kolečkových vědeckých výpovědí je také sledování problémů myšlenkové vyprázdněnosti v určité fázi, stejně jako problému absence nových myšlenek v proměněné době.

Ve své generaci měl J. Kolečka v Brně ještě dva o něco mladší soupeřníky právě v dimenzi dějin idejí, Jaroslava Kudrnu (nar. 1926) a Richarda Pražáka (nar. 1931). Mluvit o nějaké brněnské škole dějin idejí sice zatím nikoho nenapadlo, patrně proto, že se zabývali značně různorodými okruhy. Nesporně však je namístě připomenout existenci podnětného ovzduší, ba pozitivní konkurence. Tím spíše, že každý z nich zůstal originální svými přístupy; J. Kolečka jako naprosto ryzí představitel oboru dějin idejí, J. Kudrna jako více „filozofující historik“ a R. Pražák jako historik-kulturolog. Přitom ovšem ve výzkumu některých otázek, jmenovitě pro období padesátých let 19. století ve střední Evropě, J. Kolečka a R. Pražák tvořili velmi přínosný tandem.

Dvanáct monografií a přes tři stovky studií Josefa Kolečky představují pro nás hluboce zakotvenou hodnotu. Jejich autoru přejme: „Mnoga ljeta!“

Vladimír Goněc

Odešel historik Vladislav Štastný

Na začátku letošního roku nás dostihla smutná zpráva: dne 13. ledna 2014 zemřel ve věku nedožitých 86 let PhDr. Vladislav Štastný, CSc. Jednalo se o vynikajícího historika – slavistu, kterému byly při příležitosti jeho šedesátých a sedmdesátých narozenin v *Časopisu Matice moravské* a ve *Slovanském přehledu* věnovány jubilejní články. V nich byla shrnuta jeho dosavadní životní pouť i odborná činnost. (Srov. Ladislav HLADKÝ – Radomír VLČEK, *Životní jubileum Vladislava Štastného*, *Časopis Matice moravské* 107, 1988, č. 2, s. 342–344; TITÍŽ, *Sedmdesátiny Vladislava Štastného*, *Slovanský přehled* 84, 1998, č. 2, s. 223–224.) Odkážme se proto na ně a připomeňme, že Vladislav Štastný byl autorem desítek odborných studií z dějin střední, východní a jihovýchodní Evropy, především dějin myšlení a dějin slovanských idejí a ideologií, např. *Krymská válka a soudobá česká společnost* (Slovanské historické studie /SHS/ 1955), *K otázce rusofilství českého dělnického hnutí a jeho názorů na slovanskou otázku v posledních desetiletích 19. století* (SHS 1959), *Masaryk a české rusofilství* (Slovanský přehled 1969). Podílel se na řadě kolektivních prací věnujících se genezi a vývoji vztahů mezi slovanskými národy, např. *Češi a Poláci v minulosti II* (Praha 1967);

Slovanství v národním životě Čechů a Slováků (Praha 1968); *Češi a Jihoslované v minulosti. Od nejstarších dob do roku 1918* (Praha 1975), i konkrétním dějinám slovanských národů, např. *Dějiny Polska* (Praha 1975). Patřil rovněž k předním odborníkům v oboru dějin slavistiky. Především jeho zásluhou se na brněnských pracovištích ČSAV a Filozofické fakultě dnešní Masarykovy univerzity utvořil autorský kolektiv, který se dlouhodobě věnoval dějinám české a československé slavistiky od jejich počátků. Uvedme např. *České práce o jazyce, dějinách a kultuře slovanských národů od roku 1760. Biograficko-bibliografický slovník* (kolektiv vedený M. Kudělkou a Z. Šimečkem, Praha 1972); *Československá slavistika v letech 1918–1939* (V. Štátný společně s M. Kudělkou, Z. Šimečkem a R. Večerkou, Praha 1977); *Česká slavistika od počátku 60. let 19. století do roku 1918* (V. Štátný společně s M. Kudělkou, Z. Šimečkem a R. Večerkou, Praha 1997). Díky tomu má česká slavistika výjimečný soubor publikací uceleně pojednávajících o její genezi a jejích proměnách.

Vladislav Štátný byl rovněž vynikajícím organizátorem vědecké práce. Stál u zrodu četných publikačních projektů, v řadě z nich byl hlavním editorem a redaktorem. Jeho organizační schopnosti se dlouhodobě projevovaly i při práci v redakčních radách odborných časopisů, především *Slovanského přehledu*. V neposlední řadě byl Vladislav Štátný výborným učitelem; laskavým, chápavým, ale také náležitě kritickým. Ačkoli vysokoškolský model v době jeho aktivní činnosti nevytvářel prostor pro bezprostřední aplikování výsledků vědecké práce získaných na pracovišti Akademie věd do vlastního pedagogického procesu, jeho přednášky, které se konaly na filozofické fakultě brněnské univerzity, byly vždy hojně navštěvované a velmi pozitivně hodnocené; jak studenty, tak kolegy, kmenovými pracovníky fakulty. Vladislava Štátného s nimi ostatně pojila dlouhodobá odborná spolupráce a přátelství. Co však bylo na jeho pedagogických schopnostech obzvláště mimořádné, to bylo jeho předávání zkušeností z vědecké práce, pozitivních i negativních, mladým adeptům oborného studia historie: Vladislav Štátný působil jako školitel a konzultant doktorandů na historických pracovištích ČSAV. V této své činnosti dokonce dokázal předávat zkušenosti přes generaci, zprostředkovávat svým žákům odkaz svého učitele, profesora Josefa Macůrka, zakladatele brněnské školy bádání v oblasti dějin střední, východní a jihovýchodní Evropy a vztahů mezi národy tohoto regionu a tím spoluvytvářet další generaci Macůrkových žáků.

Vladislav Štátný nastoupil po absolvování filozofické fakulty brněnské univerzity v roce 1952 do Slovanského ústavu, který se o několik měsíců později, po oficiálním ustavení ČSAV, stal její součástí. Ačkoli v životopisu Vladislava Štátného najdeme povícero akademických institucí, zůstával vždy věrný Brnu a ve své podstatě jednomu pracovnímu místu. V důsledku organizačních změn se měnil název instituce, v níž jako vědecký pracovník dlouhá léta působil: v roce 1963 byl zrušen Slovanský ústav ČSAV a jeho historické oddělení se stalo základem nově zřízeného Ústavu dějin evropských socialistických zemí ČSAV. Ten byl v roce 1968 nahrazen Ústavem dějin východní Evropy ČSAV a na počátku normalizace Československo-sovětským institutem (ČSI) ČSAV. V roce 1988 byl v Brně vytvořen Ústav slavistiky ČSAV, kam mj. přešlo brněnské pracoviště ČSI ČSAV. V. Štátný se stal zástupcem ředitele. Po politických a společenských změnách spjatých se závěrem roku 1989 a prvními reorganizačními změnami ČSAV na počátku roku 1990 vedoucími

mj. ke zrušení Ústavu slavistiky ČSAV, se V. Šťastný společně s dalšími historiky Ústavu slavistiky zabývajícími se dějinami střední, východní a jihovýchodní Evropy, stal pracovníkem brněnské pobočky obnoveného Ústavu dějin východní Evropy ČSAV. Jeho posledním působištěm byl Ústav dějin střední a východní Evropy ČSAV, resp. v roce 1993 Akademie věd ČR. Po jeho zrušení v polovině roku 1993 Vladislav Šťastný odešel do důchodu. V odborné činnosti však nadále pokračoval, a to např. dopracováním svého podílu na zmíněných dějinách slavistiky, příspěvky k problematice dějin bývalé Jugoslávie či četnými oponentními posudky.

Všichni, kdo Vladislava Šťastného znali, věděli, že se jedná o výjimečnou osobnost: po stránce odborné i lidské. Budeme proto na něj stále vzpomínat a z jeho odkazu čerpat.

Radomír Vlček

SEZNAM AUTORŮ

doc. PhDr. Jiří Friedl, Ph.D.

Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
pobočka Brno,
Veveří 97, 602 00 Brno
friedl@hiu.cas.cz

PhDr. Jiří Hnilica, Ph.D.

Katedra dějin a didaktiky dějepisu,
Pedagogická fakulta Karlovy univerzity,
M. D. Rettigové 4, 116 39 Praha 1
jiri.hnilica@pedf.cuni.cz

PhDr. Slavomír Horák, Ph.D

Institut mezinárodních studií,
Fakulta sociálních věd Karlovy univerzity,
U Kříže 8, 158 00 Praha 5
slavomir.horak@post.cz

Mgr. Jana Hrabcová

Historický ústav AV ČR, v. v. i.,
pobočka Brno,
Veveří 97, 602 00 Brno
hrabcova@brno.avcr.cz

prof. dr hab. Artur Patek

Instytut Historii Uniwersytetu
Jagiellońskiego,
Gołębia 13, 31-007 Kraków
artur.patek@uj.edu.pl

Mgr. Milan Sovilj

Ústav světových dějin,
Filozofická fakulta Karlovy univerzity,
Nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1
soviljko@yahoo.com

PhDr. Ondřej Žíla, Ph.D.

Katedra jihoslovanských a balkanistických
studií,
Filozofická fakulta Karlovy univerzity,
Nám. Jana Palacha 2, Praha 1, 116 38
zila1@seznam.cz

Redakce / Editorial Board:

Vedoucí redaktori / Editors-in-chief: Ladislav Hladký – Radomír Vlček

Výkonný redaktor / Managing Editor: Jiří Friedl

Redakční kruh / Associate Editors:

Roman Baron, Eva Irmanová, Bohuslav Litera, František Šístek

Redakční rada / Editorial Council:

Lukáš Babka, Pavel Boček, Mečislav Borák, Marcel Černý, Vladimír Goněc, Petr Kaleta,

Nicolas Maslowski, Jan Němeček, Jan Pelikán, Přemysl Rosůlek, Václav Štěpánek,

David Svoboda, Jaroslav Vaculík, Emil Voráček, Zbyněk Vydra, Jiří Vykoukal

Vědecká rada / Scholarly Advisory Board:

Jaroslav Pánek (Praha), Svatava Raková (Praha), Miroslav Tejchman (Praha),

Václav Veber (Pardubice); Irena Gantar Godina (Ljubljana), Tatiana Ivantyšynová (Bratislava),

Piotr Maciej Majewski (Warszawa), Michal Reiman (Berlin), Jelena Pavlovna Serapionova (Moskva)

Vydává Historický ústav AV ČR, v. v. i. | Published by the Institute of History of AS CR, v. v. i.

Časopis vychází třikrát ročně / The journal is published three times a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 532 290 509; E-mail: friedl@hiu.cas.cz

Pokyny pro autory / Submission Guidelines for Authors:

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/slovansky-prehled.ep>

ISSN 0037–6922

Slovanský přehled, ročník 100. Vydává Historický ústav AV ČR,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9.

Tel.: 532 290 502

Distribuci pro předplatitele provádí v zastoupení vydavatele Česká pošta, s.p.,

Politických vězňů 909/4, 225 99 Praha 1.

Příjem objednávek: telefonicky na bezplatné lince zpracovatele 800 300 302; na webu zpracovatele

www.postabo.cz; písemně na adrese Česká pošta, s.p., oddělení předplatného tisku, Olšanská 38/9

130 00 Praha 3; e-mail: postabo.prstc@cpost.cz

Objednávky přijímá též:

Suweco CZ, s. r. o. (www.suweco.cz)

Kosmas, s. r. o. (www.kosmas.cz)

Jednotlivá čísla je možné koupit též

v Knihkupectví Academia nebo přímo

v Historickém ústavu AV ČR, v.v.i.,

Prosecká 76, 190 00 Praha 9,

tel. 286 882 121, l. 230

e-mail: j.kozohorska@hiu.cas.cz.

Cena výtisku 100 Kč.

Výrobu zajišťuje nakladatelství

Aleš Skřivan ml., Praha 9-Letňany

